

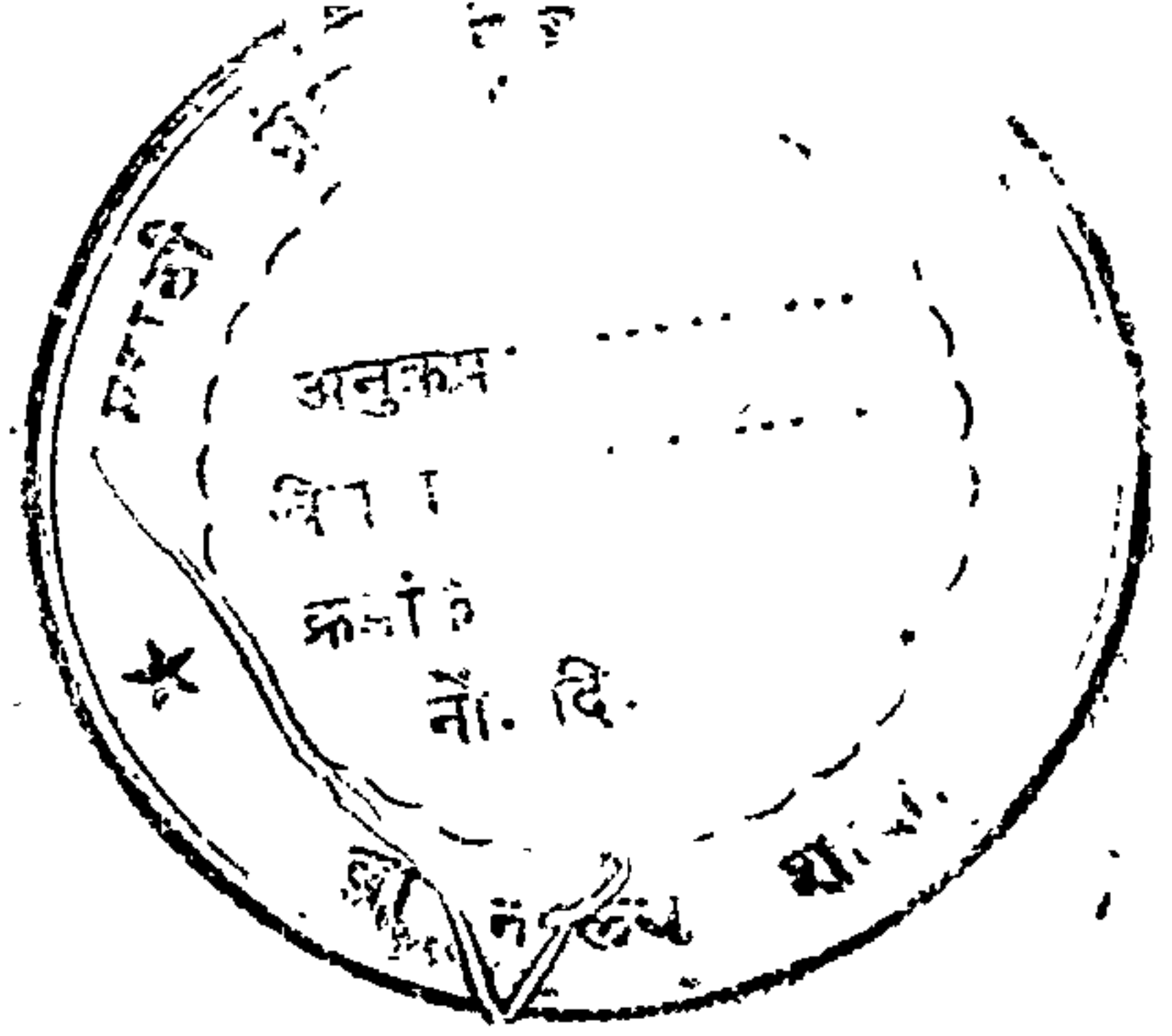
सुशोकगोविंद

(द्वितीयावृत्ति)

म. प्र. सं. ठाणें

विषय क. 10.24

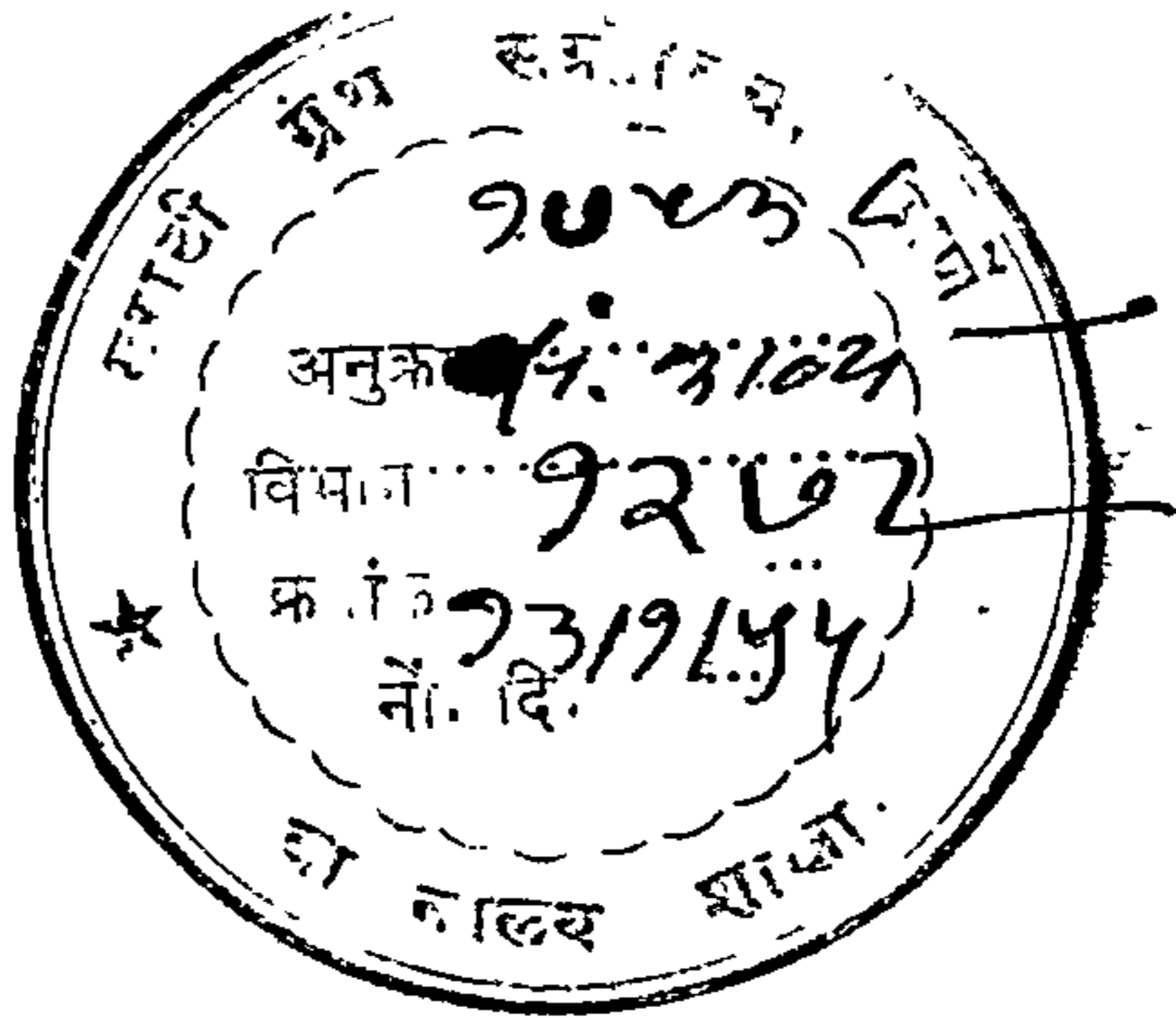
सं. नं. 9263

REFBK 0008351

REFBK-0008351

—रा. वि. श्रीखंडे

समाधि संग्रह

संस्कृत विभाग

१३१०५

अनुक्र. सं. १३१०५

विभाग १२७२

क्र. सं. १३१९५५

नों. दि.

शालिग्राम शाखा

— श्री: —

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥

श्रीमद्भागवत, दशमस्कंध, अध्याय ३१, श्लोक ९

* सुश्लोकगोविंद *

श्रीजयदेवकृत गीतगोविंद काव्याचा मराठी सुरस
श्लोकबद्ध अनुवाद

REFBK 0008351

विलेली द्वितीयावृत्ति नं. १३/१५५

REFBK-0008351 चयिता :—

कॅप्टन् डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे, एम्. बी.; बी. एस्.
'वाङ्मय-श्री-खण्ड,' 'सुश्लोकगोविंद,' 'कुंदमाला,'
'सुश्लोककुमार,' 'सुश्लोकमेघ,' 'सुश्लोकमानस,'
(श्रीतुलसीरामायण अर्थात् श्रीरामचरितमानस या
काव्याचा मराठी सुरस श्लोकानुवाद) इ. ग्रंथांचे
रचनाकार, संपादक व प्रकाशक.

विवेचक प्रस्तावना, प्रसंगोचित मनोहर प्राचीन रांगीत चित्रे व तत्संबंधी

कै. भीमंत बाळासाहेब पंडित, प्रतिनिधि यांचा निबंध, मूल

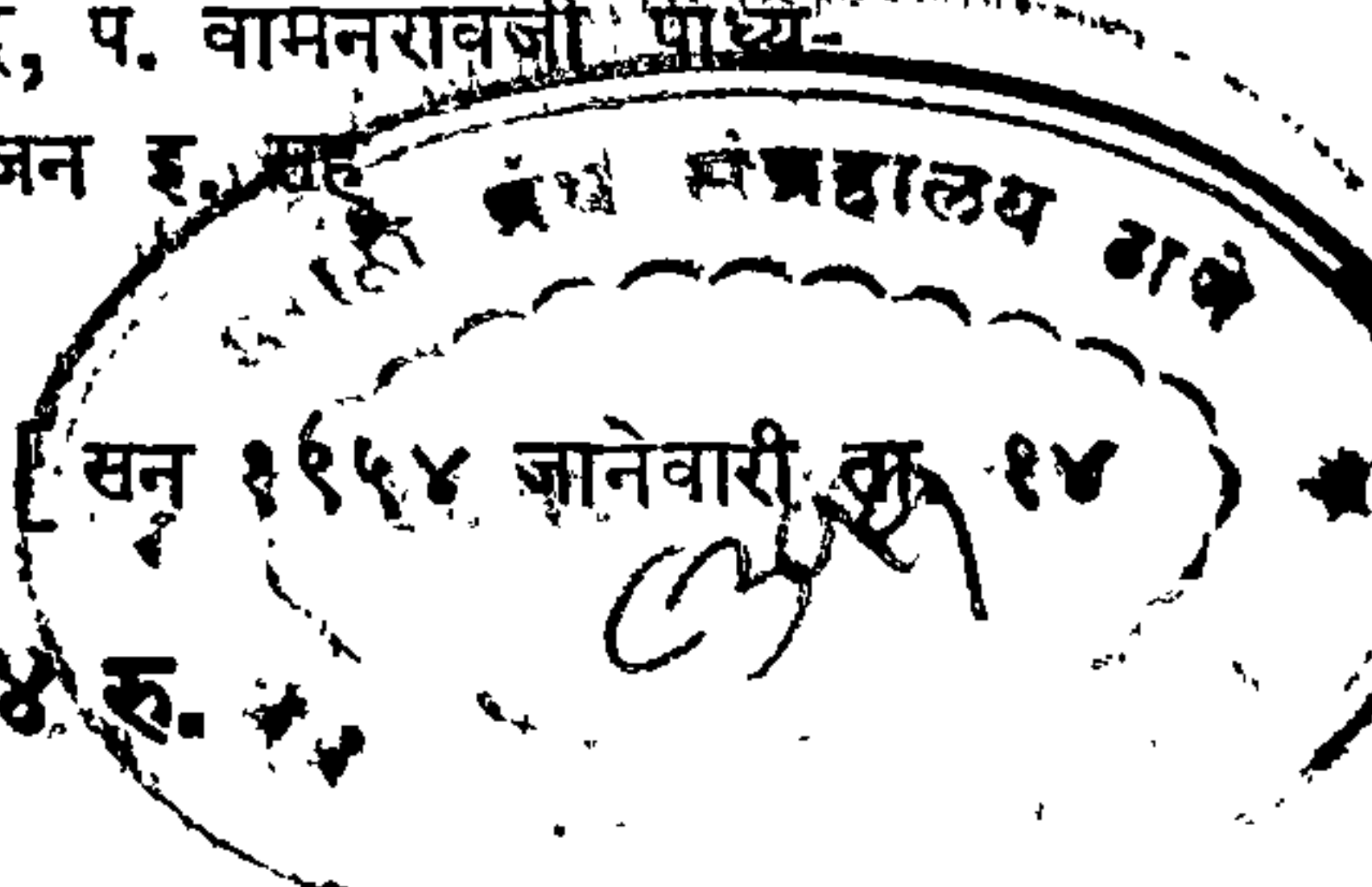
श्रीजयदेवकृत संस्कृत गीतगोविंद, पं. वामनरावजी पाध्ये-

कृत संगीतनियोजन इ. सह

मकरसंक्रमणदिन, शके १८७५]

[सन १९५४ जानेवारी क. १४]

किंमत ४ रु.

प्रकाशक : कॅ. डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे,
एम्. बी.; बी. एस्.

संग्राहक : श्री. यशवंत रामचंद्र श्रीखंडे,
'श्रीतुलसीमंजरी,' बेलवाग,
मंगळवार पेठ, कोल्हापूर.

सर्व हक्क स्वाधीन

पुण्यांतील प्रमुख संग्राहक—
पं. महादेवशास्त्री जोशी, ज्ञानराज प्रकाशन
४२१ शनिवार, पुणे २

—: मुद्रक :—
वा. ना. ठकार,
श्रीसिद्धेश्वर प्रि. प्रेस, कोल्हापूर.

अर्पण-पत्रिका

सुश्लोकगोविंदाची ही द्वितीयावृत्ति
माझे सन्मित्र रसिकवर्य सुश्लोकप्रेमी माननीय

श्री. चिंतामणराव द्वारकानाथ देशमुख,
भारताचे अर्थमंत्री, नवी दिल्ली.

डॉ. गजानन विठ्ठल देसाई, डी. डी. एस्., पुणे.

पं. महादेवशास्त्री जोशी, पुणे.

सद्गुरु श्रीमंत वामनरावजी कुंडईकर, कुंडई, गोवा.

व माझे उभय बंधुवर्य ती. भाऊसाहेब (श्री. शंकर आवाजी
श्रीखंडे, हुजुरबाजार)

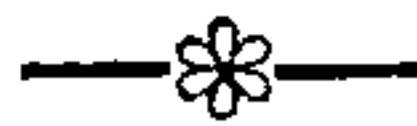
व वहिनी कै. ती. सौ. गंगाबाई श्रीखंडे, (हुजुरबाजार)

तसेच कै. ती. दादा (डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे)

व कै. ती. सौ. वैनी (सौ. लक्ष्मीबाई शंकर श्रीखंडे)

यांस त्यांच्या मजवरील अकृत्रिम स्नेहादरास्तव

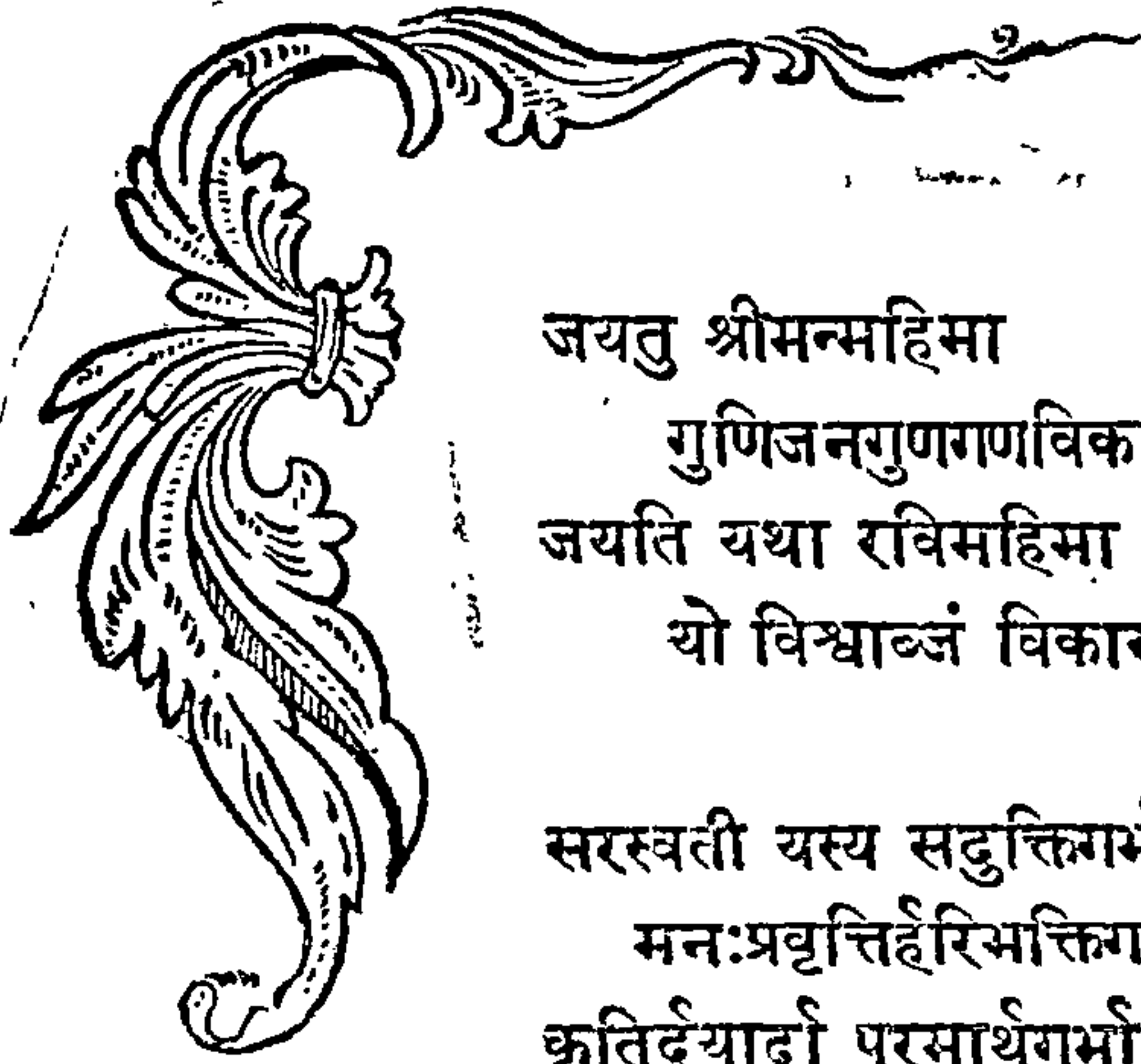
प्रेमानें अर्पण करित आहे.

मकरसंक्रमण

शके १९७५

रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे

जयतु श्रीमन्महिमा
गुणिजनगुणगणविकाससत्कीर्तिः ॥
जयति यथा रविमहिमा
यो विश्वाब्जं विकासयति ॥ १ ॥

सरस्वती यस्य सदुक्तिगर्भा ।
मनःप्रवृत्तिर्हरिभक्तिगर्भा ॥
कृतिर्दयार्द्रा परमार्थगर्भा ।
'सुश्लोक'माला सम तस्य कण्ठे ॥ २ ॥

—रा. चिं. श्रीखंडे

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
प्रस्तावना	... (१) ते (३७)
दुसऱ्या आवृत्तीची आलोचना	...(३८) ते (४३)
कांप्रा व्हॅली चित्रपद्धति (कै. श्रीमंत भवानराव पंडित प्रतिनिधि, राजेसाहेब औंध यांचा लेख)	...(४२) ते (४६)
सुश्लोकगोविंद	पृष्ठे १ ते ६६
सर्ग पहिला	...
सर्ग दुसरा	...
सर्ग तिसरा	...
सर्ग चौथा	...
सर्ग पांचवा	...
सर्ग सहावा	...
सर्ग सातवा	...
सर्ग आठवा	...
सर्ग नववा	...
सर्ग दहावा	...
सर्ग अकरावा	...
सर्ग बारावा	...
गीतगोविन्दम्	पृष्ठे ६९ ते १०६
प्रथमः सर्गः	...
द्वितीयः सर्गः	...
तृतीयः सर्गः	...
चतुर्थः सर्गः	...

पञ्चमः सर्गः	८३
षष्ठः सर्गः	८६
सप्तमः सर्गः	८८
अष्टमः सर्गः	९२
नवमः सर्गः	९४
दशमः सर्गः	९६
एकादशः सर्गः	९८
द्वादशः सर्गः	१०२
सुश्लोकगोविन्द व गीतगोविन्द यांची अन्योन्यसंबंधसूची.	१०६
सुश्लोकगोविंदांतील काव्यालंकारसूची.	१०९

परिशिष्ट

१ श्रीजयदेव कवीविपर्यां आख्यायिका.	...	१११
२ गीतगोविंदांतील नायिकांचे प्रकार....	...	११५
३ गीतगोविंदांतील पाठांतरे.	...	११६
४ गीतगोविंदांतील गुणापकर्षक स्थळे....	...	११७

सुश्लोकगोविंदांतील कांहीं श्लोकांचें
संगीतनियोजन. (गायनाचार्य पं. वामनरावजी पाध्ये-कृत) } ११८ ते १२८

तिरंगी चित्रावलि.

१ वंदन; सुश्लोकगोविंद सर्ग ४ श्लोक ८	...	२०
२ राधिकाराधन; सुश्लोकगोविंद सर्ग ५ श्लोक. १८...	...	२७
३ वासकसज्जिका; सुश्लोकगोविंद सर्ग ६ श्लोक ११...	...	३१
४ खंडिता; सुश्लोकगोविंद सर्ग ८ श्लोक १	...	४१
५ श्रीकृष्ण-सखी-राधा; सुश्लोकगोविंद सर्ग ९ श्लोक २...	...	४४
६ अभिसारिका; सुश्लोकगोविंद, सर्ग ११ श्लोक १४...	...	५३

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	शुद्ध
(७)	१९	‘ साहित्यदर्पण ’ कार विश्वनाथ यानें
(२८)	२२	स्तनभारनमन्मध्या
(४०)	१५	इरुत्वा तु जयदेवस्य गोविन्दानन्दिनीर्गिरः ।
(४०)	२७	जयदेवकृतीपुटें
७	९	श्लोकांक ३८ हवा
१७	९	तें चाप कां ओढिशी ?
१७	१२	मूच्छां लेशहि, सज्जचापमदना !
२०	१	रक्षितसे उराला !
२२	१४	श्लोकांक १८ हवा
२७	१२	० वंदितो ‘ राम ’ त्यासी ॥ १९ ॥ अंक हवा
२८	७	हळुहळु सरे वृक्षापाशीं, स्वदेहहि कष्टिला ॥
३७	१	केश जे सुंदरींचे ।
४६	५	इरुतिपुटें पिउनी रससार तें,
४९	४	० ज्या शोभवीती तुला, ।
५०	तळची	इ. अलंकारांचें ०
६२	४	वेणीमाळा गळाली
६४	१५	० सेवुनी ही, सुधारा !
९१	८	श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ ६ ॥
९१		शेवटचे ४ श्लोकांक ७, ८, ९ व १० वाचावेत.
९२	१४	दर्शयतीव बहिर्मदन०

‘ सुश्लोकगोविंदा ’ चे कांहीं अभिप्रायालंकार

कै. प्रा. चिं. नी. जोशी, एम्. ए. मराठीचे प्राध्यापक उस्मानिया युनिव्हर्सिटी, हैद्राबाद पत्र ता. २०-९-४४

“... आपली ही ‘ शृंगारमयी मनोज्ञ रचना ’ वाचून मनाला अपूर्व आह्लाद झाला. शृंगाराच्या सर्व प्रकारांचें वर्णन सुविस्तर करूनहि आपणांच्या काव्यांत कोठेंहि औचित्यभंग होऊं दिला नाहींत हें जसें आपल्या कौशल्याचें तसेंच सौजन्याचें निदर्शक आहे. प्रस्तावनेतील अनेक विषयांची सांगोपांग व मार्भिक चर्चा आपल्या पांडित्याची, बहुश्रुततेची व विवेचक बुद्धीची साक्ष पूर्णत्वानें पटविते, आपली कविता शारदीय सरितेप्रमाणें विपुलरसवती, ओघवती, निर्मळ व प्रसन्न दिसते. सुबोधता, प्रसाद व माधुर्य हे तिचे विशेष गुण होत. तिच्या सहजसौंदर्यास उचित अलंकारांनीं अधिकच शोभा आली आहे. शब्द व वृत्ते यांच्या समर्पक योजनेनें तिला कर्णमाधुर्यहि लाभलें आहे. तरी पण ती मुळाबरोबर नव वाचतां एक स्वतंत्र कृति म्हणूनच वाचली तर ती सुतराम् अधिक जोड लागते.

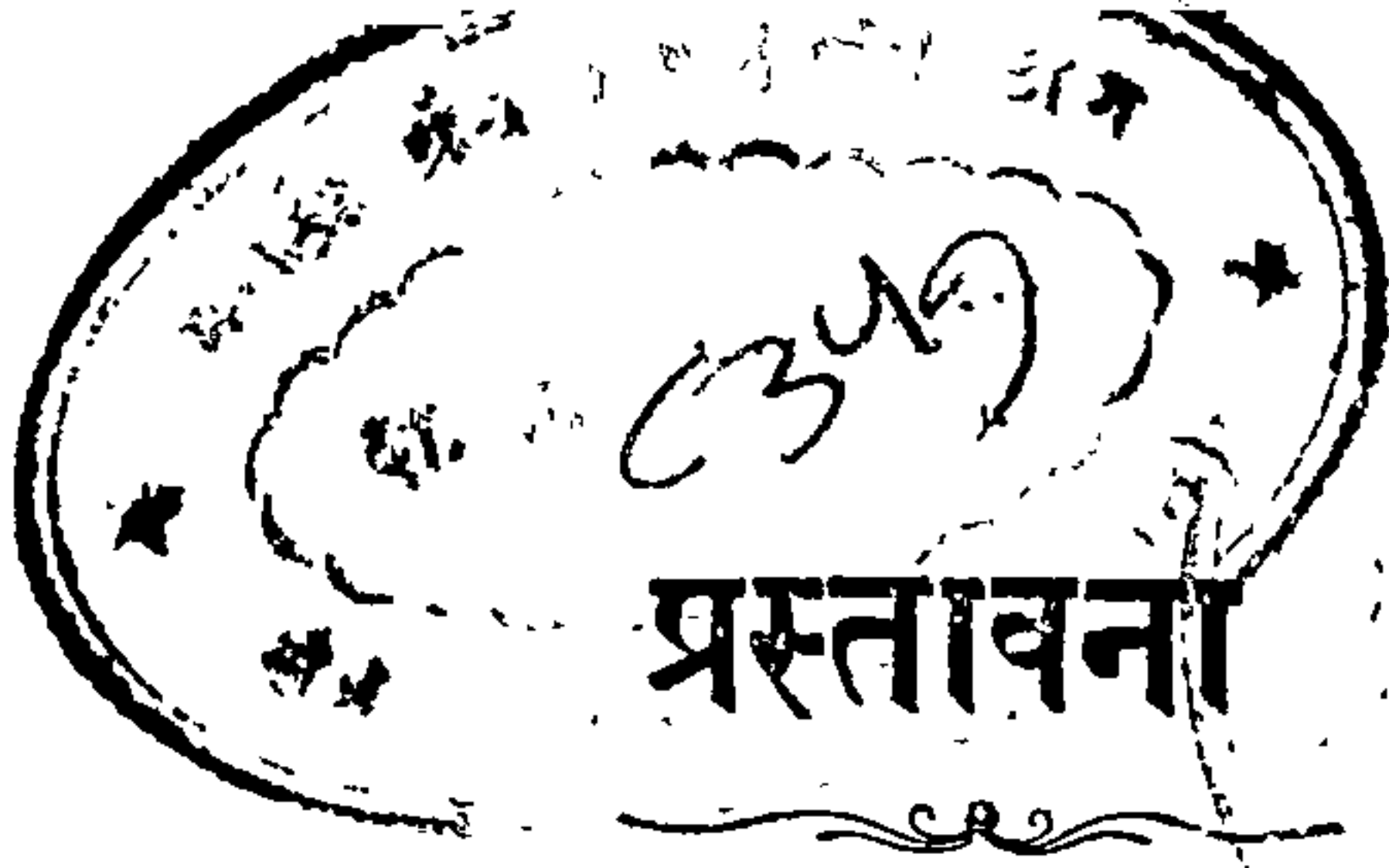
थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आपल्या ह्या नितान्त सुंदर काव्यानें मराठी ललितरम्य पद्यवाङ्मयांत एक अत्यंत मूल्यवान् व स्पृहणीय अशी भर घातली आहे खास ! आणि म्हणूनच ती—

“ बहु हृष्ट करील नित्य ती ।

रसवन्ती रसिका सरस्वती ॥ ” इति शम् ”

ह. भ. प. श्री. गणेश विठ्ठल करंदीकर, अनगोळ लिहितात.
(पत्र ता. ३-८-४७)

“... आधींच श्रीभगवंताच्या लीलेचा विषय, त्यांत श्रीजयदेव-स्वामींच्या काव्याचा आधार, त्यांत आपली रसाळ वाणी असा अपूर्व सुयोग आल्यामुळे “ आधींच सोन्याचें । वरि जडावाचें ” असें म्हणावेंसें वाटतें. जणूं गोकुळींच्या गोमातेचें शर्करायुक्त, काश्मिरी केशरानें सुशोभित झालेलें आटीव अमृतमय दूधच ! अशी कांहीं तरी कल्पना मला येते ! बहुमोल वस्त्राभरणांनीं नटविलेली श्रीकाव्यदेवीची सुंदर मूर्तीच !!”

१५.२३६
१२०२
२३/१/५५

पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् ।
एकीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥

-शिवचैतन्य

क्वेषाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ।
नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥५९॥

वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्षणशः ।

यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ६३ ॥

-श्रीमद्भागवत, स्कंध १०, अध्याय ४७

श्रीजयदेवकविकृत गीतगोविंद काव्य हे संस्कृत काव्यमहोदधीतील एक उज्ज्वल रत्नच असें मानले गेले असून विख्यात जर्मन कवि गटे याने तर प्रस्तुत काव्याची योग्यता शाकुंतल व मेघदूत या ग्रंथांच्या बरोबरीने गणली आहे. जयदेवाचा जन्म इसवी सनाच्या बाराव्या शतकांत म्हणजे संस्कृत वाङ्मयेतिहासाच्या अगदीं अवनतीच्या कालांत झाला असला तरी त्या कालांत झालेले नैषधीयचरित, काव्यप्रकाश, सिद्धांतशिरोमणि इत्यादि ग्रंथ विचारांत घेतले, तर संस्कृत वाङ्मयाच्या अगदीं भरभराटीच्या कालांत उत्पन्न झालेल्या कोणत्याही ग्रंथाच्या पंक्तीस वसण्यासारखे हेहि ग्रंथ झाले आहेत असें कोणाहि विद्वानास वाटल्यावांचून रहाणार नाही आणि विशेषतः गीतगोविंद ही लहानशीच काव्यकृति वाङ्मयाच्या नभःप्राङ्गणांत शुक्राच्या चांदणीप्रमाणे तेजाने चमकत असून रसिकाचे मनश्चक्षु आपल्याकडे स्वगुणांनी वेधीत आहे; व पुढेहि ती तसेंच वेधीत राहिल यांत संशय नाही.

कविराज जयदेवासंबंधी अत्यंत आदराचे उद्गार मोठमोठ्या पौरस्त्य व पाश्चात्य पांडितांनीहि काढले असून रोमेश सी. दत्त, सी. आय्. ई. हे आपल्या 'अर्वाचीन हिंदु संस्कृति' [Later Hindu Civilization 500-1200 A. D.] या ग्रंथांत लिहितात:— "संस्कृत वाङ्मयांत अत्यंत मधुर असं काव्य कोणी कधी लिहिलें असेल तर तें १२ व्या शतकांतील जयदेवानें रचलेलें गीतगोविंद हें होय." भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य हे आपल्या Downfall of Hindu India (1000-1200A.D.) या महनीय ग्रंथांत असं वर्णन करतात की, "या पडत्या कालांतसुद्धां हिंदवी बुद्धिमत्तेनें आपलें तेज व तीक्ष्णता अद्यापहि उत्कृष्ट असल्याचें जगाच्या निदर्शनास आणलें. कारण काव्यप्रकाश, सिद्धांतशिरोमणि, नैषध-महाकाव्य आणि जगांतील अत्युत्कृष्ट व सर्वांगसुंदर भावगीत (Lyric) असं गीतगोविंद, हे ग्रंथ याच कालांत निर्माण झाले. या मध्ययुगीन गाढ व भयाण अंधकारांत खरोखर प्रकाश देणारे कोणते दिव्य तारे असतील, तर ते भोज आणि मम्मट, भास्कराचार्य आणि रामानुजाचार्य, जयदेव आणि श्रीहर्ष हेच तेजस्वी ग्रंथकार होत." "संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास' (History of Sanskrit Literature) या विद्वन्मान्य ग्रंथांत डॉ. कीथ गीतगोविंदाबद्दल आपलें मत प्रकट करतांना सुंदरपणें शिरा देतात की, "जयदेवाचें गीतगोविंद हें एक अप्रतिम काव्य असून संस्कृतांतील वा आर्यावर्तांतील इतर कोणत्याहि काव्यापेक्षां तें अधिक सुरस व हृदयंगम आहे. या काव्याच्या रसभावानुकूल, अत्यंत मधुर व कुशल रचनासौष्टवामुळें त्याचें मुळाबरहुकुम असं भाषांतर करणें केवळ अशक्यप्राय आहे; आणि भाषांतराची अशक्यता हीच जर सर्वोत्कृष्ट काव्याची कसोटी मानली तर जयदेवाचें गीतगोविंद हें सर्वोत्तम काव्यांतच गणलें गेलें पाहिजे यांत संदेह नाही." आधुनिक कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर हे आपल्या लहानपणाच्या 'आठवणी' त (Reminiscences) गीतगीविंदासंबंधी पुढील उल्लेख करतात:— "गीतगोविंदाचें शब्दसौष्टव व गीतमाधुर्य या दोहींमुळें या काव्याची माझ्या अंतरंगावर इतकी आश्चर्यकारक व मधुर चित्रें उमटलीं कीं, माझ्या खास उपयोगासाठीं सबंध गीतगोविंदाची एक प्रत स्वतः लिहून घेतल्यावांचून मला चैन पडलें

नाहीं.” विशेषतः ‘निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।’ इत्यादि सहाव्या प्रबंधानें त्यांच्या हृदयावर अगदीं मोहिनीच घातली होती.

संस्कृत वाङ्मयांत निदान तीन तरी ‘जयदेव’ झाले आहेत असें म्हणतां येईल. एक ‘गीतगोविंद’ कार जयदेव, दुसरा ‘प्रसन्नराघव’ नाटककार जयदेव, व तिसरा ‘चंद्रालोक’कर्ता जयदेव. या तिघांपैकीं सुप्रसिद्ध गीतगोविंद काव्याचा कर्ता जो श्रीजयदेवकवि त्याविषयीं चरित्रात्मक माहिती मिळते तीहि फार नाही याचा जन्म बंगाल्यांत उत्कलदेशांत जगन्नाथपुरींत किंदुबिल्व गांवीं ११ व्या शतकांत झाला. हा श्रीभोजदेव व श्रीराधादेवी अगर रमादेवी यांचा पुत्र होय. श्रीराधादेवीच्या अलौकिक पातिव्रत्यासंबंधीं अनेक आख्यायिका असल्या तरी विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही. जयदेव हा परमकृष्णभक्त व महान् साधु होता. चंद्रदत्तकृत ‘भक्तमाला’ ग्रंथाच्या ३९ ते ४१ सर्गांत व महीपतिकृत ‘भक्तविजया’च्या दुसऱ्या अध्यायांत जयदेवासंबंधीं आख्यायिका सुरसपणें वर्णिल्या आहेत; परंतु त्या ऐतिहासिक दृष्ट्या सर्वस्वी अग्राह्य होत. तत्कालीन बंगदेशीय पराक्रमी राजा शककर्ता लक्ष्मणसेन (याचा शकारंभ इ. स. १११९) याचे सभाद्वारावरील लेखांत जयदेवाचा उल्लेख आहे. या उत्कृष्ट कवीचे आणखीहि कांहीं ग्रंथ असावेत, पण गीतगोविंदाखेरीज त्याचा इतर कोणताच ग्रंथ उपलब्ध नाही व लिहिल्याचाहि उल्लेख कोठें आढळलेला नाही. तथापि या एकाच काव्यानें जयदेव अजरामर झाला आहे यांत शंका नाही. किंबहुना एकच वाङ्मय-कृतीनें चिरंजीव झालेल्या ज्या थोड्या व्यक्ति असतील त्यांमध्ये जयदेव हाच अग्रगण्य ठरेल.

जयदेवाच्या गीतगोविंद काव्याचा विषय श्रीकृष्ण व राधा यांचा परस्परांविषयींचा अनुराग, विरह व मीलन हा असून कवीनें तो अप्रतिम नैपुण्यानें वर्णिला आहे. कवीनें संभोगविप्रलंभात्मक शृंगाररस तर मूर्तिमान् उभा केलाच आहे, पण जागोजाग कवीचें भक्तियुक्त मृदुल अंतःकरणहि दृग्गोचर होतें. भक्ति व शृंगार या दोन भरजरी सूत्रांनीं गीतगोविंदाचा काव्यपट जयदेवाच्या अलौकिक प्रतिभेनें विणला असून

कोणाहि रसिकाचें हृदय त्याच्या अनुगम कौशल्यानें वेधल्यावांचून राहत नाही. कांहीं ठिकाणीं शृंगाराचा उत्तानपणा अधिक झाला असला तरी, संस्कृत महाकवींच्या वर्णनांत तशा प्रकारचा अतिरिक्त शृंगार कोठें कोठें दिसून येत असल्यामुळें जयदेवासच त्याबद्दल विशेष दोष देतां येत नाही. तथापि एवढें मात्र खास म्हणतां येईल कीं, अशीं स्थळें या काव्यांतून कवीनें वगळलीं असतीं तरी त्याच्या कीर्तिमंदिरास अणुमात्रहि उणेपणा आला नसता. कारण त्याची उज्ज्वल प्रतिभा इतर सर्व काव्यभर पदोपदीं दिसून येते व तेवढ्यानेंहि महाकविमालिकेंत जयदेव विराजमान होण्यासारखाच आहे, यांत संशय रहात नाही.*

गीतगोविंदाचें संविधानक साधेंच असून तें सुश्लोकगोविंदाच्या प्रत्येक सर्गारंभी थोडक्यांत दिलें असल्यामुळें त्याची येथें पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाही. श्रीकृष्ण हा नायक, राधा ही नायिका व तिची एक सखी अशा तीनच व्यक्ति प्रस्तुत काव्यांतील पात्रें होत. राधेची सखी ही मध्यस्थ असून नायकनायिकांच्या अवस्था व निरोप एकमेकांस निवेदन करते, व नायकनायिकांचें मीलन घडवून आणते. कवीचा उद्देश नायकनायिकांच्या प्रणयाच्या (निराशा व चिरवियोग खेरीज करून) अनुराग, विरह, उत्कण्ठा व मीलन इत्यादि अवस्था मधुर शब्दांत वर्णन करण्याचा असावा असें स्पष्ट दिसते. तसेंच संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनीं वर्णिलेले नायिकांचे अभिसारिका, वासकसजा, विप्रलब्धा, खण्डिता, कलहान्तरिता, मानिनी इत्यादि बहुतेक सर्व प्रकार जयदेवानें मोठ्या खुबीनें प्रस्तुत काव्यांत आणले असून ते बहारीनें वर्णन केले आहेत. जयदेव ते ते प्रसंग इतक्या समर्पक शब्दांत वर्णन करतो कीं, सर्व वर्ण्यविषय वाचकाच्या मनश्चक्षूसमोर मूर्तिमंत उभा करण्याचें सामर्थ्य,

* प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, कवि व नाटककार कै. वासुदेवशास्त्री खरे हे एका अप्रकाशित स्फुट काव्यांत म्हणतात:—

“ कालिदास, भवभूति, भारवी, बाण, दंडि, जयदेवसे कवी ।

कां न येति उदयासि सांप्रत ? हर्षपूरित करुं जगाप्रत ॥ ”

शास्त्रिबुवांना गीतगोविंद काव्यहि फार प्रिय होतें. (खरे चरित्र पृ. ९२ व १३३)

जें रससिद्ध कवीवांचून अन्यत्र कोठेंहि आढळत नाहीं, तें त्याच्या 'मधुरकोमलकान्तपदावली' युक्त सरस्वतींत खरोखरच अपरंपार भरलें आहे, याविषयी वाचकास संदेह रहात नाहीं.

गीतगोविंदाच्या रचनेतदेखील जयदेवानें अनेक प्रकारें विविधता व वैचित्र्य साधलें असून त्यामुळें अथपासून इतिपर्यंत वाचकास कंटाळा न येऊं देणें हें जें उत्कृष्ट काव्याचें एक लक्षण तें त्यांत उत्तमपणें दिसतें. गेय अशा अनुरूप रागतालबद्ध संगीतांत जयदेवानें चोवीस प्रबंध अथवा अष्टपद्या रचल्या असून त्यांची काव्याच्या बारा सर्गांत विषम विभागणी केली आहे. प्रत्येक प्रबंधाच्या आधीं व नंतर विविध आणि सर्वमान्य अशा वृत्तांत अनेक सुरस श्लोक रचले असून, प्रबंध व श्लोक यांच्या परस्परसन्निकर्षानें गीतगोविंदाच्या मनोरमतेत अतिशयच भर पडली आहे. ताजमहाल ज्याप्रमाणें हुनियेंतील साऱ्या मंदिरांत सर्वांगसुंदर (Perfect) म्हणतात, त्याचप्रमाणें गीतगोविंद हेंहि जगांतील एक सर्वांगसुंदर असें काव्य होय. प्रत्येक प्रबंधांत सामान्येकरून आठ कडवीं अगर पद्ये असल्यामुळें ' प्राधान्येन निर्देशः ' या न्यायानें त्यास अष्टपदी असें नांव देण्यांत आलें आहे. तथापि कांहीं कांहीं प्रबंधांत ही पद्यसंख्या कमी अधिक असल्यामुळें अष्टपदी हें नांव त्यांस तितकें यथार्थतेनें लागू पडत नाहीं. म्हणून अष्टपदीपेक्षां प्रबंध हेंच नांव अधिक प्रशस्त वाटतें. अशा तऱ्हेच्या गेय चालीची रागदारींतील रचना इतर कोणत्याहि प्राचीन संस्कृत कवीची फारशी प्रसिद्ध अशी आढळत नाहीं. यावरून जयदेवानें आपल्या आवडत्या श्रीकृष्णाच्या शृंगारलीला वर्णन करण्यासाठीं गीतगोविंदांत हीं गेय चालींचीं पद्ये घालण्याची अभिनव कल्पना प्रथमच काढली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. जयदेवाचें हें एक वैशिष्ट्य होय. तसेंच जयदेवाचें या बाबतींत अनुकरणहि कोणीं फारसें केलेलें आढळत नाहीं.*

* प्रो. केशवलाल हर्षदराय ध्रुवकृत गुजराथी गीतगोविंदाचे विवेचक विस्तृत प्रस्तावनेत जयदेवकवीचें अनुकरण करणारे कांहीं ग्रंथ दिले आहेत ते असेः—(१) भानुदत्तकृत 'गीतगौरीपति' (इ. स. १४ वें शतक पूर्वार्ध). (२) विष्णुसुत कल्याणकृत 'गीतगङ्गाधर'. (३) श्रीनाथभट्टसुत राम अगर रामजित्-

याला कारण कदाचित् कवीची संगीतानभिज्ञता व उच्च दर्जाच्या कविप्रतिभेचा अभाव हेंच असावें. मात्र आपल्या महाराष्ट्रकविवृंदापैकी ' कविराय ' रामजोशी या रंगेल कवीनें—ज्यास शृंगाररसप्रधान लावण्यांच्या कर्तृत्वामुळे ' महाराष्ट्र-बायरन् ' असेंहि कित्येक मौजेनें म्हणतात त्या रामजोशीनें—बहुतेक, गीतगोविंदाच्या संगीताचें व प्रियाराधनाचेंच अनुकरण करून कांहीं मनोहर पद्यरचना केली आहे, त्याचा एकच मासला पहा:—

तरुणि तवेदं कुचतटमतिगुरु कुरु मम हृदि सादरम् ।

मनो मे भवति मनोभवदरम् ॥ ध्रु० ॥

अधुरमधुरमधुरसरसिकं मामुजीवय तावकम् ।

प्रिये मे शमय विरहपावकम् ॥

मुञ्चति मदनः स्वीकृतकदनो मयि विषमं सायकम् ।

निवारय तं सखि रतिनायकम् ॥

कोपादरुणं कुरु मयि करुणं रुचिनिर्जितघावकम् ।

दृगन्तं पाहि निजं सेवकम् ॥

जहि जहि मानं त्यज मयि मौनं अनुकुरूपे किं वकम् ।

त्वदीयं लपितं सुखयति न कम् ॥

चालः— त्वं मुधा भजसि मयि रुषं किमिति कातरे ।

किं कृतं मया वरभामिनि रुचिराधरे ।

कुरु कृपामरुणरुचिपल्लवकोमलकरे ।

साहसं किमिदमतिकोपभरे मन्थरे ।

मञ्जुलतरमृदुसिञ्जितमणिमयमञ्जीरद्युतिधरम् ।

नतोऽहं तावकपदपुष्करम् ॥

(प्रो. परांजपेकृत केकावलीटीकेंतील उतारा)

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं)

कृत ' गीतगिरीश ' हीं तीनहि शैव अनुकरणे होत. (४) मैथिल कृष्णदत्तकृत ' गीतगोपीपति ' कृष्णदत्तानें जयदेवकृत गीतगोविंदावर कृष्णपर व शिवपर अशी दुहेरी टीका केलेली आहे. मेघदूताच्या अनुकरणपर जशीं अनेक दूतकाव्यें झालीं, तशींच हींहि काव्यें होत. मात्र जयदेवाचें श्रेष्ठत्व अत्राधितच आहे.

हा उतारा गीतगोविंदाच्या १२ व्या सर्गातील—

‘ अधरसुधामुपनय भाभिनि जीवय मृतमिव दासम् । ’

इत्यादि (प्रबंध २३-५), तसेच दहाव्या सर्गातील ‘ प्रिये चारुशीले ’ इ. प्रबंधांतील कांहीं भागाशी व

‘ सिञ्जाना मञ्जु मञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ’ (स. ११-७)

यांच्याशी तुलना करण्यासारखा आहे. त्यावरून अर्वाचीन कविराजांनं प्राचीन कविराजाचा थाट कसा उचलला आहे तें पाहणें चिकित्सकास मौजेचें वाटेल; आणि शृंगाररसानुकूल अत्यंत मधुर अशी भाषा किंवा वेंचक शब्दयोजना किती आह्लादकारक होते तें प्रत्ययास येईल.

जयदेवांनं गीतगोविंदांत शृंगाररस परमावधीचा ओतला आहे हें तर खरेंच, पण अनेक सहृदयानंददायी काव्यालंकारांनींही त्यांनं आपल्या कृतींत फारच बहार केली आहे. विविध प्रकारचीं कर्णमधुर यमकें, अनेक तन्हेचे अनुप्रास इत्यादि शब्दालंकारांची सहजनिर्मित पखरण त्यांनं आपल्या काव्यांत चहूंकडे ओतप्रोत पण चतुराईनें भरली आहे. तसेंच उपमा, रूपकें, उत्प्रेक्षा, अपह्नुति, मुद्रा, श्लेष, अर्थान्तरन्यास इत्यादि अलंकारांचेहि पुंज या गीतगोविंदरूपी मंजूषेंत जागोजाग आढळून येतात. यांतील कांहीं श्लोक प्रसिद्ध साहित्यशास्त्रज्ञांनीं विशिष्ट अलंकारांचीं सुंदर उदाहरणें म्हणून आपल्या सर्वमान्य ग्रंथांत उद्धृत केलेलीं आहेत. ‘ साहित्यदर्पण ’ कार विश्वनाथानें ‘ उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुप-
व्याधूतचुताङ्कुर—’ (स. १-९) हा श्लोक अनुप्रासाचें उदाहरण म्हणून दिला आहे. तसेंच ‘ हृदि त्रिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः ’ (स. ३-३) इत्यादि श्लोक ‘ निश्चय ’ अलंकाराचें उदाहरण म्हणून घेतला असून या श्लोकांत भासमान होणाऱ्या अपह्नुति, भ्रांतिमान् इ. अलंकारांची छाननी करून ते ते अलंकार यांत होऊं शकत नाहींत असें त्यांनं प्रतिपादन केलें आहे. ‘ कुवलयानंद ’ कार अप्पय्य दीक्षित यांनं गीतगोविंदांतील पहिलाच ‘ मेघैर्भेदुरमम्बरं ’ हा श्लोक ‘ प्रहर्षण ’ नामक अलंकाराचें उदाहरण म्हणून दाखल केलेला आहे. यांवरून गीतगोविंद काव्य प्राचीन कालापासूनच कसें विद्वन्मान्य व लोकप्रिय झालें आहे याची वाचकास कांहीं कल्पना होईल.

जयदेव हा भक्त, साधु, पंडित व कविराजराज इत्यादि प्रकारांनी प्रसिद्ध आहे. तथापि जयदेवानेंच स्वकाव्यांत स्वतःविषयींच्या प्रौढीचे कांहीं दर्पोद्गार काढले आहेत, व आरंभीच्या चवथ्या श्लोकांत (या श्लोकाचें रूपांतर मीं सुश्लोकगोविंदांत सुद्धा केलेलें नाहीं—) त्याचे सम-कालीन कवि—उमापति, धोयी, शरण व आचार्यगोवर्धन यांचा उल्लेख केला असून, आपण स्वतः या इतर कवींहून कोणत्या गुणांत श्रेष्ठ आहों तें प्रतिपादन केले आहे.* या दर्पोक्ति सदभिरुचीस तितक्याशा पोषक वाटत नाहींत. हल्लींच्या काळीं निवडणुकींत आपणास निवडून घावें म्हणून उमेदवार जसा ' मॅनिफेस्टो ' काढतात, त्याहूनहि अधिक बढाई-खोर प्रकार या प्रसंगीं कवीनें प्रगट केला आहे, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. अशा दर्पोक्तीचे बाबतींतहि आमच्या कवीचें साम्य, स्वतःस ' कविरायाहुनि कवि ' म्हणविणाऱ्या रामजोश्याशीं जुळत असून संस्कृत-कवि 'रसगङ्गाधर' कर्ता जगन्नाथराय याच्याशींहि कांहीं अंशीं दृग्गोचर होत आहे, असें वाटूं लागतें. जगन्नाथाच्या दर्पोक्ति भामिनीविलासांत अनेक आहेत. उदाहरणार्थ शान्तविलासांतील—

निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव—

न्मृद्रीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ।

काव्यं तर्हि सखे मुखेन कथय त्वं संमुखे मादृशां

नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्वहिर्मा कृथाः ॥ ३० ॥

धुर्यैरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानाम् ।

वन्द्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः ॥ ३१ ॥

हीं पद्यें गीतगोविंदांतील बाराव्या सर्गाच्या शेवटच्या कांहीं श्लोकांतील दर्पोक्तीशीं किती तरी जुळतात. या साम्यावरून — गुणसाम्य व दोष-साम्य या दोन्ही दृष्टींनीं विचार करतां जगन्नाथरायानें जयदेवकवीची शैली कांहीं बाबतींत तरी चांगलीच मनःपूर्वक उचलली आहे असें अनुमान केले, तर तें घाडसाचें होईल, असें वाटत नाहीं. तसेंच, इतरहि

* हा श्लोक श्रीकुम्भनृपति टीकाकारमते क्षेपक आहे अन्य कोणी रचलेला जयदेवानें स्वकाव्यांत संग्रहित केला आहे.

कांहीं स्थळीं जगन्नाथास आपल्या कल्पना जयदेवकृतीवरून सुचल्या असाव्या असा तर्क करतां येण्यास थोडी तरी जागा आहे, असें खालील साम्यस्थळें वाचून कोणाहि चिकित्सकास वाटेल. विस्तारभयास्तव थोडीच उदाहरणें दाखल केलीं आहेतः—

जयदेव

- (१) साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
यात्रच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वम्बचांसि ॥ १२-१२
- (२) मा कुरु मानिनि मानमये । (प्र. १८ ध्रु.)
- (३) कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं
चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु संताम्यति ।
किंतु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वाभिवमेकं प्रियं
ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षणं प्राणिति॥ स. ४-५
- क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।
श्वसिति कथमसौ रसालशाखां चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् स. ४-६

जगन्नाथ

- (१) मृद्वीका रसिता सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः
स्वर्यातेन सुधाप्यघायि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृणोत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः कच्चिल्लक्षितः ॥ ७ शांतविलास
- (२) मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकपतिर्जेष्यति । ५२ शृंगारविलास
- (३) पाटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनो
वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्रा रसालद्रुमाः ।
एते हन्त किरन्ति कूजितमयं हालाहलं कोकिला
बाला बालमृणालक्रीमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥ ५७ ॥
शृंगारविलास

यांशिवाय चिकित्सक पंडितांस आणखींहि अनेक साम्यस्थलें उभय-
कवींच्या सुमधुर कृतींतून काढून देतां येतील. उपरिनिर्दिष्ट साम्यांवरून
जयदेव हा जगन्नथरायाचा अत्यंत आवडता कवि असावा, एवढा तरी
निष्कर्ष काढतां येईल. स्वतःविषयींच्या गौरवाचे उद्गार काढणें नेहमींच
तितकें दोषावह गणलें जात नाहीं हें खरें. यथार्थ आत्मप्रशंसा गर्ह्य
समजली जाऊं नये. ' आत्मप्रशंसा दोषः स्यान्न तु भूतार्थशंसिनः ' या
न्यायानें जयदेवादि श्रेष्ठ कवींचे आत्मप्रौढीचे उद्गार क्षम्य मानणेंच युक्त
होईल. बलाढ्य मल्लानें रंगणांत उतरल्यावर दंड थोपटून गर्जना केली,
तर फारसें विघडलें कोठें ?

चांगलें चांगले कविसुद्धां आत्मप्रौढीचे उद्गार कां काढीत
असावेत, या प्रश्नास दुसरीहि एक बाजू संभवते : हे उद्गार म्हणजे बहुधा
समकालीन निंदक कविंवरुवांना दिलेले कोरडे होत. निंदकांची द्विजिह्वा
द्वेषमत्सरमूलक गरल ओकूं लागली, म्हणजे सत्कवींनाहि तीस ठेंचून
गप्प बसविणें भाग पडतें; व याच कारणानें प्रायः आत्मश्लोघच्या
कव्युक्ति प्रथमतः बाहेर पडल्या असाव्यात. निंदकांचे उद्गार त्यांच्या
कुकवित्वानें कालाच्या भक्ष्यस्थानीं पडून केव्हांच नाहींसे झाले असणार.
मात्र, सत्कवींनीं त्यांना दिलेलीं उत्तरें त्यांच्या इतर काव्यगुणांमूळें
वाङ्मयांत चिरंजीवित्व पावलीं असावींत. निंदकांची प्रत्यक्ष नांवे घेऊन जर
हीं उत्तरें दिलीं गेलीं असतीं, तर ते निंदकहि त्यांबरोबरच अजरामर
झाले असते ! परंतु मुद्दामच हीं नांवे गाळलेलीं असतात. कालिदासानें
दर्पोक्ति न काढण्याचें कारण कदाचित् त्यांच्या सुदैवानें त्यास प्रतिस्पर्धी
निंदक कोणीहि नसावा. मेघदूतांतील —

‘ दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ’ ॥ १४ ॥

या श्लोकपादांत निंदक प्रतिस्पर्ध्यास दिलेल्या एका टोमण्याचा ‘ ध्वनि ’
आहे, असा मल्लिनाथानेंहि श्लेष काढला आहे हें खरें; परंतु हा तर्क
निराधार अतएव केवळ ‘ मल्लिनाथी ’ होय, असेंच मानण्याकडे पुष्कळ
विद्वानांचा कल वाहतो हेंहि तितकेंच सत्य आहे. असो.

जयदेवानें आपल्या काव्यांत गौडी रीतीचा अद्भुत बऱ्याच अंशीं
केला आहे. दीर्घसमासत्व हा या रीतीचा विशेष होय. परंतु कांहीं स्थळीं

[उदाहरणार्थ, प्रबंध १, २, ७, ९, १०, १२, १३, १८, १९ इत्यादिक स्थळीं] त्यानें अतिशय सोप्या व लघु शब्दांत प्रसादगुणयुक्त वर्णन केलें असल्यामुळे ते ते भाग वैदर्भी रीतीचे उत्कृष्ट नमुने म्हणतां येण्याजोगे आहेत. असे नमुने कालिदासाच्या वैदर्भीरीतिविविष्ट कोणत्याहि वाङ्मयाशीं तोलून पाहण्यासारखे आहेत. सारांश, गौडी व वैदर्भी या दोहीं रीतींचा उपयोग अतिशय निष्णातपणानें जयदेवानें केला असल्यामुळे त्यांचें सव्यसाचित्व चांगलेंच निदर्शनास येतें. कालिदास मेघदूतांत वा इतरत्र [' दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः । हीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ' अशा प्रकारें] पद्धतशीरपणें नायकनायिकांच्या अनङ्गदशा वर्णन करतो. तसेंच जयदेवानें न चुकतां ते ते सर्व भाव व दशा तपशीलवार देऊन नायकनायिकांचें वर्णन केलेलें आहे, (स. ४-३, ५-३, प्र. ९ इत्यादि) तें पाहण्यासारखें आहे संस्कृत वाङ्मयांत शृंगारिक वर्णनें अनेक कवींनीं केलीं असलीं तरी, कालिदास, जयदेव व जगन्नाथ या तीन कवींनीं शृंगाररसमय वर्णन करण्यांत आपलें वैशिष्ट्य प्रकट केलें आहे, असें म्हणावयास फारसा प्रत्यवाय नाही. रसिक व चिकित्सक वाचकास या कवित्तयाच्या शृंगारवर्णनांत अनेक दृष्टींनीं साम्य आढळेल. जयदेव व जगन्नाथ यांचीं सादृश्यस्थले वर निर्दिष्ट केलींच आहेत. येथे कालिदास व जयदेव यांच्यांतील सूक्ष्मसाम्यदर्शक कल्पनांचे उतारे दिल्यास अस्थानीं होणार नाहीत अशी आशा आहे.

कालिदास

- (१) त्वामालिख्य प्रणयकुपितां घातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपाचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे-
वरुरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥ उत्तरमेघ ४२
- (२) भित्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्सुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्गयन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ उत्तरमेघ ४४

- (३) भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलम्बा पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥ उत्तरमेघ, ४८

जयदेश

- (१) विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमघो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ स. ४ प्र. ८ | ५
- (२) नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुम् ।
बहु मनुते ननु ते तनुभंगतपवनचलितमपि रेणुम् ॥ स. ५ प्र. ११-३
- (३) विशङ्कमाना रमितं कयापि
जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ स. ७-४

तसेंच, जयदेवाची--(स. ११, प्र. २०-३ मधील)

‘ कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् । ’

ही कल्पना रघुवंशाच्या—

‘ त्यजत मानमलं द्रत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरन्त रमते स्म वधूजनः ॥ ’ स. ९ | ४७

या श्लोकांतील, कोकिला आपल्या कूजनाने ‘ दंपतींनो , भांडूं नका; यौव-
नसुखाचा उपभोग एकमेकांवर न रुसतां घ्या ! ’ अशा अर्थाचा मदनाचा
संदेशच जणू काय सांगत असतात, या कल्पनेशी बरीचशी जुळत नाही
काय ? आणखीहि एकदोन उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. गीतगोविंदांत
सर्ग ११, श्लो. ६ मध्ये सखी राधेस म्हणते, ‘ तूं मरुक्षेपाच्या किंमतीने
कृष्णास दास म्हणून विकत घेतलें आहेस. ’—अशाप्रकारे कोणत्या तरी मूल्या-
ने विकत घेण्याची कल्पना कुमारसंभवांतहि आली आहे:—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवःस्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अहाय सा नियमजं क्लममृत्ससर्ज क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥५-८६
त्याचप्रमाणे गीतगोविंद प्र. २३-२ मधील पादसंवाहनाची कल्पना शाकु-
न्तलांतील (अंक ३ श्लोक २०) -

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
अङ्गे निघाय करभोरु यथासुखं ते संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥
या श्लोकाच्या उत्तरार्धाशी तुलना करण्यासारखी आहे.

तसेच जयदेवाची श्लोकरचना श्रीमद्भागवत दशमस्कंध पूर्वार्ध
यांतील रासपंचाध्यायीशी (अध्याय २९ ते ३३) माधुर्यांत, शृंगारांत,
विरहोद्गारांत व काव्यसौंदर्यांत पुष्कळच सदृश आहे. विस्तारभयास्तव
थोडीच उदाहरणे देत आहे. गीतगोविंदांतील सातव्या सर्गाच्या आरंभी
चंद्रोदयवर्णनाचा एक सुंदर श्लोक आहे—

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मघातसंजातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ।
वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालैर्दिकसुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥१॥

हा श्लोक रासपंचाध्यायींतील पहिल्या अध्यायांत असलेल्या चन्द्रवर्णनपर
श्लोकाच्या सौंदर्याशी तोलून पाहण्यासारखा आहे:—

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ।
स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥२॥

शिवाय, गीतगोविन्दाच्या चवथ्या प्रबंधांतील रासवर्णन भागवतांतील पुढील
उतान्याशी पुष्कळच जुळते:—

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।
कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ३३-९ ।
काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति ।
तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्मै मानं च बह्वदात् ॥ १० ॥
काचिद्रासपरिश्रान्ता. पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ।
तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥
कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ।
गण्डं गण्डे संदधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

नृत्यन्ती गायती काचित्कूञ्जन्पूरमेखला ।

पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधास्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

आणखी एकच महत्त्वाचा उतारा दिल्यास, जयदेवानें श्रीमद्भावत
स्कं. १०, अ. ४० यांतील अक्रूरस्तुतिपैकीं दशावतार स्वरूपांचें वर्णन
गीतगोविन्दाच्या प्रथम प्रबंधांतच कसे थोडेंफार बदल करून स्वीकारलें
आहे तें वाचकांस कळून येईल:--

नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च ।

हयशीर्षे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे ॥ १७ ॥

अकूपाराय बृहते नमो मन्दरधारिणे ।

क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये ॥ १८ ॥

नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह ।

वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तलिभुवनाय च ॥ १९ ॥

नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे ।

नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च ॥ २० ॥

नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने ।

श्लेच्छप्रायक्षत्रहन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥ २२ ॥

विस्तारभयास्तव तुलनेचें हें विवेचन येथेंच आटोपतें घेऊन दुसऱ्या
एका कुतूहलजनक विषयाकडे वळतो.

गीतगोविन्दाच्या प्रत्येक सर्गास कांहीं विशिष्ट नाम दिलें असून
बहुधा त्या त्या सर्गांतील शब्दांवरून किंवा विषयावरून हीं नामें सुचलीं
आहेत. सकृद्दर्शनी तीं कांहींशीं विलक्षण वाटतात यांत शंका नाही.
त्यामुळेंच त्यांची उपपत्ति लावण्याचा यत्न करणें एकादें शब्दकूट सोडविण्या-
इतकेंच मनोरंजक आहे.

पहिल्या सर्गाचें ' सामोददामोदर ' हें नांव सर्गातीच्या श्लोकांतील
' स्मितमनोहारी हरिः ' यावरून व प्र. ४ मधील रासलीलेंत दंग झालेल्हा

कृष्णावरून सुचलें असावें. दुसऱ्या सर्गाचें अभिधान ' अक्लेशकेशव ' हेंहि त्या सर्गाच्या अंतिम श्लोकांतील ' हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ' या शब्दांवरून दिलें गेलें असावें. त्याचप्रमाणें तिसऱ्या सर्गाच्या शेवटच्या पद्यांतील ' समुग्धं मधुसूदनस्य ' इ. शब्दांवरून ' मुग्धमधुसूदन ' हें नाम त्या सर्गास मिळालें आहे. पण चवथ्या सर्गास ' स्निग्धमाधव ' म्हटलें आहे, तें त्या सर्गाच्या पहिल्याच श्लोकांत ' प्रेमभरोद्भान्तं माधवं ' इत्यादि पदांवरून सुचलें असावें, असा कांहींसा दूरान्वित तर्क केल्यावांचून तरणोपाय नाही. ' साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्ष ' हें ५ व्या सर्गाचें नामकरण कदाचित् त्या सर्गातील श्लोक २ व ३ यांतील राघेच्या मीलनाची आकांक्षा धारण करणाऱ्या कृष्णाच्या वर्णनावरून केलेलें असावें असा तर्क वाहतो. साहव्या सर्गाच्या शेवटच्या श्लोकांतील वर्णन ' सोत्कण्ठवैकुण्ठ ' हें नांव सुचण्यास आधार झालें असेल काय, अशी शंका येते; पण तें तितकेंसें समर्पक वाटत नाही. सातव्या सर्गास ' नागरनारायण ' म्हटलें आहे, तें कदाचित् त्या सर्गातील प्रबंध १५ मध्यें वर्णन केलेल्या कृष्णाच्या कल्पित चतुर रतिलीलेवरून देण्यांत आलें असेल. आठव्या सर्गाचे अंती वर्णिलेला राघाकृष्णांच्या वेषांचा नकळता अदलाबदल लक्षांत घेतला म्हणजे, त्या सर्गास दिलेलें ' विलक्षलक्ष्मीपति ' उपपद, योग्यच आहे, असें म्हणतां येईल पण पुढें नवव्या सर्गास ' मुग्धमुकुन्दवदन ' ही संज्ञा कशी लाभली, याची उपपत्ति कळत नाही. दहाव्या सर्गांत, राधिकेशीं नर्मभाषण करण्यांत श्रीकृष्णाचें चातुर्य दिसून येत असल्यामुळें या सर्गास ' चतुरचतुर्भुज ' असें म्हणण्यांत आलें आहे, त्यांतील औचित्य कळून येईल. एकादश सर्गांतील सातव्या श्लोकांत ' सानन्दं गोविन्दे ' हीं पदे आल्यामुळें या सर्गास ' सानन्दगोविन्द ' हें अभिधान सुचणें संभवनीयच आहे; आणि शेवटच्या सर्गास ' प्रीतपीताम्बर ' म्हणण्याचें कारण त्या सर्गाच्या ११ व्या श्लोकांतील ' इति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ' या शब्दांत स्पष्टच दिसतें आहे. असो, ही उपपत्ति कितपत सयुक्तिक आहे, तें चिकित्सकांनीं ठरवावें.

उत्कृष्ट काव्याचीं विद्वानांनीं (कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह पृ. ६३७) सीन प्रमुख लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं अशीं:—

१. कालांतर, म्हणजे पुष्कळ काल टिकून राहणें,
२. पाठांतर, नेहेमी रसिकांच्या वाचनांत असणें, व
३. वेषांतर अगर भाषांतर, इतर भाषांतून त्याचें भाषांतर होणें.

हीं तीनीं लक्षणें गीतगोविंदास उत्तमप्रकारें लागूं पडतात. कांहीं विशिष्ट गुण उत्कटत्वानें असल्यावांचून कोणतेंच काव्य चिरकाल टिकून राहणार नाही. असेंच काव्य रसिकांच्या जिह्वाचीं राहून नेहेमी पाठांतर केलें जातें; व इतर भाषांतहि भाषांतरें व्हावयाचीं झाल्यास तीं असल्या गुणवान् काव्याचींच होणार. पहिल्या दोन कसोटींतून गीतगोविंद उत्कृष्टपणें उतरलेलें आपण पहातोच. शिवाय गीतगोविंदानें भाषांतरांतहि अनेक अवतार धारण केले आहेत. पाश्चात्य विद्वानांस गीर्वाण भाषेचा परिचय घडला तेव्हांच लॅटिन्, जर्मन्, फ्रेंच्, इंग्लिश् इत्यादि भाषेंत गीतगोविंदाचीं भाषांतरें झालीं, व त्यायोगानें गटेसारखे महाकवीहि या काव्याच्या मधुर आस्वादानें मोहून गेले. लॅटिन्मधील भाषांतर खिश्चन् लॅसन् (१८००-१८७६) या विख्यात जर्मन् भाषापंडितानें १८३७ त प्रसिद्ध केलें पण त्याहि पूर्वी सर वुइल्यम् जोन्स (१७४६-१७९४) यानें इंग्रजी कवितेंत गीतगोविंदाचें भाषांतर केलें होतें व युरोपमध्ये गीतगोविंदाची योग्यता या जोन्सकृत भाषांतरावरूनच प्रथमतः विदित झाली असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. सर एड्विन् आर्नोल्ड (१८३२-१९०४) यानेंहि आपल्या ' इंडिअन् साँग् ऑफ् साँग्ज् ' या पुस्तकांत १८७५ त गीतगोविंदाचें इंग्रजी कविताबद्ध रूपांतर केलें आहे. त्यांत पहिले ११ च सर्ग असून १२ वा सर्व पाश्चात्य रीतरिवाजास अनुसरून नसल्यानें भाषांतरित केलेला नाही. एकंदर भाषांतरहि शब्दशः नसून अनुवादात्मक केलें आहे. क्वचित् मूळ संस्कृत ध्रुवपद आर्नोल्ड् मौजेनें तसेंच ठेवतो. उदाहरणार्थ ' मा कुरु मानिनि मानमये । ' या ९ व्या सर्गातील प्रबंधाच्या पहिल्याच कडव्याचें रूपांतर पहाः—

“ The lesson that thy faithful love has taught him
He has heard;
The wind of spring obeying thee hath brought him
At thy word;

What joy in all the three worlds was so precious
To thy mind ?

Ma kooroo manini manamaye, +
Ah, be kind ! ”

असो. आपल्याकडील कोणकोणत्या भाषांत गीतगोविंदार्ची भाषांतरें झालीं ओहेत त्याची पूर्ण माहिती अद्याप मला मिळाली नाही. बंगाली (कर्ता गिरिधर, स. १७३६), हिंदी (कर्ता रायचंद, स. १७७५), गुजराती (प्रो. ध्रुव. १९२४) इत्यादि भाषांत गीतगोविंद झालें आहे. बरोबरच आहे. उत्कृष्ट काव्यरत्नास आपापल्या भाषासुवर्णाच्या कोंदणांत बसविण्याचा मोह तरल कविप्रतिभेस न झाला तरच आश्चर्य !

मराठींत, गीतगोविंदार्ची निदान चार भाषांतरें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत—(१) चेतोहरदेवकृत गीतगोविंद समश्लोकी भाषांतर १८८९ त प्रसिद्ध झालें असून, तें नांवाप्रमाणें श्लोकास समवृत्त श्लोक व अष्टपद्यांस, तथाच चालीवर अष्टपद्या अशा धर्तीचें आहे. हें भाषांतर एकंदरीत बरें आहे. ✕ (२) ‘ वसंतविहार ’ कृत ‘ गीतगोविंदां ’ त नुसत्या अष्टपद्यांचें त्याच चालींत भाषांतर केलेलें आहे (१९२४). (३) ‘ अनन्ततनय ’ कृत गीतगोविंदांत काव्याचा विस्तृत गद्यांतच अर्थ दिलेला आहे. (४) गीतगोविंदाचा गद्यांत अर्थ कोंकणच्या ‘ महेश्वर ’ नामक कोणीं एका गृहस्थानें केला होता; तदनुरोधानें निरनिराळ्या पदांच्या चालीवर तो अर्थ गोवून ‘ सखाराम ’ नांवाच्या कवीनें केलेलें पद्य रूपांतर १९२५ त चित्रशालेनें प्रसिद्ध केलेलें आहे. त्याची रचना बरीच शिथिल व अशुद्ध दिसते. या चारीपैकी पहिलें आतां दुर्मिळ झालेलें आहे. गीतगोविंदावर संस्कृत टीकाहि अनेक आहेत. ✶

+ My proud one I do not indulge in scorn.

✕ चेतोहरदेव (कै. प्रो. परशुराम नारायण पाटणकर, एम्. ए., स. १८६० ते १९२९) यांनीं आपल्या गीतगोविंदसमश्लोकीच्या प्रस्तावनेंत त्यांच्याहि पूर्वी ३०।३५ वर्षे झालेल्या, भावाचार्य अष्टपुत्रेकृत ‘ भावार्थदीपिका ’ नामक एका गीतगोविंदसमश्लोकीचाहि उल्लेख केलेला आहे.

✶ यांपैकी प्रसिद्ध संस्कृत टीका अशाः—(१)कुम्भनृपतिकृत ‘ रसिकप्रिया ’;

येथें हें विशद करून सांगितलें पाहिजे कीं, गीतगोविंद हें वाङ्मयाच्या कोणत्या सदरांत मोडतें याविषयीं पाश्चात्य पंडितांत ऐकमत्य दिसत नाहीं. जोन्सच्या मतें हें कुणवाऊ अगर गोपजनांचें नाटक (Pastoral drama) आहे. लॅसन् म्हणतो कीं, गीतगोविंद हें भावनाट्य अथवा संगीतमय नाटक (Lyrical drama) असावें. तर व्हॉन श्रोडर याचा अभिप्राय असा कीं, गीतगोविंद हा एक सुधारलेला यात्राप्रबंध होय. पिशेल व लेव्ही यांनीं मधलाच मार्ग स्वीकारून गीतगोविंदास नाटक व संगीत यांच्या दरम्यानच्या वाङ्मयप्रान्तांत स्थान दिलें आहे. पिशेल गीतगोविंदास Melodrama असेंहि नांव देतो. परंतु कीथनें हीं सर्व मते अयोग्य ठरविलीं असून गीतगोविंदकर्त्यानेंच ग्रंथाची काव्याप्रमाणें सर्गवार विभागणी केली आहे, नाटकाप्रमाणें अंकवार, प्रवेशवार रचना केलेली नाहीं, या प्रमुख मुद्यावर भर देऊन गीतगोविंद हें 'काव्य'च आहे, असें प्रस्थापित केलें आहे. असो. आपण पूर्वीपासून गीतगोविंदास ' काव्य ' च म्हणत आलों आहोंत, व उपरिनिर्दिष्ट पाश्चात्य

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं)

(२) महामहोपाध्याय शंकरमिश्रनिर्मित ' रसमञ्जरी ' ;— या दोन टीका गीतगोविंदान्या निर्णयसागरी प्रतीत आहेत. पुस्तकास श्री. मंगेश रामकृष्ण तेलंग यांनीं प्रस्तावना लिहिली असून, तींत चंद्रदत्तकृत भक्तमालेंतील जयदेवासंबंधींचे अध्याय उद्धृत केले आहेत. कुम्भनृपति व शंकरमिश्र हे दोघेहि टीकाकार रसिक पंडित दिसतात. परंतु दोघेहि विशेषतः पहिला, आत्मप्रौढी करण्यांत कुशल असून आपली टीका उत्तम, सर्वगुणसंपन्न व रसदर्शिनी आहे असें दोघेहि म्हणतात. (३) ' नारायण ' कृत टीका ही व्यंकटेश्वरी प्रतीत आहे. हा टीकाकारदेखील मार्मिक पंडित आहे. यानें आत्मप्रौढीचा चकार शब्द काढलेला नाहीं. मला याच टीकेचा जास्त उपयोग झाला. ' सुश्लोकगोविंद ' तयार झाल्यानंतर ९।१० वर्षांनीं निर्णयसागरी प्रत मला पहावयस मिळाली. किंचहुना सुश्लोकगोविंद पूर्ण होईपर्यंत गीतगोविंदावर अन्य कोणती टीका अगर मराठी वा इतर कोणत्याहि भाषेत त्याचें भाषांतर झालें आहे हीहि माहिती मला नव्हती.

विद्वानां प्रमाणे आपल्या विद्वानांत मतभेद अगर संशय असा कधींच उत्पन्न झालेला नाही. ' एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटॅनिका ' मध्ये ' संस्कृत भाषा ' या सदराखाली लिहिणाऱ्या लेखकद्वयांनी गीतगोविंद हे ' धार्मिक नाटक' (Religious drama) असल्याबद्दल मत प्रकट केले आहे. +

' सुश्लोकगोविंदा ' ची * रचना करतांना जयदेवाचे वैशिष्ट्य जें शब्दालंकार व अर्थालंकार यांनी मंडित अशी मधुरकोमल काव्यसरणी, तें यथामति मी संभाळले आहे. फक्त गेय चालीवरील रचनेचा अंगीकार मी अर्थातच केलेला नाही. तथापि एकेका अष्टपदीस रसभावानुकूल असे सुवृत्त योजून रसाचा परिपोष व्हावा असा शिकस्तीचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक प्रबंधाच्या ध्रुवपदाचा प्रायः एक श्लोक बनवून पुढेहि प्रत्येक कडव्याचा बहुधा एकेक श्लोक बनविला आहे. मुळांतील कांहीं अतिरिक्त शृंगार मराठीत आणतांना मी थोडा सौम्य केला आहे; व सदभिरुचीस धक्का शक्य तों न लागावा व मूळचे स्वारस्यहि न गमवावे असे ध्येय ठेविले आहे. मूळच्या गीतगोविंदाचा भावार्थच ' सुश्लोकगोविंदा ' त आढळेल. शब्दशः भाषांतर केलेले नाही, व तसा माझा प्रथमच हेतु नव्हता. स्वतःच्या कल्पनेस शक्य तितके स्वातंत्र्य देऊन हा आनुवाद केलेला आहे. सुश्लोकगोविंदाचा प्रत्येक श्लोक कोणत्या मूळ पदावरून प्रायः रचला आहे एवढेच जिज्ञासु वाचकास सुलभतेनें समजावे, यासाठी शेवटी अन्योन्यसंबंध दाखविणारी सूची दिलेली आहे. अनुरूप शब्दांची, वाक्यांची अगर कल्पनांची भावानुसारी भर मी पदोपदी घातली आहे. नुसते ' सुश्लोकगोविंद ' च अथपासून इतिपर्यंत वाचले तरी वाचकास आपण एक स्वतंत्रप्राय काव्य वाचतो आहोत असे वाटले, तर माझा इष्ट हेतु साध्य झाला असे मी म्हणेन. शब्दशः भाषांतर करण्यांतहि कसब आहेच. पण मूळचा गोडवा राखून शब्दशः भाषांतर आणि तेहि पद्यांत

+ Jayadeva's beautiful poem Gitagovinda which, like most productions concerning Krishna, is of a very sensuous character, is a religious drama. —J. Eg.; J. Al.

* गीतगोविंदांतील ' प्रिये चारुशीले ' ही अष्टपदी (सर्ग १०)

एका जुन्या हस्तलिखितांत मला प्रथमतः १९१६ त आढळली व ती पाठ करण्या-

करणे अत्यंत दुर्घट आहे. कोणत्याहि दीर्घकाव्याचें भाषांतर सुरस वठलें असेल तर तेथे भाषांतरकार कवीनें शब्दशः भाषांतर करण्याचा अडाहास धरलेला नाही, असेंच आढळून येईल. कमीअधिक मानांनं भावार्थग्राही भाषांतर होणें अपरिहार्यच असतें. पण त्यांतहि स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें बुद्ध्याच थोडाबहुत बदल करून भाषांतर करावयाचें म्हटलें म्हणजे हा बदल योग्य कीं अयोग्य याविषयी प्रश्न उद्भवण्याचा सुतराम् संभव असतो. 'सुश्लोकगोविंदां'त हें साहस अंगीकारलें आहे; आणि तें यशस्वीपणें पार पडलें आहे कीं कसें तें चाणाक्ष रसिकांनीं ठरवावयाचें आहे. कसा फेरफार केला आहे हें दाखविण्यास कोणतेंहि एकच उदाहरण येथें घेतलें तरी पुरें होईल. सर्वांत लहान असा जो ५ व्या सर्गांतला १० वा प्रबंध त्यांतील ध्रुवपद व दुसरें कडवें असें आहे;—

तव विरहे वनमाली सखि सीदति । ध्रु० ।

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥ २ ॥

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं)

साठीं मी तिची एक प्रत करून घेतली. गीतगोविंदार्शी हाच माझा पहिला परिचय असला तरी तो प्रबंध कोणत्या मूळ काव्यांतला आहे, हें समजण्याची संधि पुष्कळ कालपर्यंत आली नाही हें खरें. १९१८ च्या जूनमध्ये मुंबईस ग्रॅट मेडिकल कॉलेजांत प्रवेश करण्यासाठीं मी प्रथम पुण्यास आमचे बंधुवर्य कै. ती. दादा यांजकडे आलों; कारण तेहि मजबुतवर मुंबईस त्याच विद्यालयांत पुढील अभ्यासासाठीं येणार होते. त्यांच्या संग्रहींची गीतगोविंद प्रत त्यांनीं मला दाखविली व दिली. त्यांत उपरिनिर्दिष्ट अष्टपदी आढळून मला आनंद झाला. गीतगोविंदाचें मराठी रूपांतर करण्याचा विचार मी त्याचवेळीं केला व त्याप्रमाणें एका सुटीत प्रथम सर्गाची रचना केली. पुढें मधून मधून सवड होईल तसतसें १९२३ पर्यंत सुश्लोकगोविंद पूर्ण करतां आलें. रसिक बंधुवर्यांना तें इतकें आवडलें कीं ११ व्या सर्गातील सखीनें राघेस कृष्णाकडे जाण्याची त्वरा करण्याविषयी सांगितलेले पंचचामर वृत्तांतील बोल अत्यंत अनुरूप वृत्तांत असल्याचें सांगून त्यांनीं ते तालांत चालत चालत, ठेक्यानें वाचून दाखविले; तो प्रसंग माझ्या मनश्चक्षुपुढें वारंवार येतो !

“ सुश्लोकगोविंदां 'त यात्रदल खालील श्लोक आढळतील:—

“ राधिके ! कुसुमकोमल वाळे ! । कृष्णमानस-विहारि-मराळे ! ॥
 पीडिला सुमशरें वनमाळी । थोर त्यासि विरहानल जाळी ! ॥ २ ॥
 चंद्रिका-किरण सेवुनि शीत । येइ कीं मरण, मन्मन भीत ॥
 त्यासि पाहुनि सये ! मज वाटे, । कामिलोक बहुधा उफाटे ! ॥ ४ ॥
 कामबाण पडला जर अंगीं, । शूर वीरहि गदाघर शार्ङ्गी ॥
 होत हा विकलकाय, अगाई ! धाय धाय रडतो ! नवलाई. ॥ ५ ॥ ”

प्रस्तुत पद्याचें चेतोहरदेवकृत समवृत्त भाषांतर असें आहे:—

“ विरहिं तुझ्या वनमाळी झुरत सखे । धरु०
 मदनशर उरिं लागे रुदन करित बाई ।
 दहन करित शशि गे मरण हरिस जणुं येई ॥ २ ॥ ”

प्रो. धरुवरचित गुजराती ' गीतगोविंदां ' त हाच भाग पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. त्यांनीं अनुसरलेल्या मूळ संस्कृत प्रतीत या कडव्याचें अर्थ निर-
 निराळ्या कडव्यांत आहेसें वाटतें:—

“ तव विरहे रसियाजी अव ए झुरे. ॥ धरु० ॥

कुसुमशरथि फफडे वळि छळि छळि प्राण [४ उत्तरार्ध]

धरणिशरण तल्पे स्मरि हिमकरकर मंन [५ ”]

एड्विन् आर्नोल्ड या पद्याचें इंग्रजी कवितेंत रूपांतर करतो तें असें:—

“ To him the moon's icy chill-silver
 Is a sun of midday;

The fever he burns with is deeper
 Than starlight can stay:

Like one who falls stricken with arrows,
 With the colour departed

From all but his red wounds, so lies
 Thy love, bleeding-hearted, ”

या उताऱ्यांवरून भाषांतरांची व फेरफारांची थोडीफार कल्पना वाचकांखा झाल्यावांचून रहाणार नाही. असो. गेयतेबद्दल असें म्हणतां येईल कीं, खरे गवई जें असतात ते वृत्तबद्ध रचना देखील संगीतपद्धतीनें उत्तम प्रकारें म्हणतात. संगीतज्ञ हरिदास आख्यानांतील विविध श्लोक, आर्यादि पद्यें म्हणूं लागला म्हणजे किती बहार करतो, तें पुष्कळांनीं अनुभवलेंच असेल. या दृष्टीनें सुश्लोकगोविंदांतील वृत्तांना गेयानुकूलतेचा पाठपुरावा करणें हें म्हणणाऱ्याच्याच कौशल्यावर अवलंबून आहे, असें मला वाटतें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, श्लोक हे सामान्यपणें कोणासहि म्हणतां येतात. गेय चालींवरील पद्यें सामान्य जनांस बहुधा नीट वाचतां येणार नाहीत. 'सुश्लोकगोविंद' हें अभिधान श्लेषार्थ-युक्त असून 'उत्तम कीर्तीचा गोविंद' असाहि अर्थ त्यांतून प्रतीत होतो. 'सुश्लोकगोविंदां' तील श्लोक जर कदाचित् 'मिन्नरुचिर्हि लोकः' या न्यायानें उत्तम न वाटतील, तर 'सुश्लोक' याचा 'पुण्यश्लोक' असा सुप्रसिद्ध अर्थ घेतला म्हणजे झालें ! असो. 'सुश्लोकगोविंदा' विषयीं अधिक कांहीं लिहावयाची आवश्यकता आहे असें वाटत नाही. त्याचा आस्वाद घेणें व सरसनीरसता ठरविणें हें कार्य मी रसिकांवर नम्रपणें सोंपवितों आणि गीतगोविंदांत गाइलेला गोपी व राधा यांचा श्रीकृष्णाशीं विलास आपण कोणत्या सात्त्विक चष्यांतून अवलोकून करावा, राधा-दामोदरांचें प्रेम कसल्या स्वरूपाचें होतें, रासलीला याचा आध्यात्मिक अर्थ काय केला जातो व जावा, श्रीमद्भागवतांतील दशमस्कंधांत वर्णिलेल्या श्रीकृष्ण व गोपिका यांचे प्रेमाविषयीं विद्वानांचीं काय मतें आहेत, इत्यादि गीतगोविंदाच्या अंतरंगाशीं संलग्न असलेल्या, व पुष्कळदा वादविषयींभूत झालेल्या महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे मी यथामति वळतो. येथें पूर्वसूरीचीं असंख्य प्रमाणें मांडतां येतील; परंतु स्थलसंकोचास्तव थोडीं निवडक मतेंच विचारांत घेऊन कार्यनिर्वाह करावयाचा आहे.

गीतगोविंदांत वर्णन केलेलें राधेचें कृष्णाविषयीं प्रेम व त्याच्याशीं झालेलें मीलन याच्याकडे कित्येक विचारी लोक आध्यात्मिक दृष्टीनें पाहतात व जीवात्मा हा परमात्म्याशीं संयोग पावून एकरूप होण्यासाठीं किती आर्त झालेला असतो तें दखविण्यासाठीं कवीनें हें राधाकृष्णांचें

प्रतीक निर्माण केलें आहे, असे ते प्रतिपादन करतात. कित्येक तत्त्वज्ञ असे म्हणतात कीं, श्रीकृष्ण ही अलौकिक विभूति असल्यानें गोपिकांचा खरोखरीच काम पुरवून गोपिकांना निष्काम करणें व त्यांचा उद्धार करणें हेंहि भगवंतांच्या अनेकलीलांपैकींच एक लीलाकृत्य होय. कित्येकांनीं असेंहि म्हटलें आहे कीं, परमेश्वराचे, द्वेषबुद्धीनें सुद्धां, चिंतन करून प्राणिमात्र तरतो, तर ज्या गोपांगनांनीं जाखबुद्धीनें कां होईना, परमेश्वरास स्वात्मार्पण केलें, त्या पुण्यरूपच बनल्या नाहींत काय ? मोठमोठे भगवद्भक्तहि म्हणतात कीं, गोपींचे प्रेमाचा व भक्तीचा एक कोट्यंशसुद्धां इतरांना साधणें दुष्कर होय ! असो. या बाबतींत आधुनिक विद्वद्गणी भारताचार्य वैद्य हे काय म्हणतात तें आमच्या वाचकांस कळावें म्हणून श्रीमहाभारत उपसंहारांतील त्यांचे एतद्विषयक महत्त्वाचे विचार येथे सविस्तरच देत आहेः—

“ श्रीकृष्णांनं गोपींशीं अश्लाघ्य वर्तन केलें हा आरोप श्रीकृष्णाच्या काळीं नव्हता; श्रीकृष्णावर गोपी जें प्रेम करीत होत्या, तें निर्व्याज, विषयातीत ईशभावनेनें करीत होत्या अशीच कल्पना महाभारतांत दिसते. आणि महाभारतास हल्लींचें स्वरूप इ. स. पूर्व २५० च्या सुमारास मिळालें त्यावेळेबाबेतीं अशीच कल्पना होती. द्रौपदीनें वस्त्रहरणाचे वेळीं घांवा केला त्यांत तिनें त्यास ‘ गोपीजनप्रिय ’ या विशेषणानें संबोधिलें आहे. या विशेषणांत दीन अबलांचा कैवारी तो आहे एवढाच अभिप्राय आहे हें उघड आहे. त्यांत निघ संबंध अभिप्रेत असता तर सती द्रौपदीस तिच्या पातिव्रत्याच्या परीक्षेचे प्रसंगीं तो आठवताना, आठवता तर ती उच्चारतीना, आणि उच्चारती तर तो तिच्या कामास येताना. तात्पर्य, या विशेषणांत गोपींचे विषयातीत भगवत्प्रेमच गर्भित आहे हें निर्विवाद आहे. दुसरें, शिशुपालानें राजसूययज्ञांतील अर्घ्यहरणाच्या प्रसंगीं श्रीकृष्णाची मनसोक्त निंदा केली. पण त्यांत हा आक्षेप त्यानें घेतला नाहीं. तिसरें, श्रीकृष्ण लहानपणापासूनच मल्लविद्येचा चाहता होता हें प्रसिद्धच आहे. कंसानें त्यास कुस्ती खेळण्याकरितां मथुरेस बोलाविलें होतें. असा बालमल्ल कधींहि कामाच्या नादीं लागत नाहीं हा सिद्धान्त होय. ईश्वराच्या कल्पनेनें वाटेल तें संभवेल, पण श्रीकृष्णानें आपल्या अवतारांत

मानवी कृत्येच करून दाखविली आहेत. ईश्वरी सामर्थ्य उपयोगांत आणलें नाही, आणि कोठें आणलें असलें तरी असल्या निश्च कृत्यांत तर खचित आणलें नसावें, सारांश सर्व दृष्टींनीं विचार करतां हा आरोप खरा नाही असेंच म्हटलें पाहिजे. गोपी श्रीकृष्णावर केवळ निर्विषय प्रेम करणाऱ्या परमभक्त होत्या अशीच समजूत हल्लींच्या महाभारतापर्यंत होती. पण हळुहळू भक्तिमार्गांत भक्तीची मीमांसा होत गेली, तेव्हां भक्तीस असतीच्या जारावरील प्रेमाची उपमा घेऊं लागले असावे आणि, ' यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । ' या भवभूतीच्या उक्ती-प्रमाणें स्त्रियांविषयीं नेहमीं गैरसमज जगतांत उत्पन्न होत असल्यानें ही कल्पना रूढ झाली असावी. श्रीकृष्णाच्या प्रवृत्तीला अनकूल असलेल्या मतामुळें या प्रवादास पुष्टि मिळाली असावी, आणि रासांच्या वर्णनां त्यास पालवी फुटली असावी. याप्रमाणें हा प्रवाद मागाहून उत्पन्न होऊन तो कालगतीनें इतका वाढला कीं इ. स. च्या ९ व्या शतकांत प्रसिद्धि पावलेल्या भागवतास तो टाकतां येईना. या अद्वितीय वेदान्तपर ग्रंथांनें त्यास आपल्या रम्य कवित्वांनें एके परीं अजरामर केलें तर दुसरे परीं त्यास वेदान्तांत गुरफटून इतकें पवित्र केलें कीं, श्रीकृष्णाच्या व गोपींच्या लीलांचीं हजारों गीतें आम्ही ऐकतो पण आमच्या मनांत निश्च भावनेचा एक लेशही उत्पन्न होत नाही. भागवतानें या प्रवादास थारा देऊन पवित्र केल्यावर शृंगारप्रिय कवींनीं, विशेषतः जयदेवानें गीतगोविंदांत व इतर कवींनीं ब्रजभाषेंतील हजारों सुंदर पद्यांत, त्यास चोहोंकडे फैलावून लोकप्रिय केलें यांत नवल काय ? किंबहुना यामुळें शृंगारांत प्राकृतांत एक प्रशस्त मर्यादा उत्पन्न झालेली दिसते. शृंगार गावयाचा तर तो गोपीकृष्णांचा, असा एक प्रशस्त कविसंप्रदाय हल्लीं दिसून येतो. असो. या आरोपाचें निश्चत्व याप्रमाणें जरी भागवतानें काढून टाकलें आहे, तरी ऐतिहासिकदृष्ट्या त्याच्या सत्यतेचा विचार करणें जरूर पडलें आणि असा विचार करतां हा प्रवाद निराधार आहे असेंच म्हणावें लागेल. ”

प्रो. परांजपेकृत केकावलीटीकेंत कृष्णावरील आक्षेपकांचा चांगलाच परामर्श घेतला आहे, व त्यांत राधाकृष्णांच्या प्रेमभक्तीचें रहस्य अनेक

ग्रंथाधारें उत्तमपणें प्रकट केलें आहे. पुढील कांहीं उतारे त्यांतूनच मूळच्या इंग्रजीचें मराठी भाषांतर करून येथें देण्यांत येत आहेत. श्रीरेन्द्रनाथ पाल आपल्या 'Shri Krishna; His Life and Teachings' (' श्रीकृष्ण, त्याचें चरित्र व शिक्षण ') या ग्रंथांत म्हणतात:—

“ येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, पुराणांसारखे पवित्र ग्रंथ व जयदेवकवीच्या गीतगोविंदासारखीं महान् काव्यें यांमध्ये कृष्णदेवतेचें वैषयिक शृंगारपर प्रेमकथन कां बरें करण्यांत आलें असावें ? त्या महर्षीच्या व कवीच्या हेतूचें पूर्णपणें आकलन होणें आम्हांस दुरापास्त आहे, हें तर खरेंच. पण असें वाटतें कीं, मनुष्याच्या अंतर्दुर्गां परमेश्वराविषयी किती गाढ भक्ति असावी, याविषयी दृष्टांतादाखल म्हणून त्यांनीं सर्व विश्वांत अत्यंत विपुलतेनें आढळणाऱ्या मानवी कामुक प्रेमाचा दाखला दिलेला असावा.....असंख्य कवींनीं आपली प्रतिभाशक्ति राघवेचें यथार्थ वर्णन करण्यांत खर्च केली आहे. तिचें कृष्णाविषयीचें प्रेम हें जीवात्म्याचें परमात्म्याशीं असलेलेंच अत्यंतिक प्रेम दर्शवितें. राघा म्हणजे परमेश्वरा-विषयीच्या भक्तीची केवळ परमोदात्त मूर्ति होय. परंतु अनेक कुकवींच्या हातांत राघा संपडल्यानें तिला त्यांनीं कामुकतेची पुतळी बनविली आहे, हेहि नाकबूल करतां येणार नाही ! ”

एन्साय्क्लोपीडिया ब्रिटॅनिका (११ वी आवृत्ति) मध्ये 'Hindism' या सदरांत डॉ. एच्. ज्यूलिअस् एग्लिंग्, पीएच्. डी. यांनीं काढलेल्या उद्गारांचा आशय असा—“ रामानुज व निम्बार्क यांच्या तत्त्वज्ञानानुसार विचार करतां, जयदेवानें वर्णन केलेली श्रीकृष्ण व राघा यांची वैषयिक प्रीति ही गूढ आध्यात्मिक अर्थानें उकलावयाची असून अशा वर्णनांचा उद्देश हाच कीं, मनुष्याचा आत्मा प्रीतिमार्गानें परमात्म्याशीं मीलन पावण्यास कसा पराकाष्ठेचा यत्न करीत असतो, व अनेक अडचणीतून पार पडून इच्छित ध्येय कसें संपादन करतो, तें रूपकानें दाखवावें. ” ' थिऑसाफिस्ट ' च्या नोव्हेंबर १८८६ च्या अंकांत ' सप्त-भूमिका ' नामक लेखांत श्री. श्रीनिवास राव म्हणतात—“ बायबल्चे सुविख्यात टीकाकार अडॅम् क्लार्क यांचा गीतगोविंद काव्याविषयी असा

अभिप्राय आहे: ' हें काव्य खरोखरच अद्वितीय व आश्चर्यकारक असून माझ्या मते कोणीहि निःपक्षपाती चिकित्सक असाच निवाडा देईल कीं, प्राचीन अगर अर्वाचीन कवींच्या या कोटींतील कोणत्याहि काव्यापेक्षां जयदेवाचें गीतगोविंद हें काव्य कदाचित् अधिक सरस नसलें तरी त्याच्या तोडीचें निदान खास होईल. ' बाह्यतः गीतगोविंद हें एक गोपकथानक (Pastoral song) असून, दोन प्रेमी जीवांचें प्रेम व मीलन हींच त्यांत गाइलीं असलीं तरी, अनेक पौरस्य व पाश्चात्य तज्ञांच्याहि मते त्याचा अर्थ, अडॅम् क्लार्क यांनीं म्हटल्याप्रमाणें - ' निःसंशय आध्यात्मिक 'च (Confessedly mystical) आहे; व त्यांत भक्ताच्या अंतरात्म्याची आपल्या दैवतार्थी पवित्र व शुद्ध भावनेनें रममाण होण्याविषयींची उत्कंठा प्रकट झालेली आहे. वायबल्मधील (Song of Soloman) ' सॉलोमनचें गीत ', यावर टीका लिहितांना अडॅम् क्लार्कनीं गीतगोविंदांतील अनेक उताऱ्यांशीं त्याचें कसें तंतोतंत साम्य आहे, तें मार्मिकपणें विशद केलें आहे. गीतगोविंदकागनें सर्ग १ श्लो. ३ [यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् । मधुरकोमलकान्तपदावलं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥] यांत जें सांगितलें आहे त्याचा इत्यर्थ हाच कीं, गीतगोविंदांत वैप्रायिक वासनांचा अंतर्भाव, तशाहि मनुष्याची तिकडे प्रवृत्ति व्हावी म्हणून, केवळ प्रलोभनाप्रमाणें केला असला तरी, त्यांत पूर्णपणें आध्यात्मिकच शिक्षण असून हळूहळू विषयत्यागानें शुद्ध पवित्र अशा परमेश्वराकडे मनाचा ओढा साकल्यानें वहावा अशीच योजना केलेली आहे. " ' श्रीकृष्ण ' या पुस्तकांत श्री. डी. के. विश्वास लिहितात- " श्रीकृष्णांनीं आपल्या अवध्या एकाच अवतारचरित्र्यांत आदर्श शिशु, आदर्श कुमार, आदर्श युवा, आदर्श भर्ता, आदर्श संसारी पुरुष, आदर्श राजनीतिवेत्ता, आदर्श भूपति, आदर्श तत्त्वज्ञ आणि आदर्श उद्धारक कसा असतो तें स्वतःच्या सर्वांगपरिपूर्ण अवतारानें सिद्ध केलें आहे, हें आपण पहातोच. " ' श्रीकृष्णाचें अनुकरण ' (Imitation of ShriKrishna) या एस्. सी. मुखोपाध्याय यांच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे- " ' नैतिक ' हा सापेक्ष शब्द आहे, आणि परमेश्वरास तो लावूं पाहणें म्हणजे तर वेडेपणाचा

कळसच होय. धर्म्य व अधर्म्य हे लोहचुंबकाच्या धन व ऋण टोंकांप्रमाणे असून परमेश्वर हा निर्विकार मध्य होय. अविशुद्ध मलिन अंतःकरणाच्या व्यक्तीस वेदान्ताचीं तत्त्वे कळणे जसें अशक्य, तसेंच श्रीकृष्णाच्या निर्गुणत्वाचेंहि ज्ञान होणें असंभाव्य होय. आमच्या मते गुण व दोष हे शब्द परस्परसोपेक्ष असल्यानें परमात्म्यास ते लावतां येणार नाहींत. जी व्यक्ति गुणांनीं तशीच दोषांनींहि सारखीच भरलेली आहे, तीच व्यक्ति आमच्या मते नुसत्या अत्यंत गुणी व्यक्तीपेक्षां अधिक मोलाची. कोणत्याहि परिस्थितींत मनाचा समतोलपणा न दळूं देणारी व्यक्तिच साऱ्या विश्वांत श्रेष्ठ होय. संगविवर्जित कर्मे करणाऱ्यास कर्मबंधाचा कायदा लागू पडत नाहीं, हेंच तत्त्व व्यवहारांत शिकविण्यासाठीं कृष्ण अवतरले; व हेंच तत्त्व शिकविण्यासाठीं गुण व दोष यांस त्यांनी समान लेखून दाखविले. भगवद्गीतेच्या प्रत्येक श्लोकांत हेंच तत्त्व ठसविलें आहे; आणि श्रीकृष्णाचें मायावी चरित्र म्हणजे याच तत्त्वाचें मूर्तिमंत उदाहरण होय. ”

हीं झालीं आधुनिक पंडितांचीं मते. आतां, परमेश्वराच्या अगाध लीलांचें आपणांस पूर्णपणें आकलन होणें अशक्य आहे असें म्हणणारे जे प्राचीन साधुसंत व वामनमोरोपंतादि भगवद्भक्त, कविश्रेष्ठ तेहि भक्तिभावानें कृष्णगोपींचें त्रिलासवर्णन, रासलीला इत्यादि गाऊन आपली वाणी धन्य झाली असे कृतार्थतेचे उद्गार काढतात. मोरोपंतांनीं ‘ श्रीराधानामावली ’ नामक एक अत्यंत सुरस संस्कृत काव्यप्रकरण लिहिलें असून त्यांतील राधेचें वर्णन गीतगोविंदांत आलेल्या अनेक वर्णनांशीं पुष्कळ जुळें आहे, हें त्यांतील ज्या थोड्या त्रुटित पंक्ति येथें देत आहें त्यांवरून कळून येईल. रसिकांचें लक्ष त्याकडे जावे तितकें गेलेलें दिसत नाहीं—

श्रीकृष्णदयिता श्रीड्या श्रीकृष्णस्तुतसद्गुणा
 राधा महासती मान्या पुण्यकीर्तिसुधासरित्
 व्यासादिसत्कविस्तव्या शुकयोगीन्द्रवर्णिता
 कृष्णदर्शनसर्वस्वा कृष्णसर्वस्वदर्शना

पुराणपुरुषप्रीता परब्रह्मप्रसादिनी
 कलिंदजाप्रियसखी कलिकल्मषनाशिनी
 महाविदग्धा कालिन्दीतीरकुञ्जविहारिणी
 कलावती रासरक्ता रम्याकृतिरुदाधीः
 गोविन्दाङ्गासनासीना गोविन्दाश्लेषनिर्वृता
 वेणुनादहतस्वान्ता कान्तकान्तिः कलध्वनिः
 कर्णपूरीकृतप्रेष्ठप्रेमार्पितशिखिच्छदा
 धीराभिसारिका नैकयुक्तवेषा प्रियंवदा
 सुराङ्गनागीतकेलिर्गुणाढ्या गुणिसंगता
 गन्धर्वगीतचरिता मेनकाद्यप्सरस्तुता
 उर्वशीकृतसत्कारा घृताचीरचिताञ्जलिः
 रम्भासंवीजितापादपद्मप्रह्ला तिलोत्तमा
 गोपीश्वरी गोपलक्ष्मीर्गोमती गोकुलोद्भवा
 कृष्णचेतोहरा कृष्णसहगानधुरंधरा
 कृष्णस्कन्धार्षितभुजा कृष्णास्यनिहितेक्षणा
 कृष्णाननात्तताम्बूला कृष्णाश्लेषनिमीलिता
 कृष्णस्तुता कृष्णहृता कृष्णचित्तप्रमाथिनी
 कृष्णानुकारकुशला कृष्णप्राणेश्वरीश्वरी
 रत्युत्तमा रतीशाक्षी रसश्रेष्ठैकमानसा
 तमिस्रदीपिकाकान्तिस्तारुण्यामृतनिम्नगा
 कृष्णप्रसाधिता कृष्णहस्तलब्धविशेषका
 स्तनभारनमन्धमया नखदन्तक्षताञ्चिता
 प्रेमक्रीताच्युता प्राज्यप्रीतपीताम्बरप्रभुः
 पद्मलाक्षी पद्मपत्रव्यजनानिलसेविनी
 पुरुषायितसंप्रीतप्रियाकृष्टमनोधना
 उद्दामरूपसंपत्तिरुल्लसन्मणिमेखला
 हेलानिर्जितदिव्यस्त्री हेमतालफलस्तनी
 कृष्णहृत्पञ्जरशुकी कृष्णमेघशतहृदा
 कृष्णचेतोऽङ्गणनटी कृष्णसत्तरुसल्लता

कृष्णलोचनकर्पूरशलाकायितविग्रहा
 श्रीकृष्णशशभृज्ज्योत्स्ना श्रीकृष्णद्युमणिद्युतिः
 श्रीकृष्णब्रह्मसावित्री श्रीकृष्णेश्वरपार्वती
 श्रीकृष्णाब्धिमहासिन्धुः श्रीकृष्णाम्नायसत्क्रिया
 श्रीकृष्णहिमभृन्मेना श्रीकृष्णैरावणाभ्रमुः
 श्रीकृष्णदेवेन्द्रशची कृष्णश्रीरामजानकी
 श्रीकृष्णशूरासिलता श्रीकृष्णब्राह्मणश्रुतिः
 कृष्णहृच्चातकप्रावृट् कृष्णबर्ह्यभ्रमालिका
 गोविन्दचक्षुस्तृषितचकोरस्मितचन्द्रिका
 शृंगारसिन्धुलहरी शृङ्गारारण्यसिंहिका
 शृङ्गारेन्दुशरद्राका शृङ्गाराभ्युदयोद्भवा
 जारत्वहरजारत्वा जगत्पावनपावनी
 सर्वभावविभावानुभावसात्त्विकभावभूः
 अशिक्षितातिचातुर्या वञ्चनाञ्जितलोचना
 दामोदरोरःशयना कृष्णबाहूपधानका
 कृष्णोत्तरीयव्यजना कृष्णाङ्घ्रिनखदर्पणा
 नेत्राघरप्रभागुञ्जीभूतनासाग्रमौक्तिका
 वंशीनिनादश्रवणक्षणत्यक्ताशनालया
 मुरलीनादजीवातुर्मुर्लीध्वनिनिस्त्रपा
 सायंवेणुरवप्रीता प्रातर्वेणुरवाकुला
 कृष्णचुम्बितवंशीर्ष्या वंशीकुत्साकृतादरा
 वंशीसपत्नी वंश्यासमहाभाग्योत्सवासहा
 वंश्यायत्तप्रियप्राप्तिर्वंशीदूतीप्रबोधिता
 वंशीनादनिरस्ताधिर्वंशीलजासरित्तरिः
 वनमालिपरिष्वङ्गाऽज्ञातनिर्गतयामिनी
 भगवद्विरहाऽशीतरश्मीभूतसुधाकरा
 श्रीमत्समागमानन्दचन्द्रीभूतदिवाकरा
 निकुञ्जबन्धुःसर्वाङ्गमञ्जुला वञ्जुलालया
 कीरनासा चक्रवाकस्तनी खञ्जनलोचना

दामोदरकरसरशश्लथनीविः स्वलद्रतिः
 भक्तप्रेमद्रवचित्ता भगवद्भक्तिजीवना
 भगवत्कौस्तुभादर्शा गोविन्दाघरकजला
 चुम्बुनोत्कप्रियस्पृष्टचिबुका चपलेशगा
 कृष्णमार्जितरत्यन्तघर्मबिन्दुभृदानना
 कृष्णापितस्वङ्गरागा कृष्णवद्धस्रगम्बरा
 प्रसादकश्रेष्ठदत्तरतांज्ञापारितोषिका
 वाङ्मूकीकृतगर्वाढ्यशारदाशुकसारिका
 पुत्ररञ्जनसंप्रीतयशोदाविहितादरा
 कृष्णापितस्वनेपथ्या कृष्णनेपथ्यधारिणी

- मोरोपंतकृत समग्र ग्रंथ, भाग ९
 श्रीराधानामावलीचे वेंचे

अस्तु. प्रदीर्घत्वाचा आरोप पत्रकरूनहि हा उतारा इतका विस्तृत देण्याचे कारण हेंच कीं, पंतांनीं काढलेलें हें राधिकेचें शब्दचित्र अतिशय काव्यमय व हृदयंगम वठलें आहे; व त्यावरून राधेची व तिच्या कृष्णविषयक प्रेमाची वाचकास पूर्ण कल्पना येते. गीतगोविंदांतील वर्णनाशीं कांहीं अंशीं तरी सदृश आढळणारीं जीं नांवां या नामावलींत आहेत त्यांचीं प्रथमाक्षरें ठळक जाड्या अक्षरांत दाखविलीं आहेत. त्यांवरून पंतांचा गीतगोविंदाशीं चांगलाच परिचय असावा असें वाटूं लागतें. वामनपंडितांच्या रासक्रीडेंत श्रीकृष्णाच्या आचरणाचें अनुकरण करूं पाहाणाऱ्या विषयी मूढास पंडितांनीं रोखठोक सवाल केला आहे, ते श्लोक फारच वाचनीय असून त्यांत रासलीलाचा आध्यात्मिक अर्थ काय घ्यावा व दुराचरणाकडे कां प्रवृत्ति होऊं देऊं नये तें मोठ्या मार्मिकपणें सांगितलें आहे:—

“ गांठी कंचुकिच्या जगद्गुरुकरें गोपींचिया सूटल्या, ।
 ग्रंथी चिजड ज्या अनादि रचिल्या त्याही अहो ! तूटल्या ॥
 कृष्णाच्या अधरामृतें अमरता तत्काळ त्या पावल्या ।
 नीवीमोक्ष मुकुन्दहस्तकमळें तो मोक्ष त्या लाधल्या ! ॥ १७३ ॥

कामी लोक तथासही निजकथा प्रीतिप्रद श्रीहरी ।
 विश्वोद्धारनिमित्त गोपललनाक्रीडा विचिता करी ॥
 ऐसे आपणही करुं म्हणवुनी जो कां अपेक्षा धरी ।
 थोडेंसें विष तो गळां न मिरवी कां हो ! शिवाचे परी ? ॥ १७८ ॥
 गोपीतें रतिलाभ देउनि सदा जो उर्ध्वरेता हरी ।
 तेव्हां तत्पति मानिती निजभुजीं आलिंगिल्या सुंदरी ॥
 जो लक्ष्मीपति नित्ययुक्त करिती जे मूढ त्याची सरी ।
 ते तोंडें वणवा पिऊं न म्हणती, कां हो तथाचे परी ? ॥ १७९ ॥ ॥
 —वामनपंडित, रासक्रीडा

शेवटीं एका महत्त्वाच्या मुद्याचा विचार करून समारोप करूं.

एकादी काव्यकृति अगर ललितकलाकृति अति लहान असूनहि
 चिरंतन कीर्तीची व्हावी यांतील बीज काय ? केवळ अवाढव्य आकार
 हाच कांहीं, चिरजीवित्वाचें कारण नव्हे ! एका आधुनिक पाश्चात्य ग्रंथ-
 कारानें यासंबंधीं असें मत प्रगट केलें आहे कां, उत्तमत्व येण्यास
 ललितकृतीत दोन गुणांची आवश्यकता असते—एक, रचनेंतील सुसंवा-
 दित्व अगर सुसंबद्धपणा (Harmony) व दुसरा गुण, साधेपणा अगर
 निर्व्याजता ('Simplicity'). 'Harmony and simplicity are essen-
 tial in a work of art.' असें तो म्हणतो. Simplicity चा अभिप्रेत
 अर्थहि त्यानें सांगितला आहे:— 'Simplicity is profounder and
 more spiritual arising spontaneously from the beauty of
 the subject and equilibrium of the artist's faculties, not
 simplicity of plot or regularity of design.' साधेपणा अगर
 निर्व्याजता म्हणजे, संविधानक साधें असणें अथवा रचनेंत विशिष्ट नियम-
 बद्धता असणें, असें नव्हे; साधेपणांत याहूनहि गहन व जिह्वाळ्याचा अर्थ
 भरलेला आहे; आणि तो विषयाच्या सौंदर्यापासून व स्वतः कवीच्या
 समतोल गुणसमुच्चयापासूनच उत्पन्न व्हावा लागतो. तो ग्रंथकार पुढें म्हणतो
 कीं, अवाढव्य लेखनाचा हव्यास हें बहुधा बालिशतेचें द्योतक असून
 आपली प्रचंड (?) लेखनशक्ति दाखवावी, एवढाच त्यांत लेखकाचा

हेतु दिसतो. पण त्या लेखकास हें समजत नाही कीं, एकाद्वेष का होईना, पण उत्तम संविधानक घेऊन त्यावरच आपलें शक्तिसर्वस्व वेंचणें व संविधानकाच्या आहारीं आपण न जातां, आपणच तें वाटेल तसें वळविणें, हाच आपली प्रतिभाशक्ति दाखविण्याचा खरा मार्ग होय. [“ The immoderate desire to write a great deal is often significant of a puerile wish to make a show of strength & power, without understanding that the true way to exhibit strength is to take a firm hold of the plot and rule it, whilst keeping oneself completely in hand, and under control ”] या मार्मिक ग्रंथकाराचें असें स्पष्ट सांगणें आहे कीं, उत्कृष्ट व चिरंतन ललितकृति ही शक्य तितकी लहान व आटोपशीर असायला पाहिजे. [A permanent work of art should try to be short and brief as far as possible.]

या दृष्टीनें पाहतां जयदेवाची ही काव्यकृति उत्कृष्ट व चिरंतन कां झाली असावी याचा कांहींसा उलगाडा होईल. वरील लेखकाच्या मताप्रमाणेंच गीतगोविंदाचें संविधानकहि सुसंबद्ध व सार्धे आहे. विषय नितान्तसुंदर आहे; व कवीचा गुणसमुच्चयहि अव्याजमनोहर आहे. खूपसें कांहीं तरी लिहावें अशी प्रवृत्ति जयदेवानें गीतगोविंदांत प्रकट केलेली नाही. जयदेव संविधानकाच्या आहारीं गेलेला नसून, संविधानकच त्यानें उत्तमपणें पेललें आहे. सारांश हा कीं, आधुनिक पाश्चात्य ग्रंथकारानें घालून दिलेल्या मर्यादा जयदेवासाख्या प्राचीन पौरस्त्य कवीनें कशा तंतोतंत संभाळल्या आहेत, हें पाहिलें म्हणजे एक प्रकारचा अचंबा वाटतो यांत संशय नाही. असो.

प्रस्तुत पुस्तकास शेवटीं (पृ. १०९) ‘ सुश्लोकगोविंदां ’तील ठळक अलंकारांची सूची जोडली असून तिचा उपयोग जिज्ञासु रसिकास होईल अशी आशा आहे. ‘ इयमधिकमनोशा वल्कलेनापि तन्वी ’ या न्यायानें स्वभावसुंदर कवितादेवी अनलंकृत देखील शोभू शकते. परंतु योग्य अलंकार जर तिनें धारण केले तर त्यांत अनुचित असें कांहींच नसून, उलट ते सौंदर्यवर्धकच ठरतात. अलंकारांच्या कांहीं नांवांबद्दल

तज्ज्ञानमध्यं मतभेद होण्याचा मात्र संभव आहे. कारण 'दृदि विसलताहारो नायं भुजंगमनायकः । कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलच्युतिः ॥ मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि । प्रहर न हरभ्रान्त्याऽभुङ्ग कश्चा किमु घावशि' ॥ (३-३) हा श्लोक 'साहित्यदर्पण'कार विश्वनाथाने 'निश्चय' अलंकाराचे उदाहरण ठरविला आहे. कोणी यास अपह्नुति म्हणतात, तर कोणी भ्रान्ता-पह्नुति म्हणतात. आधुनिक साहित्यशास्त्रज्ञ प्रो. काणे, एल्.एल्. एम्. यांच्या मते हा 'भ्रान्तिमान्' अलंकार होय. अशी संशयस्थळं आणखीहि असू शकतील. तथापि ही सूची सामान्यपणे उपयुक्त होईल असा भरंवसा वाटतो. ही सूची तयार करण्याचे कामी माझे विद्वान् मित्र श्रीयुत ग. श्री. हुपरीकर एम्. ए. [कवि-विरागी] व माझी गुणशालिनी पुतणी चि. कुमारी कृष्णाताई श्रीखंडे हुजुरबाजार यांचे फारच साहाय्य झाले आहे. किंवा 'सुश्लोकगोविंदा'स त्यांनी हे एक अलंकारलेणेच चढविले आहे असे म्हुटले तर वस्तुस्थितीची अपह्नुति वा अतिशयोक्ति नसून ती एक स्वभावोक्ति अगर सत्योक्तिच होईल !

प्रस्तुत 'सुश्लोकगोविंदा'त राधाकृष्णांची चार व अभिसारिकेचे एक अशी जी पांच सुन्दर चित्रे घातली आहेत, त्यांविषयी स्वतंत्रपणे दोन शब्द लिहिणे जरूर आहे. हीं चित्रे, श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि बी. ए., अधिपति सं. औष, यांच्या बहुमोल चित्रसंग्रहालयांत १९३२ च्या डिसेंबरांत श्रीमंतांच्या कृपेने मला पहावयास लाभली व सुश्लोकगोविंदांतील विषयास तीं सर्वस्वी अनुकूल होतील असे वाटून मी त्यांबद्दल श्रीमंतांकडे मागणी केली. तेव्हां 'सुश्लोकगोविंदा'चे हस्तलिखित श्रीमंतांनी अवलोकन केले व ते पसंत पडतांच, सदर पुस्तकांत घालावयासाठी श्रीमंतांनी हीं चित्रे स्वतःच्या छापखान्यांत कुशलतेने छापवून तत्काळ देवाविली, ही गोष्ट श्रीमंतांची गुणज्ञता, रसिकता व औदार्य इत्यादि गुणगौरवास साजेसीच झाली असली तरी हे मजवर थोर उपकार होत; व यांतून उतराई होणे मला केवळ अशक्य होय. श्रीमंतांच्या विषयीची कृतज्ञता अभिव्यक्त करण्यास मजजवळ पुरेशी शब्दसंपत्तिहि नाही. म्हणून त्यांचे चरणी नम्र अभिवादन करूनच मी या रम्य चित्रांच्या अल्प कलेतिहासाकडे वळतो. (जास्त माहितीसाठी श्रीमंतांचा लेख पहा.)

हीं चित्रें कांग्राव्हेली—चित्रपद्धतीचे उत्कृष्ट नमुने होत. ज्ञानकोशांत या चित्रकलेसंबंधी माहिती मिळते तिचा आशय असा:—कांग्राकलमाची चित्रकला कटोच राजा संसारचंद्र हा गादीवर असतांना म्हणजे १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वैभवाच्या शिखराला जाऊन पोहोचली होती. नाजुक रेषा, चकचकित रंग व सुबक नकशीकाम हे या चित्रकलेचे प्रमुख गुण होत. प्रतिभेच्या बाबतीत ही कला थोडी गौण मानतात. ही राजेरजवाड्यांची चित्रे काढी व पुराणांतील गोष्टींचा चित्ररूपानें उठाव करून देत असे. रणजितसिंग राजानें या चित्रकलेस चांगला आश्रय दिला होता; १९ व्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं या चित्रकलेला उतरती कळा लागली. तथापि ती १९०५ (ता. ४ एप्रिल) पर्यंत कसाबसा टिकाव धरून होती. ता. ४ एप्रिल १९०५ रोजी कांग्राशहर ' धर्मशाळा ' नांवाच्या भूकंपाच्या धक्क्यानें रसातळाला गेल्यामुळे ही कला कायमची नष्ट झाली !

ह्या चित्रकलेत प्रकाश व छाया उत्तम प्रकारे साधलेल्या असतात. सर्व ' रागमाला ' या चित्रपद्धतीत काढलली आहे व हीच या चित्रपद्धतीची आश्चर्यकारक व महत्त्वाची कामगिरी होय. संगीतकला व चित्रकला या दोहींचा उत्कृष्ट मिलाफ कांग्राकलमांतच दिसतो. उत्कृष्ट प्रणयचित्रेहि याच पद्धतीत आढळतात. चित्रगत व्यक्तींचे अवयवादि प्रायः प्रमाणबद्ध असून भावदिग्दर्शन तर अप्रतिम असतें. कांग्रा चित्रकला ही रजपुत चित्रकलेपासून उत्पन्न झाली आहे. #

* रजपुत कलेसंबंधी एन्हायक्लोपीडिया ब्रिटनिकामध्ये पुढील मजकूर आहे:—

" The themes of Rajput paintings are religious (of Krishna etc.). The Krishna cycle and themes, illustrating treatises of rhetoric (classification of heroines and emotional analysis) given a contemporary environment in court and village life, permit an exquisite delineation of every phase of love.

In some respects the most exquisite and certainly the most refined, if not the most powerful phase of Rajput painting is that of the Kangra school..... The off-shoots of this school are the Tehri, Garhwal and Shikha portraits.....

The finest collection is in Boston, others in Lahore, and British Museum and private collections."

शेवटी ही प्रस्तावना हातावेगळी करण्यापूर्वी मला मनोभावे साहाय्य करणाऱ्या अनेक व्यक्तींचे स्मरण झाल्यावांचून रहात नाही. प्रथमतः—

‘ काव्यं व्यथाजाड्यमलापहारि हृद्यं मनश्चेतननन्दकारि ।
वाग्भूषणं कीर्तिकरं दुरापं तस्माद्धि ते साधुरयं प्रयत्नः ॥ ’

या प्रेमगर्भ मार्मिक शब्दांनी १९१५ सालीच माझ्या संस्कृत श्लोकवद्ध पत्रास काव्यमय उत्तर देतांना प्रोत्साहनपर उद्गार काढणारे माझे कै. प्रिय बंधुवर्य ती. दादा (डॉ. शंकरराव) यांच्या रसिक मार्गदर्शकत्वाने मला काव्यप्राज्ञांत अनंत प्रकारे उत्कृत केले आहे. बंधुवर्यांच्या स्मारकासाठी दीड वर्षांभोगे मी ‘ वाङ्मय-श्री-खण्ड ’ संपादून प्रकाशित केले. त्यांतच काव्यविभागांत ‘ सुश्लोकगोविंदा ’ चाहि अंतर्भाव करण्याचा एकदा विचार केला होता. परंतु शृंगाररसप्रधान ग्रंथास स्वतंत्रच प्रकाशन द्यावे असा फेरविचार केल्याने हे कार्य इतके लांबणीवर पडले. आमचे परमपूज्य भगवद्भक्त वडील कै. ती बाबा (चिंतामण शंकर श्रीखंडे) हे नुकतेच म्हणजे ता. १७ फेब्रुवारी १९३४ रोजी वयाच्या ८२ व्या वर्षी कैलासवासी झाल्याने, त्यांच्या देखत शक्य तितके करून हे ग्रंथकार्य पुरे व्हावे हा जो माझ्या अंतर्गामीचा हेतु तो तडीस गेला नाही तथापि त्यांच्या आशीर्वादबलाने मला कृतार्थता वाटते. प्रस्तावनेखेरीज सुश्लोकगोविंदाची एक छापलेली प्रत त्यांस त्यांच्या निर्याणादिवशी सकाळी मी नमस्कृतिपुरःसर सद्गदित अंतःकरणाने समर्पिली; व वडिलांनीहि प्रसन्नपणे ती स्वीकारून मजवर थोर अनुग्रहच केला. कै. बाबांनी सुश्लोकगोविंदाचा प्रथम सर्ग पहिल्यांदा जेव्हां तयार झाला तेव्हांच (१९२० चे सुमारास) वाचून पाहिला होता. कांहीं झाले तरी, आजच्या स्थितीत सुश्लोकगोविंद पाहण्यास ती. दादा व बाबा दोघेहि नाहीत याबद्दल हळहळ वाटल्यावांचून कशी राहील ?

प्रस्तुत ग्रंथास श्रीमंत बाळासाहेब पंडित प्रतिनिधि, बी. ए., अधिपति सं. औंध, यांनी अनेक प्रकारे साहाय्य केल्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी राहीन. आपल्या चित्रसंग्रहांती उल्कृष्ट चित्रे तर भीमंतांनी दिलीच;

षण त्या चित्रासंबंधी परिश्रमपूर्वक लेख लिहूनहि त्यांनी सुश्लोकगोविंदास एक अकल्पित अपूर्व लेख लेवविले याबद्दल श्रीमंतांस मी शतशः धन्यवाद देतो. रामायणांत एके ठिकाणी (युद्धकांड १८।१५) श्रीरामचंद्रांच्या तोंडी पुढील उद्गार निघाल्याचें महर्षि वाल्मीकींनीं वर्णन केलें आहे. सुहृजनांच्या साहाय्याबद्दल कृतज्ञतापूर्वक बोलतांना श्रीराम लक्ष्मणास सांगतातः—

“ न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।

मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ ”

“ बाबारे, सर्वच भ्राते भरतासारखे नसतात; सर्वच पुत्र माझ्यासारखे नसतात; आणि सर्वच मित्रहि तुमच्यासारखे नसतात ! ” या सूक्तीचा नम्रपणें अनुहुंकार करून असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, “ सारेच नृपति श्रीमंतांसारखे नसतात; सारींच काव्ये गीतगोविंदासारखीं नसतात; आणि साऱ्याच अनुवादांना सुश्लोकगोविंदासारखें भाग्य लाभत नाहीं ! ”

माझे प्रिय मित्र श्री. गणेश श्रीपाद हुपरीकर, एम्. ए. व त्यांचे कनिष्ठ बंधु श्री. गोविंदराव, बी. ए. या उभयतांनीं अत्यंत मनःपूर्वक केलेल्या सूचनांच्या व साहाय्याच्या अभावीं प्रस्तुत ग्रंथ इतक्या लवकर व इतक्या परिपूर्ण स्थितीत प्रकाशनांत येताचना. या बंधुद्वयाच्या संमतीवांचून ‘पानहि’ हाललें नाहीं असें म्हटलें तर तें अक्षरशः खरेंच होय.

कवि सुमंत यांनीं ‘चेतोहरदेवांच्या गीतगोविंदाची माहिती सांगून स्वतःजवळची प्रतहि मला पहावयास दिली व इतरहि प्रोत्साहन दिलें. कवि नागेश, प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन, एम्. ए., कवि मुंगले, श्री. रा. ना. पुसाळकर बी. ए., एल्.एल्. बी. व श्री. मो. स. श्रीखंडे, बी. ए. (ऑनर्स), यांनींहि मला अनेक प्रकारें सौहार्द व रसिकता दाखविली. प्रो. पां. वा. काणे, एम्. ए.; एल्.एल्. एम्. यांनीं जयदेवाचा एक समकालीन कवि धोत्री याच्या ‘पवनदूता’ची माहिती पुरवून त्याच्या कलकत्ता प्रतीतल प्रस्तावनेंत जयदेवाच्या कालासंबंधी वृत्त आढळेल असें अगत्यपूर्वक कळविल्यानें मला त्याचा उपयोग करतां आला. प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी एम्. ए. यांच्याशीं सहज झालेल्या भेटींत प्रो. केशवलाल इर्षदराय ध्रुव-कृत गुजराती गीतगोविंदाची माहिती मला मिळाली व लगेच अहमदाबादहून प्रतहि आणवितां आली (ता. ११-२-३४)

तत्पूर्वीच ही प्रस्तावना बहुतेक लिहून झाली होती तरी कांहीं स्थली प्रो. ध्रुव यांच्या पुस्तकाचा मला उपयोग करतां आला, हें कृतज्ञापूर्वक लिहितांना मला संतोष वाटतो.

त्याचप्रमाणें माझ्या वडील भगिनी ती. सौ. कृष्णाका (हेड्मास्त्रीण-बाई गल्स स्कूल, फलटण) व माझे मावसबंधु वे. शा. सं. विश्वनाथ शंकर कात्रेशास्त्री यांच्यासारख्या सहृदय कवींच्या मार्मिक विचारांचाहि मला आरंभापासून बहुत फायदा झाला आहे हें नमूद केलें म्हणजे मी त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झालों असें नव्हे. एकंदरीत उपरिनिर्दिष्ट अशा अनेक रसिकांच्या प्रोत्साहन-सहायुभूतींच्या सुवर्णकरांनी ' सुश्लोकगोविंदा 'स जणु काय झेलून घरलें आहे !

तसेंच येथील श्रीज्ञानेश्वर छापखान्याचे सौजन्यसंपन्न मालक पितापुत्र श्री. सहस्रबुद्धे व उत्साही चालक श्री. रा. ना. पौक्षे यांनी फार थोड्या वेळांत व अति दक्षतेनें पुस्तकाची सुबक छपाई केली याबद्दल त्यांचाहि साभार उल्लेख केला पाहिजे.

असो. ज्या ईशलीलेनेंच केवळ हा सर्व योगायोग घडून आला, तीस नम्र वंदन करून ही सुदीर्घ प्रस्तावना संपवूं.

श्री. हुजुरबाजार यांचा वाडा,
कोल्हापूर
ता. ३ मार्च १९३४

रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे

श्री

दुसऱ्या आवृत्तीची आलोचना

मोदावहं शीलनसक्तचेतसां सद्भिस्त्वुतं निर्भरसद्गुणान्वितम् ।

व्रजाङ्गनाप्रेमनिबन्धमुत्तमं सुश्लोकगोविन्दमिति स्मरेन्न कः ॥ १ ॥

—कै. कवि वि. ना. मुंगळे

‘ सुश्लोकगोविंद ’ काव्याच्या रसिकांना ही दुसरी आवृत्ति देण्याचा सुयोग श्रीकृपे आज येत आहे याबद्दल विशेष आनंद वाटत आहे. गेल्या सुमारे वीस वर्षांत ‘ सुश्लोक-गोविंद ’ ने पुष्कळच लोकप्रियता संपादन केली. अनेक विद्वज्जनांनी या ग्रंथावर उत्कृष्ट समालोचने लिहून आपले रसिक अभिप्राय व्यक्त केले. त्यांमध्ये कै. तात्यासाहेब केळकर, कै. बापुसाहेब अंबेकर, कै. रंगाचार्य रड्डीशास्त्री, कै. बापुसाहेब चाफेकर, कै. चिं. नी. जोशी प्रभृति मंडळी तसेच डॉ. वाटवे, प्रा. ग. श्री. हुपरीकर श्री. नानासाहेब चापेकर, श्री. भाऊसाहेब खांडेकर, श्री. वा. ना. देशपांडे, व इतर अनेक विद्वद्रसिकजन व नियतकालिकांचे संपादक यांनी मुक्तकंठाने सुश्लोकगोविंदाची उत्कट शब्दांत स्तुति केली, हे लिहिण्यास अत्यानंद वाटतो.

पं. वामनराव पाध्ये, यांनी अतिशय आवडीने सुश्लोक-गोविंदांतील अनेक श्लोकांना उत्तम रागदारीने आळवून आपल्या अखिल भारतीय श्रोतृवृंदांत यांतील कित्येक श्लोक माधुर्यरसाने प्रसृत तर केलेच, पण कित्येक शिष्यांनाहि ही नवीन सुंदर संगीताची त्यांनी देणगी दिली याबद्दल मी पंडित वामनरावजींचा फार ऋणी आहे. त्यांनी कांहीं श्लोकांचे केलेले रागदारीतील सताल संगीतलेखन मी मुद्दाम त्यांचेकडून घेऊन या आवृत्तीत शेवटी समाविष्ट केले आहे; ते संगीतजिज्ञासूंना आवडेल व असे आणखीहि कित्येक श्लोक किंवा हेच श्लोक देखील आपापल्या बुद्धीप्रमाणे विविध संगीत रागदारींत योजना करून गाऊन त्यांना आनंद घेतां येईल व इतरांस देतां येईल.

पं. पाध्येबुवांनी यांतील 'अघरिं मधुर पावा' (सर्ग ५-१३) 'कविवर जयदेवें' (सर्ग ५-१९) 'वासंतीसुमकोमला (सर्ग. १-२७) 'पूजा प्रेमें' (१-१) 'येतां वसंत' (१-३०) इ. श्लोक सुंबई रेडिओवरहि अनेक वेळां म्हटले. व ते लोकांना फार आवडले. सुप्रसिद्ध श्री. लक्ष्मीबाई जाधव, बडोदा दरबारच्या गायिका यांनी 'पूजा प्रेमें.' १-१ यदुराय हरे. हुडके तुजलागिं ती पहा. ६-२, ३ इ. श्लोक असेच उत्कृष्ट रागदारींत अनेकदा म्हटले असून रेडिओवरहि त्यांचें गायन त्यांनीं केलें आहे. नटवर्य गायक श्री. रामभाऊ गुलबणी यांनीं हि आपल्या पहाडी आवाजांत 'तव विरह मुकुंदा' स. ४-२ 'अघरिं मधुर पावा' 'पूजा प्रेमें.' 'ऋतु वसंत सुखावह हे निशा' स. ७-७ इ. अनेक श्लोक सुरेलपणें गाण्याचा परिपाठ ठेविलेला आहे. मलकापुरचे श्री. काटे गवई यांनीं 'अघरिं मधुर पावा,' तसेंच 'हा वाजतो मधुर गे ! इरुतिरम्य पावा' स. २-३ व संगीतविशारद श्री. मधुकर माडणकर यांनीं हि कांहीं श्लोक फार बहारदारपणें बसविले असून अनेकना त्यांनीं ते ऐकवून आनंद दिलेला आहे. अर्थात्च या सर्व मला ज्ञात असलेल्या वा अज्ञात असलेल्या कलाकारांचा मी अतिशय ऋणी आहे. उत्तम श्लोक उत्तम गायकानें म्हणण्याचा असा सुयोग म्हणजे मणिकांचनयोगच होय. उत्तरोत्तर असे सुयोग अधिक प्रमाणात लाभून सर्वांना निरंतर आनंद देत राहतील. व राधाकृष्णांचा हा मधुर भक्तिशृंगार निरुपम आह्लाददायक होईल यांत सुळींच संशय वाटत नाही.

या आवृत्तींत प्रथमावृत्तीची प्रस्तावना शक्य तितकी जशीच्या तशीच दिलेली आहे. निदर्शनास आलेलीं न्यूनें सुधारलीं आहेत. या बाबतींत अचलपूरचे साहित्यज्ञ श्री. ग. मो. गोरे यांनीं १० वर्षांपूर्वी आपण होऊन माझ्याशीं केलेला पत्रव्यवहार मला आठवत आहे. अनेक महाराष्ट्रीय विद्वानांच्या रसिकतेचा व चिकित्सकतेचा प्रत्यय मला माझ्या सुश्लोकगोविंद सुश्लोककुमार, सुश्लोकमेघ व सुश्लोकमानस या ग्रंथांनीं घडवून आणलेला आहे हें मला आनंदानें उल्लेखावेसे वाटते.

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि- ज्यांच्या थोर कृपेनें सुश्लोक-गोविंद काव्यास अनेक प्रकारांनीं गौरव-लाभ झाला, त्यांचें मला हार्दिक कृतज्ञतेनें स्मरण होत आहे. त्यांच्या संग्रहांतील चित्रांचे शक्य ते ब्लॉक्स मला मिळवून दिल्याबद्दल मी कै. महाराजांचे सुपुत्र श्रीमंत आबासाहेब व श्रीमंत

मय्यासाहेब वी. एस्सी. यांचा अत्यंत आभारी आहं. त्यांनी या ग्रंथाची शोभा निश्चितपणे वृद्धिंगत केलेली आहे.

रंगित चित्रांच्या छपाईचे काम आर्ट ब्यूरोचे श्री. पुरोहित यांनी व इतर छपाईचे काम श्रीसिद्धेश्वर मुद्रणालयाने करून दिल्याबद्दल त्यांचा सानन्द उल्लस करावासा वाटतो.

श्रीशिवछत्रपतिकालीन श्रीब्रह्मानन्द यांचे शिष्य श्रीतुका ब्रह्मानन्द यांनी गीतगोविंदाची प्राकृत समश्लोकी केलेली हल्लीं उपलब्ध आहे. मात्र प्रतीत किंवा काव्यांत बरीच अशुद्धे दिसतात.

त्यांच्या अनुवादाचा नमुना पूर्वोक्त(पृ. २०)कडव्याचाच असा आहे:—

“ तत्र विरहं वनमाली सखि पीडित राधे ।

जलत शशिनिकर ते मरण म्हणे मज आलेसे ।

पडत मदनशराने विवळत विकल विशेष ॥ ”

कविवर जयदेवाससंबधी एक प्रशंसोक्ति एका विद्वान् मित्राकडून समजली ती पुढीलप्रमाणे—

श्रत्वा तु जयदेवस्य गोविन्दानन्दिनीर्गिरः ।

बालियाः कालिदासाय स्पृहयन्तु वयं तु न ॥

जयदेवकृतीपुढ कालिदासकृतिदेखिल फिकी वाटते असे म्हणण्याचा सुभाषितकाराचा आशय होय. ‘ तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ’ हेच खरे !

श्रीजयदेवकृत ‘ श्रीरामगीतगोविन्दम् ’ या नांवाचा एक लहानसा ६ सर्गांचा व २४ अष्टपद्या व कित्येक श्लोकहि असलेला एक रसाळ काव्यग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यांत श्रीरामकथा प्रारंभापासून राज्याभिषेकापर्यंत मधुरतनें वर्णिली आहे. तीत जयदेवाची रामभक्ति प्रकट झाली आहे. व शब्दरचनेत मूळ गीतगोविन्दाशी या ग्रंथाचे कांहीं साम्यहि आहे. मूळ गीतगोविन्दकारानेच हे काव्य केले असें ग्रंथाच्या प्रस्तावनाकारांनी व संस्कृत टीकाकारानेहि म्हटले आहे. ग्रंथ मुंबई वेंकटेश्वर मुद्रणालयाने छापलेला असून मला प्रत कोल्हापुरचे गायनप्रेमी रामभक्त श्री. नानासाहेब कुरणे, एम्. ए. यांकडून कृपेनें पहावयास लाभली.

‘ सुश्लोकगोविंदा’ची प्रथमावृत्ति कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांना मोठ्या समारंभानें त्यांचे दरबारांत शिवजयंती शके १८५५ ला अर्पण केली होती. प्रस्तुत आवृत्ति मी माझे ‘ सुश्लोक ’ प्रेमी रसिक मित्र ना. श्री. चिंतामणराव देशमुख, डॉ. श्री. गजानन विठ्ठल देसाई, प्रतिभावान् लेखक पं. महादेवशास्त्री जोशी, व सद्भक्त श्रीमंत वामनराव कुंडईकर यांना त्याचप्रमाणें माझ्या उभय वडील बंधूंना व प्रिय बहिर्नीना प्रेमादरानें अर्पण करीत आहे.

ज्याच्या कृपेनें ‘ सुश्लोकगोविंदा’स हा द्वितीयावृत्तीचा सुयोग लाभत आहे त्या पुण्यश्लोक जनार्दनास माझे सदैव भक्तिभावानें वंदन असो.

विक्रीडितं ब्रजवधूभिरिदं च विष्णोः ।

श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ॥

भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं ।

हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥

—श्रीमद्भागवत १०—३३—४०

चेतोदर्पणमार्जनं भवमहादावाग्निनिर्वापणं ।

श्रेयःकैरवचन्द्रिकावितरणं विद्यावधूजीवनम् ॥

आनन्दाम्बुधिवर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृतास्वादनं ।

सर्वात्मस्नपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥

‘ श्रीतुलसीमंजरी ’

बैलबाग, मंगळवार, कोल्हापूर
आर्गशीर्ष शु. १५ शके १८७५

रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति

[कै. श्रीमंत भवानराव श्रीनिवास उर्फ बाळासाहेब पंडित
प्रतिनिधि, बी. ए., अधिपति सं. औंध यांनी खास
'सुश्लोकगोविंदा'साठी लिहलेला लेख.]

हिंदूंची संस्कृति आणि त्यांच्या विविध ललितकला यांचे आजचे स्वरूप हे आर्य द्रविड संस्कृतीच्या मिलाफापासून तयार झालेले आहे. ह्या दोन संस्कृतींतील नैसर्गिक भिन्नतेमुळे परस्परविरोधी अशा अनेक घटकांचा यांत समुच्चय झालेला आहे. या संस्कृतींचा मिलाफकाल हा पूर्वेतिहास—कालीन असल्यामुळे या दोन संस्कृतींच्या यथावत् भिन्न कल्पना येण्याचे काम अर्थात्च थोडेसे कठिण आहे. हिंदु चित्रकलेचा विशेष म्हणजे तिच्यातील ओतप्रोत जिवंतपणा. त्यासंबंधी विद्वानांत सुद्धा अद्याप चराच गैरसमज आणि मतभेद आढळतो. तथापि भारतीय चित्रकला ही एके काळी सर्व सौन्दर्यविषयक ललितकलांचे केंद्र—स्थान होते, व भारतीय चित्रकलेचा परिणाम अखिल आशियाखंडांतील व कदाचित् आफ्रिकाखंडांतील चित्रकलेवर एके काळी झाला होता. ही गोष्ट आतां हळुहळु सर्वमान्य होत चालली असून हिंदुचित्रकलेचा पगडा थोडाबहुत पाश्चात्य चित्रकलेवरहि बसला होता, हे संशोधनांती समजून येऊ लागले आहे; ही समाधानाची गोष्ट आहे.

जगांतील इतर कलांच्याप्रमाणे भारतीयांच्या चित्रकलेचे ज्ञान विश्वविद्यालयांत तिचा केवळ अभ्यास करून होण्यासारखे नाही. हिंदूंचे जीवन आणि त्यांची चित्रकला ह्यांचा अभेद्य आणि अगदी एकजीव संयोग झालेला असून हिंदू लोकांची राहणी, त्यांच्या रीतिभाती, त्यांचे आचारविचार यांचे सम्यग् ज्ञान झाल्याविना भारतीय चित्रकलेचे यथार्थ

स्वरूप कधीच आकलन करणे शक्य होणार नाही. आमच्या कला आणि आमची संस्कृति ह्या एका अर्थी अगदी समकालीन आहेत. आमच्या मते, हिंदुस्थानच्या खऱ्याखऱ्या इतिहासाचे ज्ञान मिळविण्यास, येथील इतिहासांत नोंदले गेलेले प्रमुख प्रसंग आणि त्यांच्या सनावलीपेक्षा हिंदुस्थानच्या कलांचा इतिहासच अधिक उपयोग होईल.

रजपुताना, बुंदेलखंड आणि पंजाब हिमालय या ठिकाणी जन्मास आलेल्या रजपूत चित्रकलेचे कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति हें शेवटचे परंतु सर्वोत्कृष्ट अपत्य आहे. रजपूत चित्रकलेचे सर्वच प्रमुख विशेष यांत उतरलेले आहेत.

सनलज नदीच्या पश्चिमेकडील डोंगराळ मुळुखांत जन्मास आलेली जम्मु चित्रपद्धति आणि त्याच नदीच्या पूर्वेकडील जालनपूर वगैरे डोंगराळ संस्थानांत निर्माण झालेली कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति ही रजपूत चित्रकलेची वाखाणण्यासारखी अपत्ये होत. सिमल्याच्या पूर्वेकडील गढवाल संस्थानांत जन्मास येणाऱ्या आणि त्याच संस्थानच्या नांवांने ओळखल्या जाणाऱ्या गढवाल चित्रपद्धतीचाहि कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीतच समावेश होतो. राजा रणजितसिंग आणि राजा शिरसिंग यांच्या अमदानीत अमृतसर आणि लाहोर या ठिकाणी भरभराटीस आलेल्या शिव चित्रकलेचाहि कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीत समावेश करतात. गढवाल चित्रपद्धतीचा उगम कांग्रा व्हॅलीपासून अठराव्या शतकाच्या अखेर अखेरीस झाल्याचे स्पष्ट दिसते.

कांग्रा व्हॅलीची भरभराट जशी सपाट्याची तसेच तिचे आयुष्यसुद्धा अल्प ठरले. तथापि दीर्घायुष्याचा हा मुद्दा क्षणभर दूर सारला तर भारतीय चित्रकलेचा नावलौकिक सर्व जगभर पसरविण्यास कांग्रा व्हॅली पुष्कळच कारणीभूत झाली हें निर्विवाद आहे. रजपूत कलेचे सर्वच कलाविषयक विशेष तिच्यांत केन्द्रीभूत झालेले आहेतच. परंतु मोगल पद्धतीचादेखील अस्पष्ट ठसा तिच्यावर उमटल्याची स्पष्ट चिन्हे दिसतात.

रजपूत चित्रपद्धति आणि मोगल चित्रपद्धति यांचा तुलनात्मक अभ्यास फारच मनोरंजक होईल, पण या ठिकाणी तो देण्याचे फारसे

प्रयोजन नाही. नुसत्या दृष्टिक्षेपानेदेखील या दोन्ही चित्रपद्धतींतील ठळक गुणदोष चटकन डोळ्यांत भरतात एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. त्यांचे दोषांचे विषय जसे भिन्न तसेच ते रंगविण्याची पद्धतसुद्धा अगदी वेगळी वेगळी. मोंगल चित्रकार आपल्या चित्रांतील प्रसंगाशी अगर व्यक्तीशी तात्काळ तल्लीन झालेला आढळतो. यामुळे मोंगल चित्रपद्धतीहि एका अर्थी वस्तुनिष्ठापर आहे. उलट रजपूत चित्रपद्धति ही दिसायला भव्य, उदात्त आणि त्याचबरोबर नाजूक असली तरी चित्रांतील वर्ण्य विषयांचे पूर्वापर संदर्भ-विषयक ज्ञान झाल्यावांचून त्या चित्राचा प्रेक्षकाला अर्थबोध होत नाही. रजपूत चित्रकलेचे सामान्य स्वरूप प्राचीन तर मोंगल चित्रकलेची घाटणी अर्वाचीन स्वरूपाची आहे.

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीचा उत्कर्षकाल म्हणजे आठराव्या शतकाचा उत्तरार्ध आणि एकोणिसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध असे म्हणण्यास हरकत नाही. मृदु आणि दिसूळ रंगांनी भरलेली या पद्धतीची चित्रे काढावयाला एका अर्थी सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपासूनच सुरवात झाली असे म्हणावयाला हरकत नाही. कांग्रा येथील शेवटचा कटकाधिपति राजा संसारचंद्र याच्या सन १७७४ ते १८२३ च्या कारकीर्दीतच या कलेने खराखुरा उत्कर्षविंदु गाठला. सुजाणपुराजवळ त्रिआसनदीच्या तीरावरील राजासंसारचंद्राच्या असलेल्या भव्य प्रासादांची आणि रमणीय उद्यानांची चित्रेच बहुतेक या चित्रपद्धतीत उतरलेली आहेत. एकदां लढाईवरून परत आल्यावर पुन्हा लढाईवर जाईपर्यंतचा आपला काळ राजा संसारचंद्र आपल्या वरील राजवाड्यांत कवींची काव्ये आणि गवयांची गाणी ऐकण्यांत घालवीत असे. आणि ह्या कालांतच कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीची चित्रे निर्माण झालेली आहेत. श्रीकृष्णलीला, नायकनायिकाभेद, विशंषतः खंडिता, वासकसज्जिका कलहान्तरिता, अभिसारिका, विप्रलब्धा, प्रोषितभर्तृका, स्वाधीनपतिका आणि उत्कंठिता या अष्टनायिकांचे भुग्धा, मध्यमा आणि प्रौढादि भेद दाखविणे नलदमयंतीसारखी प्रणय-विषयक प्राचीन अगर हमीरहाटासारखी अर्वाचीन कथानके, हे कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीचे विषय होत. या चित्रपद्धतीतील बहुतेक चित्रांची वर्णने देवनागरी लिपींत लिहिलेली असून केशवदास किंवा दुसरा

एखादा प्रख्यात हिंदी कवि यांच्या काव्यांतून उद्धृत केलेली आहेत. संसारचंद्र राजाचे भव्य प्रासाद, त्यांची मनोहर उद्याने, त्यांमार्गे ठेंगू टेकड्यांआड वळणावळणांनी राहणारी वियास नदी आणि दूर दिसणारी हिमगिरीची बर्फाच्छादित शुभ्र शिखरे इत्यादींनी कांग्रा व्हॅली चित्रांची पार्श्वभूमि सजवलेली आहे. गळ्याशी आणि कंबरेशी बांधावयाचा वायकांचा जांगोली नांवाचा झगा ह्या चित्रपद्धतीत सर्हास वापरण्यांत आला असून त्या पद्धतीचें हें विशिष्ट अंग आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतील 'अभिसारिका' चित्रावरून वायकांच्या या झग्याच्या सामान्य स्वरूपाची कल्पना कोणासही येण्यासारखी आहे. हा झगा गळ्याशी आणि खाली कंबरेंत बांधावयाचा असल्यामुळे स्त्रियांच्या छातीचा किंचित् उघडा पडणारा उन्नत भाग फारच मनोहर दिसतो. या झग्याची अनेक वलयांकित असणारी लांबच लांब शेषटीमुद्धां फारच आकर्षक दिसते.

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धतीहि प्रामुख्याने वस्तुनिष्ठर आहे. मोंगल-चित्रपद्धतीचे आणि क्वचित् पाश्चात्य चित्रपद्धतीचेसुद्धां तिच्यावर स्पष्ट ठसे उमटलेले दिसतात. मशालींच्या आणि भुसनळ्यांच्या प्रकाशांत वस्तूंच्या सावली लांबच लांब दाखवून अंधाराचें स्वरूप व्यक्त करण्याचा कांहीं चित्रांत प्रयत्न केलेला आहे. अत्यंत नाजूक पण त्याचबरोबर नखरेबाज आणि हृदयाला चटका लावणारी गोड स्त्रीआकृति रेखाटण्यांत तर कांग्राव्हॅली चित्रपद्धतीचा हातखंडा दिसतो. या चित्रपद्धतीच्या चित्रांत राजस्थानी चित्रांतील स्त्रियांचा कणखरपणा नाही पण त्याचवेळीं चित्रांतील प्रत्येक रेषेंत करारीपणा आणि निश्चयीपणा ओतप्रोत भरलेला आढळतो. चित्रांतील प्रत्येक अवयवाची हालचाल जणूं मादक जादूनें भरलेली असावीशी वाटते. आणि अवास्तव मार्गे लांब लोंबणाऱ्या बुरख्याच्या शेषटीमुळें तर त्या चित्रांतील आकर्षकता अधिकच वाढते.

या पुस्तकांत अष्टनायिकामालेंतलीं फक्त पांचच* चित्रे घेण्यांत आलेलीं

* या आवृत्तींत ६ चित्रे असून प्रथमावृत्तींतलें 'खंडिता (पायघरणी)' हें चित्र या आवृत्तींत घेतां आलें नाहीं. नवीं दोन चित्रे मात्र घेतलीं आहेत.

—संपादक.

आहेत, पण सर्वच उत्तम असून या चित्रकलेची यथार्थ कल्पना आणून देण्यास पुरेशी आहेत. घावत्या अखंड रेषा काढण्याची या चित्रपद्धतीतील चित्रकारांची आवडती लकव दिसते. अशा प्रकारच्या घावत्या रेषा वारंवार काढून त्याच त्याच स्वरूपाची पुनरुक्ति करण्याच्या खोडीमुळे सौंदर्य-विविधतेच्या दृष्टीने या कलेला थोडे गालबोट लागले आहे हे खरे आहे; परंतु परिणामाच्या दृष्टीने उणेपणा कुठल्या कुठे पार नाहीसा होऊन कुशल चित्रकारांच्या कलमांतून उतरलेल्या स्त्रीस्वरूपाची मौज एखाद्या रूपग-र्वितेच्या सौंदर्यासारखीच उन्मादक दिसते.

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति ही मानवी विकारापेक्षां हळूवार मानवी भावनांवरच अधिष्ठित झाल्याचे स्पष्ट दिसते.

औरंगजेब बादशहाने—हुमायून, अकबर, जहांगीर व शहाजहान बादशहानीं मोठ्या प्रेमाने बाळगलेले ललितकलांचे तज्ज्ञ आपल्या मोंगल राज्यांतून काढून टाकल्यावर या गुणीजनांपैकी मंडळी जिकडे जिकडे आश्रय मिळेल तिकडे जाऊन राहिली भोलाराम इत्यादि नामांकित चित्रकार कांग्रा व्हॅलीत रामपूर संस्थानांत व इतर हिमालयांतील संस्थानांत जाऊन राहिले. त्यांनीं तेथे आपल्या चित्रकलेचा प्रसार केला. वास्तविक ही कांग्रा व्हॅली चित्रकला मूळ अजंठापासून निघालेली, जयपुरांत जीव धरून राहिलेली, मोंगल बादशहानीं इराणी चित्रकलेशीं मिश्रण करून सजविलेली अशी भारतीय आर्यद्रविड चित्रकला आहे. यांत भावनिदर्शन कित्येक चित्रांत उत्तान आहे तर कित्येकांत पार सूक्ष्म आहे. मात्र मोंगलांच्या सहवासाने स्त्रियांचीं चित्रे बरींच नाजूक काढण्याकडे—जयपुरापेक्षां नाजूक काढण्याकडे— चित्रकारांची प्रवृत्ति आहे. आमच्या संग्रही कांग्रा व्हॅली, गढवाल, जयपूर, केवळ मोंगल, व इराणी पद्धतीचीं अनेक चित्रे आहेत. त्यांवरून ही सर्व कला आर्यद्रविड मिश्रणापासून आणि अजंठ्या-पासूनच निघाली असावी असे अनुमान काढण्यास बळकट पुरावा आहे.

सुश्लोकगोविंद

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सुश्लोकगोविंद

सर्ग पहिला

[वंदन (श्लोक १); प्रास्ताविक (२-४); प्रबंध १ ला-श्रीकृष्णाच्या दशावतार स्वरूपांचें स्मरण व स्तुति (५-१६); प्रबंध २ रा-श्रीकृष्णस्तव (१७-२६); काव्यवस्तुप्रारंभ (२७); प्रबंध ३ रा-कामज्वरपीडित राधिकेस तिची सखी वृंदावनांतील वसंतशोभेचें वर्णन करून सांगते (२८-३८); प्रबंध ४ था-ती सखी राधिकेस श्रीकृष्णाच्या इतर गोपींसह चाललेल्या रास-लीला दाखवून वर्णन करते (३९-५०); सर्गसमाप्ति, शुभाशीर्वाद (५१).]

(वृत्त-मंदाक्रांता)

पूजा प्रेमें करित रमणी राधिका ती फुलांनीं ।

-रूपानें कीं मदन दुसरा, चित्त जावें मुलोनी-॥

जो राधेच्या हृदयकमलीं भृंग जैसा बसावा ।

माझ्या चित्तीं मुरलिघर तो सर्वकारी असावा ॥ १ ॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ मेघांनीं भरलें समस्त नभ हें, तालीं वन श्यामल ।

रात्रीं भीत हरी, तयासह घरीं तूं राधिके गे ! चल. ” ॥

ऐसा नंद-निदेश ऐकुनि निघे ती माधवासंगतीं-।

कुंजांतीं यमुनातटीं; मधुर तल्लीला असो ! घन्य ती ॥ २ ॥

(वृत्त-मालिनी)

हृदय-सदनि ज्याच्या शारदा चित्रलेखा ।

चुरुनि पद करी जो दृष्ट पनेसि, देखा ॥

त्रिभुवन-रमणी त्या कृष्ण-शृंगार-लीला ।

हरि-पर जयदेवें गावया यत्न केला ॥ ३ ॥

(वृत्त-द्रुतविलंबित)

जरि हरिस्मरणीं रमणें घडीं ।

जरि विलास-कलांमधि आवडी ॥

मधुर कोमल ही पदरुद्धती ।

परिस रे ! जयदेव-सरस्वती. ॥ ४ ॥

*

*

*

(वृत्त-शुद्धकामदा)

प्रलय-सागरीं वेद तारिले, । सहज दाविलें चित्र थोरलें ॥

प्रकट घेशि तूं मत्स्यरूप तें; । जय हरे ! जय श्रीजगत्पते ! ॥५॥

विपुलपृष्ठिं त्या भूमिधारणें- । बहु गरिष्ठही होय तें किणें ॥

घरियलेंसि तूं कूर्मरूपा तें; । जय हरे ! जय श्रीजगत्पते ! ॥ ६ ॥

दशन-लग्न ती भू दिसे कशी ? । शशिकलेवरी त्या कलंकशी ॥

सहज रक्षिली यज्ञ-सूकरें; । जय जगत्पते ! केशवा हरे ! ॥ ७ ॥

तव करांबुजीं तीक्ष्ण त्या नखें- । असुरभृंग तूं फाडिला सुखें ॥

नृ-हरि-रूप जो घेइ भीषण, । जय जगत्पते विश्वभूषण ! ॥८॥

छलियला बळी विक्रमूनिया, । पदजलें जगा शोधिलेंसि या ॥

नमन अद्भुता वामना तया; । जय जयाजि हो ! हे महाशया ! ॥९॥

रुधिर जें वसे क्षत्रियांतरीं, । भुवनिं सिंचुनी ताप संहरी ॥

भृगुपति प्रभो ! होशि तूं तया, । नमन माधवा श्रीहरीसि-या ॥१०॥

द्रश दिशीं दिला इंद्रकाम्यही, । दश-शिरो-बली, तारिली मही ॥

रघुवरा घनश्यामसुंदरा ! । जय जगत्पते धैर्य-मंदरा ! ॥ ११ ॥

हलभयें नदी ती यमस्वसा ; निकट ये, तिचा रंग तो जसा ॥

वसन शोभलें मेघनील तें; । जय जगत्प्रभो रेवतीपते ! ॥१२॥

अहह ! वेदिही हिंसणें कसें ? । निगमवाक्य तूं निंदिलें असें ॥
 सदय घेतलें बुद्धरूप तें । जय हरे ! जय श्रीजगत्पते ! ॥१३॥
 भयद खड्ग कीं धूमकेतु तो, । करिं धरुनियां म्लेंच्छ नाशितो ॥
 प्रकट घेउनी कल्कि-रूप तें ! जय हरे ! जय श्रीजगत्पते ! ॥१४॥
 सदवनार्थ गा ! तूं अशापरी । अवतरुनि या येशि भूवरी ॥
 सुकविराज बें गीत बोलला । वदत 'राम' हा अर्थ त्यांतला ॥१५॥

(वृत्त--शाईलविक्रीडित)

वेदां उद्धस्तो, जगासि भरतो, भूगोल तो तोलतो, ।
 दारी दैत्यवरा, बळीस छळितो, क्षत्रप्रजा नाशितो ॥
 मारी रावण, नांगरासि घरितो, कारुण्य विस्तारितो ।
 म्लेच्छा निर्दळतो, दशाकृति अशा श्रीशासि मी वंदितो ॥१६॥

* * *

(वृत्त--माल्यभारा)

निजला कमलास्तनीं श्रमोनी ।
 श्रवणीं शोभति कुंडलेंहि दोनी ॥
 जय भो ! मकरंद-पुष्प-लोठ- ।
 वनमालाधर ! हे तमारुनीठ ! ॥१७॥
 भवखंडन ! शोभलासि यानें ।
 दिनराजद्युतिगोठ मंडनानें ।
 मुनिमानसराजहंस देवां ! ।
 जय ! दे वारिजनेत्र ! पादसेवा ! ॥१८॥
 जय कालियनागगंजना हे ! ॥
 अवतार प्रियलोकरंजना हे ॥
 यदुवंशसमुद्रचंद्रविंबा ! ।
 जगदंबाप्रतिराज गोपडिंभा ! ॥१९॥

मधुमर्दन माधवा मुरारे ! ॥

नरकारे नरसिंहविक्रमा रे ! ॥

बहु केलिविनोद तूंचि केला ।

सुग्मेळा ब्रघण्यास तो भुकेला ! ॥२०॥

नयनें अमलाब्ज-पत्र-शोभें ।

लय पावे भवभीति, मुक्ति लाभे ॥

करुणामय तूंचि एक लोकीं ।

अरुणापांग ! तुझ्या जनां विलोकीं ॥२१॥

जननी जनकात्मजा जयानें ।

जन-कांतें वरिची सदा-जयानें ॥

खरदूषणनाशना तयातें ।

सखयातें नति रावणांतकातें ॥२२॥

धृतमंदरभूधरा सुधीरा ।

नवधाराधरसुंदरा उदारा ! ॥

कमला तुज जेंवि आनडे ती ।

न चकोरासिहि तेवि चंद्रकांति ॥२३॥

शरणा चरणा तुझ्या रिघालों ।

शुभमूर्ती तव कीर्ति गात आलों ॥

प्रणतीं कुशला करीं सख्या रे ! ।

जय देवा ! जय हे हरे ! मुरारे ! ॥२४॥

परिसोनि रसोत्कटा अशी ती- ।

मधुरा श्रीजयदेवरम्यगीति ॥

नमितो कविराजपादपद्मा ।

रससद्मा मुदिताहि होय पद्मा ॥२५॥

(वृत्त-शिवरिणी)

सुगंधी काश्मीरें कवळुनि अशीं श्रीस्तनतटें ।

नटे जें मुद्रेनें, प्रकटित जणूं प्रेम निपटें ॥

उठे ज्या सर्वांगीं दमुनि सुरतस्वेदलहरी, ।

हरीचें तें वक्षस्थल-कमल युध्मन्मल हरी ! ॥ २६ ॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

वासंतीसुमकोमला म्हणत जी भेटो मला श्रीहरी ।

आशा ही बहुवार घाडुनिहि त्या दूर्ती न हो ती पुरी ॥

कांतारीं भटके, अमंद झटके कामज्वरें यन्मनीं ।

त्या राधेप्रति बोलली सहचरी वाणी मनोमोहिनी ॥ २७ ॥

(वृत्त-मालिनी)

“ किति मधुर विराजे, राधिके ! हा वसंत ।

परि विरहिमनाला ताप देई अनंत ॥

प्रियतम ललनांना एकला गांठुनीया ।

मुदितहृदय नाचे कृष्ण वृंदावनीं या ॥ २८ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

हा मंद गंधयुत दक्षिणवायु येतो ।

सान्या लवंगलतिकेवरुनी वहातो ॥

या कोकिला कलरवें शरतिरभ्य गाती ।

गुंजारवासि करि, संप्रति भृंगपंक्ती ॥ २९ ॥

येतां वसंत, हृदयीं स्मर हा उदेला ।

बाला विलाप करि, बल्लभ दूर गेला ! ॥

झाले पहा बकुलपुष्परसांत दंग ।

अत्यंत नील-तनु हे मदमंद भृंग ॥ ३० ॥

जो गंध हा नव तमालदलासि येतो ।

कस्तूरिकापरिमलासिहि लाजवी तो । ।

आरक्त रम्य कुसुमें पळसांसि आलीं ।

कीं त्या नखीं युवहृदीं स्मर घाय घाली ! ॥ ३१ ॥

सम्राट् रतीश भगवान् पृथिवीपतीचें ।

हें केशरी सुम असे नृपचिह्न साचें ॥

त्याचेचि हे दिसति पाटलिपुष्प भाते ।

कृष्णांगभृंग जणुं सायक त्यांतले ते ! ॥ ३२ ॥

पाहोनियां गलित लजित लोक सारे ।

‘ कां हो ! ’ असें करुणपादर* हांसणारे ! ॥

नोहेत केतकिसुमें; परि गौत्राले ! ।

हे, राधिके, विरहिकृतनयोग्य भाले ! ॥ ३३ ॥

या गंबयुक्त बहु शोभति रम्य वेली ।

जाई जुई, मधुर माधविका, चमेली ॥

कामी जनांप्रति अकारण बंधु झाला ।

तो हा वसंत भुलवी मुनि-मानसाला ! ॥ ३४ ॥

आम्नाप्रती कवळिते अतिमुक्त वेल ।

रोमांच कीं मुकुल ते प्रकटी रसाल ! ॥

पावित्र्यमूर्ति यमुना जवळींच वाहे ।

वृंदावनांत हरि त्या, सखि ! खेळताहे ! ” ॥ ३५ ॥

वासंतकाल-वनवर्णन-भारतीचा ।

उच्चार कीं हृदयि कांत उभा रतीचा ! ॥

भक्तिप्रदा कवि पदा जयदेव गाई ।

तत्सारलेशहि पितां मन धन्य होई ! ॥ ३६ ॥

सर्ग पहिला

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ दिग्देशीं दशही पराग उधळी ही मल्लिकेची कळी ।
नाहीं पूर्ण विकासली जरि तिची ती एकही पाकळी ॥
वाहे वायु वर्नी, मना करपवी, जो केतकी-बांधव ।
तो कीं प्राण, अनंगवाणहृदयीं संचारणारा नव ! ॥३७॥

पुष्पामोदमरंदलुब्ध अलिनीं हाले रसालांकुर ।
कूजी कोकिल त्यावरी कलरवें, निर्मात कर्णज्वर ॥
ऐसे हे दिन दुःखकारक किती पांथस्थ लोकांसि या,—
कीं ज्यांना क्षण एक लाभलि मनीं ती ध्यानमात्रे प्रिया !” ॥३०॥

* * *

(वृत्त-वसंततिलका)

“ नारी अनेक परिरंभुनि आदरानें ।
तो वेणु वाजवि, भरी कलनाद रानें ॥
लीला करी किति तरी बघ, हा मुरारी ।
राधे ! ” वदे सहचरी मृदु बोलणारी ॥३९॥

(वृत्त-रथोद्धता)

“ सुंदरी-निकर-चित्तमंदिरीं ।
इंदिरावर अमंद संचरी ॥
नंदनंदन पहा, सुलोचने ! ।
गंधयुक्त घननील चंदनें ॥ ४० ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

नीलांग, पीतवसनें बहु शोभणारा ।
आपादलंनिवनमाळहि घालणारा ॥

सुश्लोकगोविंद

गंडस्थलासि मणिकुंडल मंडिताहे ।

लीला रुचेल न कशी रतिपंडिता हे ? ॥४१॥

कोणी पयोधरवती युवती हरीतें ।

आलिङ्गुनी प्रणयिनी बहु मोद देते ॥

हे राधिके भुवनसुंदरि, ऐक बाई ! ।

ती कामिनी मधुरपंचमराग गाई ॥ ४२ ॥

अन्या विलासपर लोलविलोचनाचे ।

हृष्टा विलोकुनि कटाक्ष सकाम नाचे ॥

ध्याते पुन्हां अधिकसुंदर माधवाला !

मोहोनि गेलि मदनें हृदि चारु बाला ॥४३॥

बोलावया गुज दुजी सरसावली ही ।

चुंबूनिपां मुख सुधाधर चावलीही ! ॥

रोमावली उभविली हरिच्या कपोलीं ।

स्वेदें करांगुलि हिची बहु झाली ओली ! ॥४४॥

गोपांगना शशिमुखी दुसरी पुढारी ।

होऊनि केलिमधुरामृत चाखणारी ॥

हस्तीं दुकूल धरुनी यमुनोपकंठीं ।

ओढी तया हरिस कामुक कंबुकंठी ॥ ४५ ॥

तीं कंकणें मधुर वाजति वेणुसंगें ।

टाळ्या पिटीत तरुणीजन त्यांत रंगें ॥

जी नाचली बहुमनोज्ञ बरोवरीनें ।

वाखाणली चतुर ती युवती हरीनें ॥ ४६ ॥

आलिङ्गि तो युवति एक भुजावलंबी ।

अन्या मनोहर नितंबवतीसि चुंबी ॥

हांसोनि पाहि अपरेसि, रमे दुजीर्शी; ।

ती वेगळीच परि, शोधित कृष्ण जीसी ! ” ॥४७॥

* * *

शृंगारसारविपुला जयदेव-वाणी, ।

पद्मेश-वृत्त, मग काय रसासि वाणी ? ॥

वंदोनियां तिजसि सद्हृदि वैसलीला

वर्णीयली मधुर ही हरि-रासलीला. ॥४८॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ भक्तांतें अनुराग दाबुनि तयां जो नित्य संतोषवी, ।

जो इंदीवर-नील-कोमल-तनू कामोत्सवा वषवी, ॥

प्रत्यंगीं ललनाजनीं ब्रजवनीं स्वच्छंद आलिंगिला, ।

तो शृंगारचि मूर्त माधव इथें क्रीडेंत गे ! रंगला. ॥४९॥

वैसोनी जवळीं, भुजंग कवळी ! त्याची नको सावली ।

ईहा हीच, ‘ बुडू ! हिमाचलजलीं ’ श्रीखंडशैलानिर्लीं ॥

आम्राग्रीं सखि राधिके ! स्वनवतीं, भृंगीं रजःपिंजरीं ।

हर्षे कोकिल कूजती कलरवें, पाहोनि या मंजरी.” ॥५०॥

* * *

हर्षे रासरसीं पहात असतां शृंगारिल्या गोपिका ।

आलिंगी घननीळ कांत हरिला प्रेमांध ती राधिका; ॥

‘ हे कृष्णा ! मृगयूथ मंजुळ रवें पार्यीं तुझ्या लोभला ’ ।

राधेनें बहु चुंबिला स्तुतिमिषे, आम्हां असो तो भला ! ॥५१॥

सामोददामोदर नामक

पहिला सर्ग

समाप्त

सर्ग दुसरा

[प्रबंध ५ वा-विरहदुःखांत असलेली राधा, श्रीकृष्णाच्या इतर गोपींसह चाललेल्या शृंगारलीला पाहून आपल्या सखीस बोलते (श्लोक १-१०); प्रबंध ६ वा-कामार्त राधा, श्रीकृष्णासह विहारसौख्य आपणास केव्हां लाभेल असें सखीस विचारते (११-२०) व (२१-२५); सर्गांती आशीर्वाद (२६).]

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

आहे क्रीडत अन्यगोपयुवतीसंगें वर्नी श्रीहरी, ।

ऐसें देखुनि मंदभाग्य अपुलें रागेजली अंतरीं; ॥

गेली तेथुनि राधिका, प्रविशली कुंजीं स-गुंजारवीं, ।

बोले दीनपणें; स्वदुःख सखितें एकांतिं ती ऐकवी ॥ १ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

“ वृंदावनीं करित जो बसला विलास ।

गोपीसर्वे, स्मरत मन्मन त्या हरीस; ॥

गोपीसमान इतरां मजसीहि लेखी; ।

केला सये ! यदुवरें परिहास शेखीं ! ॥ २ ॥

हा वाजतो परिस गे ! श्रुतिरम्य पांवा, ।

ओष्टांतला मधुरिमा न कधीं लपावा ! ॥

फेकी कटाक्ष, कमलाक्ष मुकुंद डोले, ।

स्वीकारिली तरलकुंडलभा कपोलें. ॥ ३ ॥

केसांमधें रचुनि मोरपिसें सुरंगी- ! ।

लावीतसे बणुं पिसें मजलागिं शाङ्गीं. ॥

हा सांवळा; वरि शिरीं वलयें पहा तीं ।

मेघांवरी दिसत इंद्रधनुष्यकांति ! ॥ ४ ॥

सर्ग दुसरा

अनुक्रम

१७४३

जो लोभला तरुण गोपनिविनीचे, तिग

घेऊनि चुंबन; तयांसह हृष्ट नख्वे; ॥

ज्याच्या सुधेसम असे अधरांत गोडी, तें दि

त्याचें मनोज्ञ-गुणचिंतन मी नसोडीं ! ॥ ५ ॥

रोमांच-काय हरि हा युवती सहस्र-

आलिंगितो, अगड ! साहस हें अजस्र ! ॥

हस्तीं पदीं झळकतीं मणिभूषणें हीं, ।

त्यांची प्रभा तिमिर सर्व निवारि पाहीं. ॥ ६ ॥

तो शुभ्र चंदन टिळा सुविशालभाळीं- ।

भेघांत इंदुसम शोभत अंतराळीं; ॥

जें मांसरु स्तन विमर्दुनि शौर्य दावी ।

त्या ह्या उरांत किति निर्दयता वदावी ! ॥ ७ ॥

गंडस्थलें मकरकुंडलिं मंडिलेलीं ।

रत्नप्रभा नयनरम्य उदंड ठेली; ।

नेसूनि पीतवसना सजला उदार; ।

घाली मुनींद्रसुरसंघ तयासि घेर. ॥ ८ ॥

जो हा कदंबतरुखालतिं डोलताहे ॥

नाशी असें कलिमला वच बोलताहे ॥

ते लोल गे ! मदनपूर्ण कटाक्ष त्याचे ।

पाहोनियां थयथयां मम चित्त नाचे ! ” ॥ ९ ॥

*

*

*

जें रम्य गीत जयदेव कवींद्र बोले ।

श्रीवासुदेवपदभक्तिरसेंहि ओलें, ॥

तें आवडो हरिपदीं रमल्या मनाला; ।

श्रीरामताप सणि तेथ असे निमाला. ॥ १० ॥

(वृत्त-हरिणी)

“ मुळिंच न बघे दोषा, योषा मदन्य जरी हरी, ।
 गुगगण गणी, आणों नेणी विचार विनाहरी- ॥
 मम मन खुळें, माझे बाळे ! मनोहर सांवळा- ।
 सुरभिसुमनो-मालाधारी धरी हरिचा लळा ! ॥ ११ ॥

(वृत्त-द्रुतविलंबित)

नयनसुंदर देवकिनंदन ।
 सखि ! बघीन कधी मधुसूदन ? ॥
 मदन निष्ठुर वर्षवि आंसवें, ।
 रमविं गे ! मज वेगिं तयासवें. ॥ १२ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

एकांत संवुनि निशासमयीं नितांत, ।
 अत्यंत कामभरहर्षित चित्तकांत- ॥
 ऐसा मुरारि कधि पाहिन गूढकुंजीं- ।
 मी भीत भीत झगिं जाउनि वृक्षपुंजीं ? ॥ १३ ॥
 ही लाजली प्रथम भेट म्हणूनि रामा, ।
 बोले किती वच, न पावत तें विरामा; ॥
 हास्यें करून अनुकूल, मला न सोडी ।
 ऐसा मुकुंद कधि गे ! मज वेगिं ओढी ! ॥ १४ ॥
 शय्या करुनि कुसुपावलिची निजेली, ।
 माझे हृदीं हरि निजूनचि रात्र गेली- ॥
 आलिगुनी, मधुर तन्मुख-सारसाचें ।
 चुंबीन गे कधि गडे ! वद सार साचें ? ॥ १५ ॥
 क्रीडाभ्रमें नयन ते जड फार झाले ।
 अंगावरीहि जलबिंदु अनेक आले ॥
 ऐशी कधीं पुलकितांग हरी बघीन ।
 जो जाहला मदभरें मदना अधीन ? ॥ १६ ॥

गे ! लाजवीत कलकूजन कोकिळेला ।

वेणींतला कुसुम-हारहि सैल झाला ॥

ऐशा मला कधि सये ! रतिशास्त्रधीर-।

रेखील सुंदर नखें स्तनयुग्मि वीर ? ॥ १७ ॥

पायांत नूपुर करी रुणझूण गोड ।

ही मेखला पुरविते श्रुतिचेंहि कोड ॥

केव्हां मुकुंद रतिसंगर संपवोनी-।

वेणी धरुनि मम चुंबिल गाल दोनी ? ॥ १८ ॥

भोगोनियां सुरत मी श्रमलेलि आहें ।

तांले न गे ! तनुलता पडली श्रमें हे ॥

ऐशी विलोकिन कधी मदनार्त कृष्णा-।

अर्घप्रफुल्लनयना ? मम हीच तृष्णा ! ” ॥ १९ ॥

राधा असें निजसखीस निवेदिताहे ।

शृंगारसार बहु ज्यांत भरोनि वाहे ॥

ती सुंदरेंदुवदना करि हावभाव ।

माधुर्यपूर्ण वदणें रमणीस्वभाव ! ॥ २० ॥

*

*

*

(वृत्त-अनुष्टुम्)

हरीजवळि राघेतें ने सखी सुखदायिका ।

हरी मानस कृष्णाचें, बोले सखिसि राघिका. ॥ २१ ॥

*

*

*

(वृत्त-इंद्रवंशा)

“ त्या भोवतीं बल्लवसुंदरी जरी ।

पाहे कटाक्षें मज हर्षवी हरी ॥

स्वेदार्द्र गंडस्थल शोभतें किती ! ।

कृष्णाप्रती मन्मति लोभते अती ॥ २२ ॥

सुश्लोकगोविंद

(वृत्त-मालिनी)

मजवरि वळली जों कृष्णदृष्टी विलासी ।

नकळत गळली तों बांसरी हस्तवासी ॥

चपळ, न टळलीं तीं नेत्रपद्मं हरीचीं ।

मजसिहि कळली कीं, दृश्य ती वस्तु मीचि ! ॥२३॥

(वृत्त-वसंततिलका)

शोभे जसा कमलिनीमधि राजहंस ।

तैसा हरी युवतिवेषित मांसलांस ॥

पाहोनियां मजसि सुंदर हांसतो गे ! ।

या माधवासि बघुनी मन डोलुं लागे ! ॥ २४ ॥

(वृत्त-शिखरिणी)

अशोकाच्या गुच्छा मजसि बघवेना क्षणभरी ।

तडागाच्या तीरीं दुखवि हिमही वायुलहरी, ॥

रसालांच्या माथां जरिहि घुमती भृंगयुवती ।

प्रभा ही पुष्पांची सखि ! शिखरिणी सौख्यद न ती" ॥२५॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

गालीं हास्य विकासलें, विखुरली वेणी, चढे भूवई ।

दावाया स्तन, बालहस्तक, भुजा, बुद्ध्या दिली जांभई ॥

गोपीद्वंद्वत देखुनीहि दुसरी कोणी परी अंतरीं ।

चिंती जो चिरकाल तोचि तुमच्या क्लेशा निवारो हरी ! ॥२६॥

अक्लेशकेशव नामक

दुसरा सर्ग

समाप्त

सर्ग तिसरा

[प्रबंध ७ वा. श्रीकृष्णाचे विरहोद्गार (श्लोक १-१६); सर्गोपसंहार
आशीर्वाद (१७).]

(छंद-गीति)

श्रीकृष्णे संसारीं तृष्णाकरिणीसि श्रृंखला राधा ॥
हृन्मंदिरीं वसवुनी गोपींचा वृंद टाकिला साधा. ॥ १ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

करूरे स्मरे सुमशरे हृदिं घाव केला,
शोधावया हरि निघे प्रिय राधिकेला, ॥
झाला मनांत अनुत्तम, तसा फिरेही ।
कुंजांत जाइ, यमुनातटिं खिन्न राही. ॥ २ ॥

(वृत्त-मालिनी)

“ हर ! हर ! चुकलों मीं सुंदरी कोपवीली; ।
मजवरि बहु होती प्रिति ती लोपवीली; ॥
इतर युवतिलोभें धिवकृता राधिका ही; ।
लव तरि अपमाना मानिनी कोण साही ? ॥ ३ ॥

(वृत्त-उपजाति)

त्या सुंदरी पाहुनि भोंवतालीं ।
मीं ज्यांमधें सेवन केलि केली. ॥
न मानिली मीं, अपराध केला ! ।
भीतें न मीं वारिलि राधिकेला. ॥ ४ ॥
संतापला त्या विरहेंच काय ।
करील ती काय ? वदेल काय ? ॥

जनांत ना सौख्य ! घनांत नाहीं ! ।

नसे गृहीं ! निष्फळ जीव हाही ! ॥ ५ ॥

स्मरे मला आनन सुंदरीचें ।

रोषें वरी भ्रुकुटि वक्र नाचे, ॥

भासे जणों अंबुज लालरंगी ।

ज्याचेवरी चंचल नीलभृंगी. ॥ ६ ॥

हो राधिका मद्दहृदयाब्जवासी. ।

सदा असें क्रीडत मी तियेसीं. ॥

कशास वेडा वनिं धुंडतो मी ?

उगाचि कां मी करिं शोक कामी ! ॥ ७ ॥

तुला करी खिन्न जरी असूया ।

ये ये प्रिये ! येथ सुखें वसूया ॥

गेलीस कोठें मज हें कळेना ! ।

म्हणूनि शोधार्थहि मी वळेना. ॥ ८ ॥

भासे मला तूं दिससी पुढेशी ।

अदृश्यही होशि पळांत कैशी

नित्यापरी सुंदरि ! रूपराशि ! ।

तूं गाढ आलिंगन कां न देशी ? ॥ ९ ॥

क्षमा करी, ये मजपासि बैसें, ।

पुन्हां कधीही न करीन ऐसें ! ॥

मी पीडिलों फारचि या स्मरानें ।

ये, भेट दे सुंदरि ! आदरानें. ” ॥ १० ॥

* * *

(वृत्त-इंद्रवज्रा)

त्या किंदुबिल्वाब्धिभवेंदुनें जें ।

संगीत केळें जयदेवराजें, ॥

वंदोनिया कृष्णपदां सुरम्यां ।

भावार्थ त्याचा वदला असे म्यां. ॥ ११ ॥

*

*

*

(वृत्त-हरिणी)

“ हृदयिं रुळतो नोहे नाग, प्रभो ! विसहार हा, ।

कुवलयमयी नीला माळा गळां, विष ना ! पहा ॥

धवल, मदना ! अगीं तें हें न भस्महि, चंदन; ।

विरहि हरि मी, शंभुभ्रांत्या नको करुं कंदन ! ॥ १२ ॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

हातीं घेशि कशास चूतशर हा ? तें चाप ओढिशी ? ।

वीरा ! मारुनि मूर्च्छिता, अयश कां विश्वप्रभो ! जोडिशी ? ॥

झालों जर्जर मी, कटाक्षशर ती फेंकी मृगीलोचना ।

मूर्च्छां लेशहि, सज्जचामदना ! अद्यापि जाईच ना, ! ॥ १३ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

भ्रू वक्र ती जणुं धनुष्य, कटाक्ष बाण ।

तो कर्ण होय गुण ज्यासि नितान्त ताण, ॥

जिकोनि विश्व अवधें, स्मर या हत्यारीं ।

तीं ठेवि त्या युवतिरूप चलीं अगारीं ! ॥ १४ ॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

भ्रूचापीं स्थित तो कटाक्षशर गे ! निर्मिल मर्मव्यथा ।

काळा केशकलाप वक्रचि, करे साहाय्य त्या मन्मथा; ॥

हेंही योग्यचि कीं, विलासिनि ! तुझा मोहील बिंबौघही ।

मारुं पाहि मला सुवृत्त (!) कुच हा, कैशी घडे गोष्ट ही ! ॥ १५ ॥

तीं तीं स्पर्शसुखें, सुधामय तशी वक्रोक्ति वाणींत जी ।
 स्नेही चंचल दृष्टिविभ्रम, तसा सद्गन्ध वक्त्रांबुर्जी ॥
 ती विवाधरमाधुरीहि, नसतां ती, मी जणों भोगितों ।
 ध्यानीं मग्न असैं; तरीहि विरहव्याधी कसा वाढतो ? ” ॥१६॥

*

*

*

मागें पाहि वळोनि, हांसतिं शिरोरत्नें, किरीट स्फुरे ।
 श्रीराघामुखचंद्रम्यासि निरखी गोविंद अत्यादरें ॥
 मोठ्या कृष्णकटाक्षवीचि उठल्या ! देवोत सौख्या, अहो ! ॥
 गोपीवृंद न ज्यां विलोकि; मुरलीगानींच तल्लीन हो ! ॥१७॥

सुग्धमधुसूदन नामक

तिसरा सर्ग

समाप्त

सर्ग चवथा

[प्रबंध ८ वा-यमुनातीरावरील कुंजामध्ये असलेल्या विरहदुःखी कृष्णास राधेची सखी राधेची कृष्णभेटीविषयी आतुरता व कामज्वरसंतप्तता वर्णन करून सांगते (श्लोक १-१०); प्रबंध ९ वा-राधिकेची विरहावस्था सखी कृष्णास पुनः सांगते (११-२३) सर्गसमाप्ति शुभेच्छा (२४).]

(वृत्त--इंद्रवज्रा)

मंदप्रवाहा यमुनानदी ही ।

तीरीं हरी वेतसरम्यगेहीं ॥

जो प्रेमभारें भ्रम-मंद झाला ।

राधासखी वोळलि त्या हरीअ. ॥ १ ॥

*

*

*

(वृत्त-मालिनी)

“ तव विरह मुकुंदा ! कोण साहीळ बाला ।

क्षमभरिं तव संगें, ताप जीचा निवाळा ? ॥

मदनविशिखपातें कांहिं व्हावी न बाधा ।

म्हणुनिच तव पार्यीं काय ही लीन राधा ? ॥ २ ॥

(वृत्त--वसंतलिका)

संताप देति बहु चंदनगंधवीची ।

अंगास झोंवतिं जिच्या किरणें शशीचीं ॥

ती कामिनी मलयपर्वतवायुतेही ।

नागाधिवास हणुनी विष मानि, पार्यीं ! ॥ ३ ॥

हा आपुल्या हृदयमंदिरिं राहिला जो ।

संतप्त काम-शर-संघ तया न भाजो ! ॥

ऐशा मिषेंचि जणुं रक्षितसे उरला ! ।

स्वीकारि आर्द्र नलिनी-दल ह्याचि ढाला ! ॥ ४ ॥

शय्या रची कुसुमपूर्ण विलास-धाम ।

तन्वी गमे, व्रतचि आचरिते सकाम; ॥

लाभो मुकुंद-परिरंभण-सौख्य काया ।

इत्यर्थे वे मदनबाणचि ती निजाया. ॥ ५ ॥

हे श्यामसुंदर मुकुंद ! किती वदावें ? ।

राधामुखाब्जि नयनाश्रु तसे खुलावे ॥

गाळी जणों अमृतत्रिदुंसि काय इंदू ।

चावे जयास रिपुराहुच शाठ्यसिंधू ! ॥ ६ ॥

कस्तूरिकेसि बनवूनि सुगंधि शाई ।

काढी तुझें मदन-चित्रचि शेषशाई ! ॥

खालीं लिखी मकर; दे नवचूत हातीं. ।

वंदीतसे मग सखी तुजला, पहा ती. ॥ ७ ॥

‘आल्यें, प्रभो ! शरण मी चरणारविंदा ।

प्राणप्रिया ! विमुख होउं नको, मुकुंदा !

हा जाळितो अमृतसिंधुहि इंदु मातें’ ।

ऐसें वदे भिजविते तुज अश्रुपातें ! ॥ ८ ॥

प्रत्यक्ष लाभ तव जाणुनि ती दुराप ।

ध्यानांत लीन हरि ! होइ तुझ्या अपाप; ।

होते सशोक, हसते, खिजते, रडे ते ।

जाते इथें, झणि तिथें, मग शांत होते. ॥ ९ ॥

*

*

*

हो ! आवडेल रसिकां जयदेव-बोल; ।

कल्लोलपंक्ति उठती हृदयांत लोल ॥

कै श्रीमंत बाळासाहेब पंत
प्रतिनिधि यांचे
चित्रसंग्रहालयातील

वंदन

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति १८ वे
शतक. औध चित्रशाळा.

“ आल्ये प्रभो ! शरण मी चरणारविंदा ।
प्राणप्रिया ! विमुख होउं नको, मुकुंदा ! ”

मञ्जुकर्णसंगीत सर्ग ४ श्लोक ८

राधासखी निजसखी विरहार्त होतां ।

जें बोलली हरिस, त्या मन गाइ गीता ॥१०॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ राधेला विपिनासमान गृह हो ! जालें सखीचक्र तें ।

श्वासोच्छ्वास तिचे सदाह गमले, ज्वाळाचि दावाग्नितें ! ॥

तेथें ही हरिणी, तियेंसि यमसा, कंदर्प हा ताडित ।

हा ! दुष्टा मदना ! कसैं करिसि हें शार्दूलविक्रीडित ? ॥११॥

(वृत्त-उपजाति)

कृष्णा ! तुझी लाभलि नाहिं भेटी ।

म्हणोनि राधा मनिं होय कष्टी ॥

रुळे स्तनीं जो बहुमूल्यहार ।

तन्वीस तोही अति होइ भार ! ॥ १२ ॥

अंगीं सुगंधी उटि चंदनाची ।

विलेपिली शीतळ आर्द्र साची ॥

न ती सुखी हो विरहार्त राधा ।

शंकी मनीं कीं विषजात बाधा ! ॥ १३ ॥

पुष्पायुधें पीडित होइ ऐसें ।

राधा किती टाकितसे उसासे ॥

उरांत मोठा मदनाग्नि पेटे ।

ज्वाळा जणों या निघतात, वाटे ॥ १४ ॥

नेत्रीं चकाके बहु अश्रुबिंदू ।

चोहीकडे पाहत रूपसिंधू ॥

अ-नाळ कीं तें नयनाब्ज हाले ।

पहावयाला तुजला भुकेलें ! ॥ १५ ॥

सुश्लोकगोविंद

(वृत्त-इंद्रवज्रा)

अत्यंत बोळ्या जरि पलवांची ।
 प्रत्यक्ष शय्या न तिला दिसेचि ॥,
 शृंगार सारा दिसतो पसारा ।
 अंगाररूपी समजे अगारा ! ॥ १६ ॥
 त्वच्चितनीं रंगलि सुंदरी ती ।
 ठेवी कपोलीं कर कुंददंती ॥
 भासे कराच्छादित गाल तीचा ।
 संध्यांवीं बालशशीच साचा ! ॥ १७ ॥

(वृत्त-उपजाति)

‘ हरे ! हरे ! माधव घांव. रामा ! ’ ।
 असें तुला आळविते सकामा ॥
 विदोगदुःखे तुझिया मुरारे ! ।
 मरेल ! मच्चित्त भये थरारे ! ” ॥

(वृत्त-इंद्रवज्रा)

राधा-सखी बोललि जें हरीतें ।
 तें गाहलें श्रीजयदेवगीतें ॥
 श्रीकृष्णभक्तिप्रद गोड गान ।
 ऐकोनि डोले सहजीं न मान ! ॥ १९ ॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ रोमांचोद्गम जाहला, थरथरां कांपे, किती विव्दळे ।
 टाकी दीर्घ उसास, नेत्र मिटते, येतें पुन्हां भोंवळें ॥
 ध्याते, ती उठते, उठोनि पळते, क्ळांता सर्णीं मूर्च्छते ।
 स्ववैद्यप्रतिमा ! महाज्वर रसें नाशी ! जगो ती इथें ॥२०॥

(वृत्त—उपेन्द्रवज्रा)

तुझ्या व संगें — अमृतें जगावी ।
 सुरभ्य घन्वंतरि ! ती बघावी ॥
 न तारिशी वा ! जरि राधिकोर ।
 उपेन्द्र ! वज्राहुनि तूं कटोर ! ॥२१॥

(वृत्त—शार्दूलविक्रीडित)

ही कामज्वर-पीडिता वरतनू, तत्रापि आश्चर्य कीं ।
 आणि चंदन-चंद्रमः—कमलिनी चिंताहि मूर्च्छां निकी ! ॥
 एकांतीं, प्रिय तूंचि शीतलतनू त्यातें तुला चितती ।
 ना येशी अजुनीहि ! केविं अबला ठेवील वा ! जीव ती ! ॥२२॥

(वृत्त—पुष्पिताग्रा)

तव विरह तिला सहे न आधीं ।
 क्षणभरिही करि पक्ष्मपात आधि ॥
 नव युवति, वियोग—दुःख—नम्रा ।
 बधुनि न साहिल पुष्पिताग्र आम्रा ! ” ॥२३॥

*

*

*

(वृत्त—शार्दूलविक्रीडित)

इंद्रें वृष्टि करोनि गोकुळजनीं आकांत जें मांडिला ।
 केलें छत्र गिरीसि, तो प्रलय कीं लीलेंचि ओलांडिला ॥
 चुंबी बल्लव—सुंदरी—गण तया, अत्यंत आनंदला ।
 तन्मुद्रांकित बाहु गोपहरिचा आम्हांधि होवो भला ! ॥२४॥

स्निग्धमाधव नामक

चवथा सर्ग

समाप्त

सर्ग पांचवा

[प्रबंध १० वा--राधिकेची सखी श्रीकृष्णाची विरहावस्था राधेस कळविते,
(श्लोक १-१०); प्रबंध ११--कृष्णकामना पूर्ण करण्याविषयी राधेस सखी
विनविते (११-२३); आशीर्वादयुक्त सर्गसमाप्ति (२४).]

(वृत्त-पुष्पिताग्रा)

“ सखि ! मम दयितेसि आण, जा जा ।
कळविं तिला विनवूनि हेतु माझा ” ॥
हरिवच परिसोनि, राधिकेसी ।
चतुर सखी वदली विनीत ऐसी-॥१॥

*

*

*

(वृत्त-स्वागता)

“ राधिके ! कुसुमकोमल बाळे ! ।
कृष्णमानस--विहारि--मराळे ! ॥
पीडिला सुमशरें वनमाळी ।
थोर त्यासि विरहानल जाळी ! ॥२॥
मंद मंद मलयानिल वाहे ।
साह्य त्या करि जणों मदना हें ॥
गंध सुंदर सुटे सुमनांचा ।
ताप वाढवि वियोगिजनांचा ! ॥३॥
चंद्रिका-किरण सेवुनि शीत ।
येइ कीं मरण मन्मन भीत ! ॥
त्यासि पाहुनि, सथे ! मज्ज वाटे, ।
कामिलोक बहुधा उफराटे ! ॥ ४ ॥
कामबाण पडला जर अंगी ।
शूर वीरहि गदाधर शार्ङ्गी ॥

होत हा विकलकाय अगाई ! ।

घाय घाय रडतो ! नवलाई. ॥ ५ ॥

गुंजती मधुर त्या भ्रमराली ।

ऐकतां श्रवणं अंगुलि घाली. ॥

सोसवे विरह केविं मनाला ?

अश्रुंनीं निशिं भिजे वनमाला ! ॥ ६ ।

श्रीनिधान, सुखधाम असंही,

सोडुनी भवन तो वनिं येई; ॥

भूवरी गडबडां यदुराणा ।

लोळतो रडत केविलबाणा ? ॥ ७ ॥

‘ राधिके ! अवधि कां तुज याया ? ।

राधिके ! हृदयिं नाहिं न माया ? ॥

राधिके ! रुससि कीं, अपराधें ? ’ ।

हांक मारि तुजला हरि, राघे ! ” ॥ ८ ॥

*

*

*

वर्णिला कविवरें जयदेवें ।

राधिकाविरह, जो हरि पावे; ॥

कृष्णलीन मन हें हरपावें, ।

गोड ऐकुनि जसें हरि-पावे ! ॥ ९ ॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ पूर्वीं जेथ तुझ्यासमेत मदन-श्री-सिद्धि संपादिल्या, ।

तो तेथेंचि पुन्हां, रति-प्रभु-महा-तीर्थीं निकुंजांतल्या ॥

राघे ! ध्यात तुला, सदा जपतसे त्वन्नाममंत्रा हरी, ।

नीवीमोक्ष तसेंचि निर्भरभुजाश्लेषामृतेच्छा घरी ! ॥ १० ॥

(वृत्त-मालिनी)

झुलुझुलु वनिं लागे वायु वाहावयाला, ।

उपतटिं यमुनेच्या मावें वास केला; ॥

युवतिकुचयुगं तीं मर्दुनीयां विशालें ।

तरल कर तयाचे शोभते तेथ झाले ! ॥ ११ ॥

पृथुलजघन बाळे ! बैसला कृष्ण कुंजीं , ।

गमत रतिसुखाची मौल्यवान् तीच पुंजी ॥

झडकरि चतुरे ! जा ! गांठ तो काममूर्ती, ।

प्रभु तव हृदयींचा जो करी प्रेमपूर्ती ॥ १२ ॥

अघरिं मधुर पांवा माघवें वाजवावा, ।

शशिमूखि ! तव ध्यावें लक्षदां गोड नांवा ॥

पवनचलित साधा रेणुही तो पुजावा, ।

तरिहि अरसिके ! त्वां कां न कान्हा भजावा ? ॥ १३ ॥

सहजिं उडति पक्षी, शब्द हो स्पल्प पानीं, ।

निकट मदनराणी तूंचि आलीस मानी; ॥

हरि रचि सुमनांची नीट शय्या निजाया ।

चकितनयन लागे वाट, राधे ! पहाया ॥ १४ ॥

ह्मणुनि रमणि ! ऐकें, काढि त्या नूपुरांना, ।

करिति अमित नादा, कोणि ऐकेल त्या ना ? ॥

वसन तनुवरुनी पांघरुनी निळेंसें ।

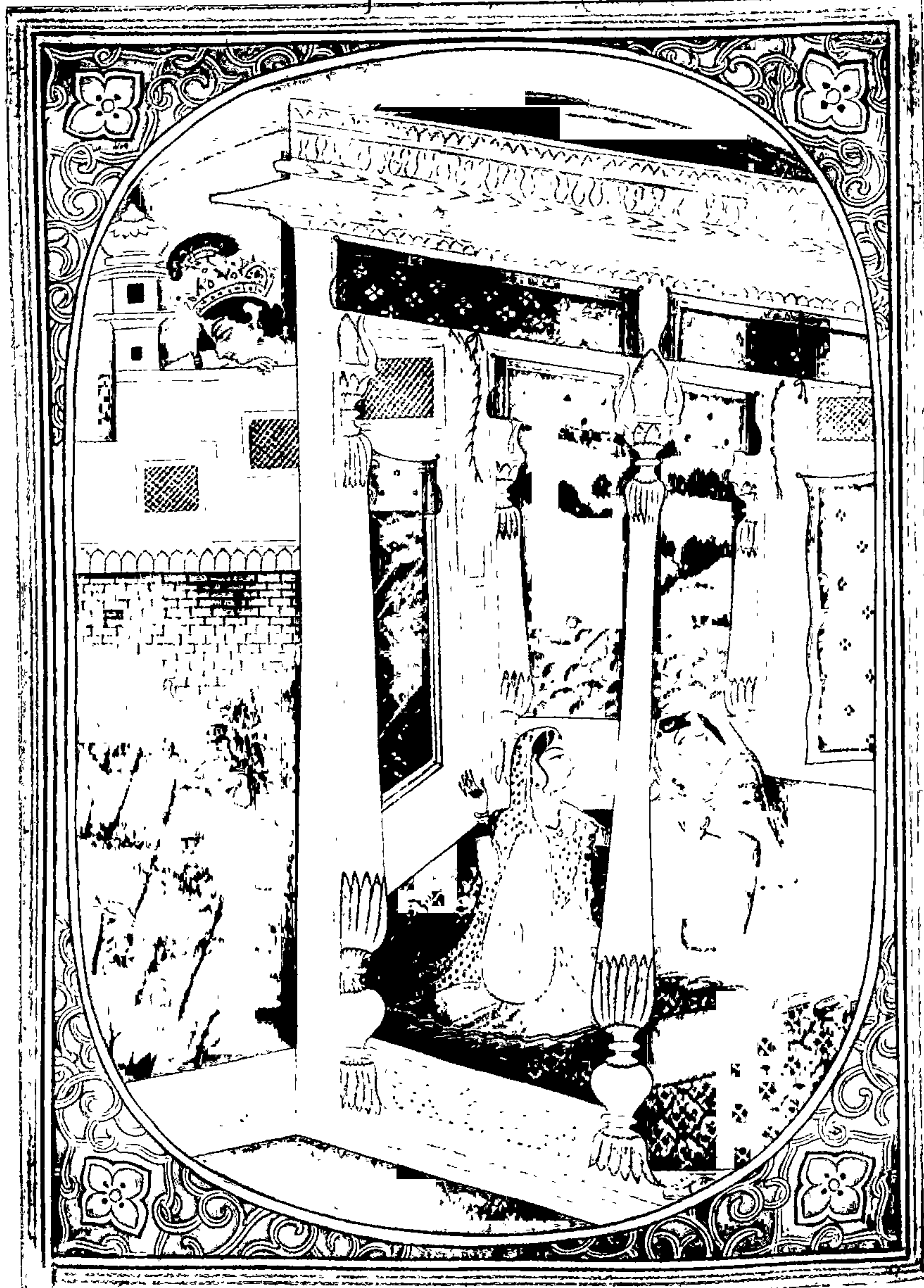
विपुल-तिभिर-कुंजीं जाउं या वेगिं कैसें ! ॥ १५ ॥

घरि उर वनमाळा श्रीहरीचें, तिथें ती ।

सखि ! तव तनु तन्वी शोभती गौरकांति ; ॥

चल-विहगबलाका-मालिका-युक्त मेघ ।

तदुपरि दिसशी तूं ही विजेचीच रेघ ! ॥ १६ ॥

सावि ! कर वदत्ये तं जा हरीपाशि वेगं
सकळ यदुपतीच्या कामना पूर्वी गे !

किसलयमय-शय्या-वल्लरी-मंडपांत - ।

कर सुचिर विहारा, जेथ तो रम्य कांत ॥

मदननृपतिचा जो दीप्तिमान् रत्नसांठा ।

वितरिं हरिसि, दे गे ! त्याजला हर्ष मोठा ॥१७॥

सखि ! कर वदत्यें तें, जा हरीपाशि वेगें ।

सकळ यदुपतीच्या कामना पूर्वीं गे ! ॥

हरि तरि अभिमानी, राग मानील मानी, ।

रजनिहि सरताहे, हो न हे कालहानी ” ॥१८॥

*

*

*

कविवर जयदेवें, सेवकें माधवाच्या ।

परम सुरस गीता गाइलें गोड वाचा; ।

मुदितहृदय झाला कृष्ण कारुण्यराशी ।

सुकृत बहु म्हणोनी वंदितो ' राम ' त्याशी ॥१९॥

*

*

*

(वृत्त-हरिणी)

“ सखि ! कितिक दे ! सुस्कारे हा, दिशोदिशि पाहतो ।

फिरुनि फिरुनी जाई कुंजीं, रचित वसेहि तो ॥

शयन रचितो वेळोवेळीं, बघे बहु दीनसा ।

मदनतपनें संतापोनी करी हरि हा असा ! ॥२०॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

राघे ! बोल तुझा खरांशुसह गे ! अस्ताचला लोटला ।

कृष्णाच्याहि मनोरथांसह नभीं अंधार हा दाटला ॥

कोकांच्या करुणस्वरासदृश ही दीर्घाचि मत्प्रार्थना ।

तेव्हां मानिनि ! कां विलंब करिशी ? जाते घडी व्यर्थ ना ! ॥२१॥

भेयाया निघतां तमों प्रियजना येऊनि, आलिंगुनी ।
 चुंबूनी, नखिं लेखुनी, निजमनीं कामेंहि उल्हासुनी ॥
 किंचित् संभ्रमुनी, रतांत रमुनी, चित्तांत आनंदुनी ।
 बोलोनी जयिं जाणती पर, तदा वाहे रस-स्वर्धुनी ! ॥२२॥

(वृत्त-हरिणी)

सभयचकिता, फेंकी मार्गों तमोमय दृष्टिला !
 हळु हळु सरे वृक्षापाशीं स्वदेहडि कष्टिला ॥
 कशितरि शिरे अंधारीं जी, अनंग भरे उरीं ।
 सखि ! शशिमुखी ऐशा तूतें, सभाग्य बघो हरी ” ॥२३॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

राधेच्या वदनारविंदमधुतें सेवी मिलिंदासम ।
 जो त्रैलोक्य-शिरावगी दिसतसे कीं नीलरत्नोपम ॥
 कंसध्वंसन तोषवी ब्रजवधू जो नित्य चेतोरमा ।
 भूभारा हरितो, असोचि हरि तो सौख्यप्रदाता तुम्हां ॥२४॥

साकांक्ष-पुंडरीकाक्ष नामक

पांचवा सर्ग

समाप्त

सर्ग सहावा

[प्रबंध १२ वा-राधिकेची असहायावस्था सखी कृष्णास सांगते
(श्लोक १-१२); सर्गोपसंहार श्लोक (१३).]

(छंद-गीति)

अनुरक्ता हरिवरि जरि, परि असमर्था, म्हणोनि आली न, ।
आली नवदयितेची, कळवी तें हरिसि जो स्मरालीन. ॥ १ ॥

*

*

*

(वृत्त-वियोगिनी)

“ यदुराय ! हरे ! तुझी सखी ।
प्रियराधा नच ती दिसे सुखी, ॥
मदनें छळिलें जिला अती, ।
कृतसंकेत लतागृहांत ती. ॥ २ ॥
हुडके तुजलागिं ती, पहा ! ।
मृगनेत्रा बघते दिशा दहा, ॥
मधुरा अधरामृतासवा ।
पिउनी सांपडशी न, केशवा ! ॥ ३ ॥
तुजसन्निध यावया निधे,
रजनीनील असाचि वेष घे, ॥
पडते, न चलेचि बालिका, ।
हर्दि वाहे नयनाश्रु-मालिका ! ॥ ४ ॥
कमलोदरिचीं त्रिसें बरीं ।
वलये कोमल घातलीं करीं; ॥

सुश्लोकगोविन्द

मरणोन्मुख जाहली परी ।

सुरता चितुनि ती जगे परी. ॥ ५ ॥

बहुवार विलास-भूषणां ।

निरखोनी बहु निदि आपणा; ॥

वदते ' बघ, मीच तो हरी ' ।

भ्रम पावे ललना परोपरी. ॥ ६ ॥

' ठरल्या स्थळिं कां गडे ! न ये ।

अजुनि श्रीधर सांवळा ? सये ! ॥

पळही गमते जसे युग ! ' ;

सखिला बोलतसे 'असें मग. ॥ ७ ॥

तिमिरा घनदाट पाहुनी, ।

जणुं आला हरि हेंचि ये मनी ! ॥

पसरी भुज, त्यासि आकळी, ।

बहु चुंबी युवती तथा खुळी ! ॥ ८ ॥

' जरिही अति काल लोटला ।

तरि कान्हा मज कां न भेटला ? ' ॥

मनिची मग भीड टाकुनी ।

रमणी शोक करी निशीं दिनीं. " ॥ ९ ॥

*

*

*

विरहें जशि राधिका भरे, ।

वदला तें जयदेव सुस्वरें; ॥

बहु दृष्ट करील नित्य ती ।

रसवती रसिकां सरस्वती ! ॥ १० ॥

*

*

*

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंत
प्रतिनिधि यांचे
चित्रसंग्रहालयातील

वासकसज्जिका

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति १८ वें
शतक. आंध्र चित्रशाळा.

अंभोजाक्षी पुलकिततनू ती नृद्धा ध्यास घेई । शृंगाराच्या जलनिधिमधे माधवा ! मग्न होई ॥
बाला बोले विकलहृदया, काढि सीत्कारही ते । मंदा क्रांता मदन-दहने, हे हरी! तार तीते ॥११॥

सुश्लोकगोविंद, सर्ग ६ श्लोक ११

(वृत्त—मन्दाक्रान्ता)

“ अंभोजाक्षी पुलकित—तनू ती तुझा ध्यास घेई ।
 शृंगाराच्या जलनिधिमधें, माधवा ! मग्न होई ॥
 बाला बोलें विकल—हृदया, काढि सीत्कारही ते ।
 मंदा क्रान्ता मदन—दहनें, हे हरी ! तार तीतें ॥११॥

(वृत्त—शार्दूलविक्रीडित)

वाजे पान जरी, तरी तिज गमे कीं तूंच आलास रे ! ।
 हर्षें भूषविते स्वतांस, रचिते शय्येसि ती सत्वरें ॥
 पाहे ती मृगलोचना चहुंकडे, ध्याते तुला कामिनी ।
 भेटे ना तुज ती, तरी न युवती वांचेल ही याभिनी ! ” ॥१२॥

*

*

*

‘ भोगी कृष्ण जिथें फिरि निशि, असा हा वृक्ष औदुंबर ।
 नंदाचें गृह तें ! रहा चल ! तिथें, अंधारलें अंबर’ ॥
 राधेचें वच हें कथी पथिक तो नंदासि, तेव्हां हरी ।
 बोलें ‘हो ! नच राहिलां, बहु भलें !’ ही धन्य तद्वैखरी ! ॥१३॥

सोत्कंठवैकुंठ नामक

सहावा सर्ग

समाप्त

सर्ग सातवा

[प्रबंध १३ वा—श्रीकृष्णभेटीविषयीं आर्त झालेली राधा, अजून तो कां
येती नाही; म्हणून खिन्न होऊन शोक करते (१-१२); प्रबंध १४ वा—कृष्णास
बोलावण्याकरितां गेलेली दूती एकटीच परत आलेली पाहून, राधेस वाटतें कीं,
तो दुसरीकडे गोपीसह रममाण झाला असावा. म्हणून विषादानें त्या कृष्ण-
गोपींचा विहार मनामध्ये कल्पून ती सखीस म्हणते (१३-२२); प्रबंध १५ वा—
विरहार्त राधा पुनः त्याच कृष्णगोपींच्या काल्पनिक विहारांचें वर्णन करते
(२३-३१); विफलयत्न अतएव कष्टी झालेल्या दूतीस पुनः राधा म्हणते (३४);
प्रबंध १६ वा—कृष्णसंगीं रमलेल्या गोपीचें भाग्यवर्णन राधा करते, (३५-४२);
कामार्त राधिकेचे उद्धार (४४-४६); सर्गान्ती ईशवंदन. (४७).]

(वृत्त—हरिणी)

नुरवि तिमिरा मार्गीं, येती जिथें अभिसारिका ।

म्हणुनिच जया लागे पापें कलंक शिरीं निका ! ॥

पसरलि नभीं पूर्णेंदूची प्रभा परमोज्ज्वला; ।

गमत जणुं तो दिद्वेवीच्या मुखावरला टिळा ! ॥१॥

(वृत्त—वसंततिलका)

पाहोनियां उदित तें नभिं चंद्रबिंब ।

‘ याया करी अजुनि माधव कां विलंब ? ’ ॥

दुःखाकुला करितसे अशि शोक राधा; ।

बाधा मनोभवहि दे तिजसी अगाधा ॥ २ ॥

*

*

*

(वृत्त—द्रुतविलंबित)

“ शरण मी कवणासि रिघूं तरी ? ।

मरणही पुरवे मज अंतरीं ! ॥

सर्ग सातवा

किति बधूं हरिची अजि वाट ती !

अहह ! या सखया रिपु वाटली !

‘ प्रियतमे ! वनि येइ न मी. ’ असें ।

कळवुनी घननीळ न येतसे. ॥

विफल हें अनुरूपहि यौवन ! ।

सुख असें न दिसे, जरि नाथ न. ॥ ४ ॥

न गणुनी रजनी, विपिनीं तमीं ।

रमणसंगमनोत्सुक येइं मी; ॥

मदन दुष्ट शरें कठिनोचित ।

अदय या हृदया मम टोंचित ! ॥ ५ ॥

वपु गमे मम निष्फल भार हें; ।

विरह-दाह न हा मजला सहे; ॥

हृदयिं मोहभरें बहु यातना ।

मजसि कां यम कायम नेत ना ? ! ॥ ६ ॥

ऋतु वसंत, सुखावह हे निशा ।

दुखवितीं सुमगंधवती दिशा ॥

कवण भाग्यवती रमणी अती ।

मम मतें, रमते हरिसंगतीं ॥ ७ ॥

बहु अलंकृति लेवुनियां बरी ।

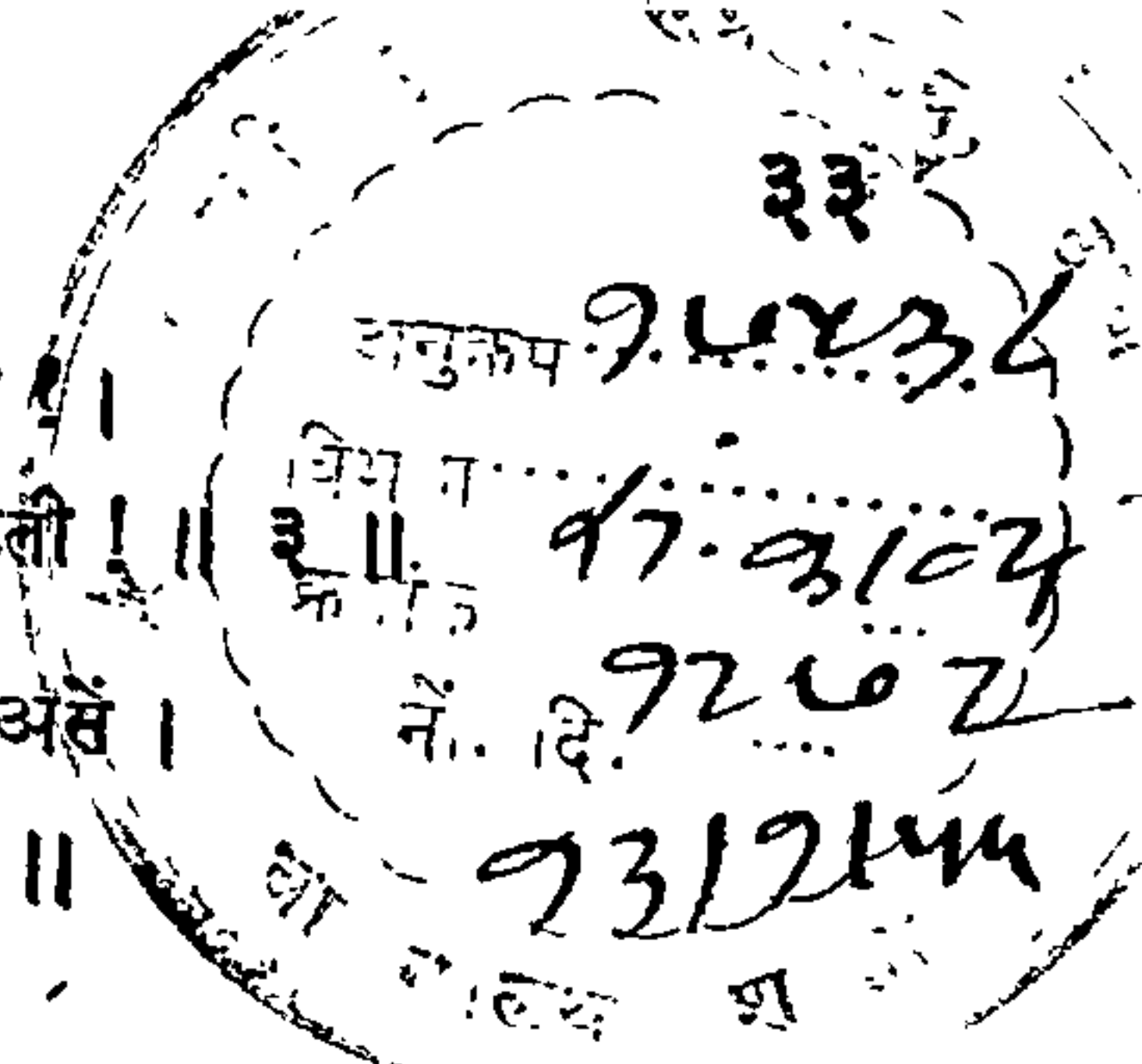
सजबिली तनु म्यां जरि साजरी; ॥

पुरविना हरि तो परि कामना; ।

क्षणहि हें न सहे मुळि मन्मना ! ॥ ८ ॥

मजसि कोमल पाहुनियां बरी, ।

कुसुममाळहि घाय हृदीं करी ! ॥

असति बाण जरी मृदु ते पहा ।

अगइ ! थोर कठोर अनंग हा ! ॥ ९ ॥

‘ हरि मिलेल कुठें मज ? ’ या मतीं ।

विपिनिं मी भ्रमलें, श्रमलें अती ॥

मनिं असें, कधिं माधव पाहिन ? ।

परि हरी लहरी स्मरतोहि न ! ” ॥ १० ॥

*

*

*

शरण जो हरिच्या चरणांबुजीं ।

वदत तो कविता जयदेव जी— ॥

मधुर कोमल ती युवतीच कीं ।

हृदिं सती वसती करु मंचकीं ! ॥ ११ ॥

*

*

*

(वृत्त—त्र्यधरा)

“ तो कोण्या कामिनीशीं विहरत ? अथवा रंगला गोपमित्रीं ? ।

किंवा वृंदावनाच्या भंवतिं फिरतसे, नेणुनी मार्ग रात्रीं ? ॥

कीं माझ्या चिंतनाचें श्रमुनि मन सखा मार्ग चाहूं शकेना ? ।

नेणें कांहींच मी तें, अजुनिहि हरि कां वल्लरीकुंजि ये ना ! ” ॥१२॥

(वृत्त—वसंततिलका)

आली सखी परि न माधव तीजसंगें ।

दुःखाकुला हतमती नच कांहीं सांगे; ॥

राधेचि वाटत हरी रतला दुजीशीं ।

प्रत्यक्ष पाहत जणों वदलीहि तैसी. ॥ १३ ॥

*

*

*

(वृत्त-ध्वागता)

“ कृष्णसंगि रमली व्रजनारी ।
 सुंदरी कवण ती सुकुमारी ? ॥
 वाटते मजसि कीं निरखूनी, ।
 भाग्य थोरचि तिचें मजहूनी ! ॥ १४ ॥
 वेष पंचशर-युद्ध कराया ।
 योग्य लेइलि गमे स्मरजाया; ॥
 नील केश, कुण्ठे रुळणारे, ।
 पुष्पगुच्छ, सुट्टनी गळणारे ! ॥ १५ ॥
 श्रीधरासि परिरंभण देई; ।
 हर्ष थोर हृदयांत न माई ॥
 कुंभ-तुल्य-कुच-युग्म-शिरीं तो ।
 हार चंचल विहार करीतो ! ॥ १६ ॥
 आननेन्दुवरि कुंतल काले ।
 मेघसे पसरिती निज जालें ॥
 सेवुनी मधुसुधा अधरींची ।
 होइ लीन; तिज भान नुरेची ! ॥ १७ ॥
 कुंडलें तरल लागतिं गालीं, ।
 मोहिला हरि तिनें वनमाली; ॥
 चंचला युवति ती स्थिर नाहीं, ।
 मंजुला घुमतसे रशनाही. ॥ १८ ॥
 प्राणवल्लभ बंधे बहुमानें, ।
 लजिता स्मित करी प्रणयानें; ॥
 मानिनी सुरतिं ती रमतांना ।
 कूजनें रिझविते त्रिहंगांना ! ॥ १९ ॥
 हर्षिता बहुत अंतरिं नारी; ।
 रोमहर्ष उगदेहि शरीरीं, ॥

श्वास त्या श्रमभरें बहु टाकी ।

पोहते मदन-केलि-तटाकीं ! ॥ २० ॥

घर्मबिंदु शरदिंदुमुखीतें ।

मौक्तिकासमचि शोभति कीं ते ! ॥

क्रीडते हृदयिं जी रमणाचे, ।

घीर ती स्मरणांगणि नाचे ! ” ॥ २१ ॥

अंबुजाक्ष-मधुसूदन-केली ।

गावया सुकविवुद्धि भुकेली, ॥

कृष्णभक्त-जयदेव-कवीश- ।

गीत हें उरविना अघलेश ! ॥ २२ ॥

*

*

*

(वृत्त-मालिनी)

“ मुखकमल हरीचें म्लान जें मद्वियोगें, ।

तदुपम विधु मातें सौख्य हा देउं लागे, ॥

परि मदन-सखा हा निर्मितो दुःखवेग ।

अदय हृदयिं माझ्या; सोसवेना, सये ग ! ॥ २३ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

शृंगारमूर्ति जलजानन हा मुरारि ।

तीरावरीं उपवनीं रमला विहारीं; ॥

पूर्णेन्दुरम्य रजनी नयनाभिरामा, ।

ऐशा क्षणीं दवडि कोण सकाम रामा ? ॥ २४ ॥

(वृत्त-मालिनी)

प्रियतम रमणीतें बांधुनी बाहुपार्शी; ।

मधुमय अधरासी चुंबितो प्रेमराशी, ॥

पुलकिततनु लावी कस्तुरी गौर गाला, ।

विधुवरि जगुं काठी कृष्ण काळ्या मृगाला ! ॥ २५ ॥

भुलविति तरुणांना केश जे सुंदरीं व, ।
 रतिमदन-मृगांचें होत ते रात साचें ! ॥
 कुरवकसुम तीच्या कुंतलीं कृष्ण घाली ।
 दिसत घनसमूहीं जेविं विद्युत् निवाली ! ॥ २६ ॥
 स्तनयुगल निळें जें कस्तुरीनें सुवासी, ।
 शशिसम नलचिह्ने शोभतें तें तिथेसी; ॥
 वरि मणिमय माळा अर्पि तो भाग्यशाली, ।
 जशि गगनिं विशालीं घातली तारकाली ! ॥ २७ ॥
 रुचिर मृदुल बाहू शीतलस्पर्शदायी ।
 जणुं करकमलांचे वाटती देठ, बाई ! ॥
 मरकत-त्रलयांनीं भूषवी कामिनीला, ।
 गमति मधुकरांच्या पंक्ति त्या काय नीला ? ! ॥ २८ ॥
 पृथुलजघनसर्त्रीं कामकांता रहात, ।
 मदननृपहि बैसे त्याचि सिंहासनांत, ॥
 हरि वसन तयातें पांघरी आदरें तें, ।
 वरि मणियम बांधी मेखला-तोरणातें ! ॥ २९ ॥
 किसलयसुकुमारा कामिनीच्या पदांस ।
 उचलुनि हृदिं घेई जेथ पद्मानिवास; ॥
 प्रियकर हरि त्यातें रंगवी लालरंगी; ।
 नखमणि रमवीती कामुका अंतरंगी ! ॥ ३० ॥
 कमलनयन रामा मूर्त शृंगारराणी ।
 तिजसह रमला त्या काननीं शार्ङ्गपाणि ॥
 अनुज हलधराचा तो सये ! चोर आहे ! ।
 उगिचचि इतुकें या कुंजि मी बैसलें हें ! ” ॥ ३१ ॥
 सुरस रुचिर लीला माधवाची वदावी,
 कलिमलिन मना जी शोधुनि मोद दावी. ॥

हरिगुण जयदेवें गाइले भक्तिभावें; ।

परिसुनि रसिकें तें अंतरीं तृप्त व्हावें ! ॥ ३२ ॥

(वृत्त—उपजाति)

पाहूनियां व्यर्थ निज प्रयत्न, ।

विषण्ण झालें हृदि दूतिरत्न; ॥

राधाच लागे तिज शांतवाया ।

स्वयेंचि होती जरि आर्तकाया. ॥ ३३ ॥

*

*

*

(वृत्त—शार्दूलविक्रीडित)

“ कष्टी होउं नको, सये ! कितव तो येथें न आला जरी, ।

धूर्ताच्या बहु वल्लभा असति गे ! स्वच्छंद रंगे हरी; ॥

माझे चित्त फुटे पहा ! स्मरभरें, सोत्कंठ झालें, गडे ! ।

कांताचे गुण ओढिती म्हणुनि तें घांवे स्वयें त्याकडे ! ॥३४॥

(वृत्त—उपजाति)

शृंगारगुच्छावरला मिलिंद ।

ज्या कामिनीला रमवी मुकुंद, ॥

तिचें विकासे वदनारविंद ।

हर्षाबुधीला भर ये अमंद. ॥ ३५ ॥

(वृत्त—द्रुतविलंबित)

अनिलचंचल उत्पल जांभळें ।

तदुपमें नयनें बधि तो जिला ॥

तिजसि तापवि काय कधीं, सये !

कमालिनी-दल-मंचक योजिला ? ॥ ३६ ॥

विकासितांबुजरम्य मुखें जिचा ।

अधर चुंबितसे मुरलीधर, ॥

तिजसि टोंचति काय, बये ! कधीं ।

मदनसायक ते जरि दुर्घर ? ॥ ३७ ॥

मधुर कोमल शब्द सुधेसम ।

वदुनि माधव जीप्रति मोहतो ॥

वद, सये ! कधिं दैववतीस त्या ।

करिल कीं मलयानिल दाह तो ?! ॥ ३८ ॥

कमलसुंदर बाहुपदद्वयें ।

दृढ जिला कवळी सखये ! हरी, ॥

नच कधीं तिजला अति शीतळें ।

निजकरें रजनीपति संहरी ! ॥ ३९ ॥

सजल वारिधरासम सांवळा ।

हरि जियेसह घालवि यामिनी, ॥

सुतनु ! ती हृदयीं विरहानलें ।

कधिंहि दग्ध न होइल कामिनी. ॥ ४० ॥

जलरुहानन माधव आपुलें ।

रुचिर अंबर जीवरि पांघरी, ॥

तिजसि काय तिच्या सहचारिणी ।

खिजविती कटु बोलुनि वैखरी ? ॥ ४१ ॥

सकरुणें भुवनीं पुरुषोत्तमं ।

रमविली, सखि ! जी व्रजसुंदरी, ॥

वद, असे कधिं तीं प्रमदोत्तमा ।

पळभरी तरि दुःखित अंतरीं ? ” ॥ ४२ ॥

*

*

*

श्रवणरम्य वदे जयदेवजी ।

रसिकवृंदमना रिझवी गुणें. ॥

सतत, 'राम'-भर्त्री वस, वामना ! ।

किमपि नाहिंच हो ! मग तें उणें !! ॥४३॥

*

*

*

(वृत्त-शिखरिणी)

“ कृपादृष्टीं पाहें ! मलयजसमीरा ! मजवरी ।

अनंगाच्या मित्रा ! धरिं सरलता बा ! क्षणभरी; ॥
जरी तेंही नोहे, पळहि तरि भेटो ! मज हरी, ।

जगत्प्राणा ! प्राणां मम मगचि तूं सत्वर हरीं ! ॥ ४४ ॥

(वृत्त-हरिणी)

रेपुसम सखी चित्ता भासे, हिमानिल अग्निसा, ।

विषसम गमे इंदुज्योस्ता, सये ! मम मानसा, ॥

परि हृदय हें कृष्णीं तृष्णा धरी, जरि तो खर; ।

स्मर कुटिल हा वामाक्षींचा निरंकुश कुंजर ! ॥ ४५ ॥

(वृत्त-मालिनी)

मज मलयसमीरा ! जाच तूं देत जाच ! ।

झणिं मम मदना बा ! प्राण ही धे तसाच; ॥

गृह मज नलगे तें; हे कृतान्तस्वसे ! ग ! ।

भिजविं मज जळीं तूं, होउं दे थंड अंग ! ” ॥४६॥

*

*

*

(वृत्त-स्रग्धरा)

हर्षानें वंदितांना अमरसहित तो इंद्र त्या पद्मनाभा, ।

पादाब्जीं सेन्द्रनीलें मणिमयमुकुटें अर्पि इंदीवराभा, ॥

जेथें गंगांचु शोभे, मधुर मधु जणों काय नीलोत्पलाचें, ।

त्या श्रीगोविंदपादां नमन मम सदा देह-सद्बुद्धि-वाचें ॥४७॥

नागरनारायण नामक

सातवा सर्ग

समाप्त

96.034

47.031

33.031

73/9144

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंत
प्रतिनिधि यांचे
चित्रसंग्रहालयातील

खंडिता

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति १८ वें
शतक, औंध चित्रशाळा.

प्रभातीं येवोनी हरि करि तिची पायधरणी ।
परंतु क्रोधें ही परुष बदली त्यासि तरुणी ॥

सुश्लोकगोविंद, सर्ग ८ श्लोक १

सग आठवा

—:०:—

[प्रबंध १७ वा-राधिकेस भेटण्यास्तव श्रीकृष्ण प्रभातकार्णी आला असतां, त्याचेवर गतरात्रीचीं सुरतोऽभोगचिह्नें पाहून मत्सरयुक्त राधा क्रोधानें त्यास बोलते (श्लोक १-११); सर्गांतीं शुभयाचना (१२).]

(वृत्त-शिलरिणी)

तिच्या स्कंधींचा त्या निशि मदन-मुंजा न उठला, ।
पडावा राधेला पळहि मग आराम कुठला ? ॥
प्रभातीं येवोनी हरि करि तिची पायधरणी, ।
परंतु क्रोधें ही परुष वदली त्यासि तरुणी. ॥ १ ॥

*

*

*

“ अरे ! जा जा ! धूर्ता ! कठिनहृदया माधव हरी ! ।
तिच्या लागें पाठीं, सुखवुनि तुला जी प्रिय करी; ॥
कसा यांतें देशी रुचिरपण घात्या ! अनिपुणा ? ।
खळांना या देवा ! शिव शिव ! शिवेनाहि करुणा ! ॥ २ ॥

अनिद्रेनें नेत्रें अरुण, अलसें जाहलें जड; ।
भलें झालें कोण्या सवतिवरलें प्रेम उघड ! ॥
घडे जीच्या नादें निशिदिनिं तुला जागरण रे ! ।
तिच्या लागें पायां ! मजसि नमणें माधव ! पुरें ! ॥३॥

तुझी ती वामाक्षी निजनयनिं जें काजळ भरी, ।
हरी ! तें चुंबोनी मलिनपण तूं घेशि अधरीं; ॥
अहो ! शोभे तुझां अधर तनुसा कृष्णचि बरा ! ।
वराला जी ऐसें नटवि सटवी तीसचि घरा ! ॥ ४ ॥

स्मराच्या संग्रामीं प्रखर नखशस्त्रं युवतिनें ।

क्षतें हीं जीं केलीं तव तनुवरी निष्ठुर मनें, ॥
दिली वाटे, कृष्णा ! तुज तरुणिनें युद्धविजयीं- ।

प्रशंसा हे लेखी, मरकतिं जशी कांचनमयी ! ॥ ५ ॥

पदांतें नारीच्या कवळुनि हृदीं रंगविशि रे ! ।

मला वाटे तें कीं, मदन-तरुचे नूतन तुरे ! ॥
अगा कृष्णा ! देखें तव हृदयिंचे लाल वण ते; ।

शिरीं घे जा ! आतां त्रिजसिच; भलें नाच हणतें ! ॥ ६ ॥

तुझ्या जे हे दंतव्रग अरुण, ओष्टांवरि नवे, ।

पहा त्यांतें, देतें, जरि तुजसि तें दर्पण हवें ! ॥
खुपेना तें तूंतें परि मज उरीं खोल खणतें ! ।

कथा प्रेमाच्या तूं कथिसि मजला, व्यर्थ पण तें ! ॥ ७ ॥

असो अंगें काळा, परि अधिक काळा हृदयिं रे ! ।

मला वाटे कृष्णा ! तुजहुनिहि हालाहल बरें. ॥
तुझ्या छंदें झाल्यें मदनशरसंतप्त विकळा, ।

कसा या (!) तूं माझा फसवुनि असा कापिशि गळा ! ॥ ८ ॥

वनीं कृष्णव्याघ्रा ! फिरसि कवळायासि हरिणी,- ।

सुशीला रंभोरु विकचनयना मुग्ध तरुणी; ॥
हरी ! येथें कैचें अवघड तुला ? जें शिशुपर्णी ।

तुवां रक्षःस्त्रीही वधिलि सहजीं शोषुनि झणीं ! ” ॥ ९ ॥

*

*

*

असें बोले राधा फटविलि हरीनें प्रियकरें, ।

हरीच्या चित्ता तें परि सुखाचि दे आंतुनि खरें. ॥

अहो ! ऐका प्रेमें सुकन्निवच पीयूषमधुर ।

मिळेना जें स्वर्गी, सुलभ करि तें तोचि चतुर ! ॥१०॥

*

*

*

“ प्रियेच्या पायांचा हृदयिं जडला जो अरुणिमा ।

दिसे येथें झाली प्रकट जणुं ती प्रेमसुषमा ॥

तुला या पाहोनी ममहि मनिं लज्जा उगवली ।

जरी भंगोनी त्वां प्रणय मज पीडाचि दिधली ॥११॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

संपे रात्र जरी, तरि प्रियकथा ज्यांच्या न त्या संपती ।

आलीं तीं उठुनी प्रभातसमयीं राधाहरी दंपती ॥

राधांगीं पिवळे, निजांगिंहि निळे वस्त्रा बंधे, लाजला ।

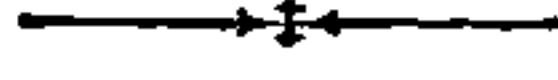
पाहे जो दधितेसि, हांसति सख्या, तो कृष्ण पावो मला ! ॥१२॥

विलक्ष्णलक्ष्मीपति नामक

आठवा सर्ग

समाप्त

सर्ग नववा

[प्रबंध १८ वा-राधिकेस तिची सखी सांत्वनपर बोलते व माधवा-सह रममाण होण्यास्तव आग्रह करते (श्लोक १-११); सखी राधिकेस आणखी सांगते (१२); सर्गान्तीं शुभकामना (१३)]

(वृत्त-शिलरिणी)

अनंगानें पोळे, जळ भरुनि डोळे, उरिं गळे ।
मनीं चिंता घोळे, रतिमधुर पोळें नच मिळे ! ॥
अशा दुःखें लोळे; युवतिमन कोळें तळमळे ।
सखीच्या बोलांनीं परि अमळ राधा विरघळे ! ॥१॥

*

*

*

(वृत्त-भुजंगप्रयात)

वदे ती सखी, “ राधिके ! टाक राग ।
मनीं आदरें मान त्या श्रीघरा, ग ! ॥
स्वयें पातला कांत कां लोटतीस ? ।
सये ! हें न येई मुळीं मन्मतीस ॥ २ ॥
निशीं वायु वाहे कसा चैत्रमाशीं ! ।
कशा चांदण्या खेळती चंद्रम्याशीं ! ॥
लतामंडपीं गांठ कृष्णासि रातीं; ।
गडे ! लूट तेथें सुखाच्या पराती ! ॥ ३ ॥

(वृत्त-द्रुतविलंबित)

मधुर बाइ ! असे मधुमास हा ।
रजनिनाथहि रम्य दिसे निशीं ॥

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंत
प्रतिनिधि यांचे चित्रसंग्रहालयातील

श्रीकृष्ण
सखी व राधा

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति १८ वें
शतक. औंध चित्रशाळा.

वदे ती सखी 'राधिके ! टाक राग । मनीं आदरें मान त्या श्रीधरा ग ।
स्वये पातला कान्त कां लोटतीस !। सये ! हें न येई मुळीं मन्मतीस ॥

सश्लोकगोविंद मर्ग ९ श्लोक २

विपिनिं माधव येइल त्यासवें ।

रमुनि, मानिनि ! तूं सुख सेविशी ॥ ४ ॥

सुरस तालफलाहुनि थोरले ।

कनककुंभसमान पयोधर ॥

विफल का करणार तयां खुले ! ।

हरिवरी रुसुनी रजनीभर ? ॥५॥

फिरुनि सांगतसें तुज एकदां ।

किर्तिकदां वदलें असलें जरी; ॥

मदन-सुंदर माधवजीवरी ।

रुसुं नये सखये ! रतिमंजरी ! ॥६॥

झुरसि कामिनि ! कां मनिं तूं अशी ? ।

विकल तूं सखये ! रडतीस कां ? ॥

सहचरी तव, वारिजलोचने ! ।

सकळही तुज हांसति वायका ! ॥ ७ ॥

कुमुदिनी-दल-शीतल कोमल ।

शयनिं वल्लभ तो; हरिणेषुणे ! ॥

बघुनियां कर सार्थक लोचनां, ।

रडुं नकोस मुळींच, सुलक्षणे ! ॥८॥

न धरिं अग्निषमानचि खेद हा ।

सुमुखि ! पोलितसे वदनांबुज. ॥

हरि असे तुजसाठिंच उत्सुक, ।

हृदयिंचें तुज मी वदतें गुज. ॥ ९ ॥

जवळ येउनियां बघुनी तुला ।

मधुर बोलुनि तो रमवील गे ! ॥

करिशि कां मनिं तूं बहु काळजी ? ।

सुदति ! हास वघूं ? सखये ! उगे. ॥ १० ॥

*

*

*

भुवनसुंदर माधव-राधिका-

चरित गात असे जयदेव जें, ॥

श्रुतिपुटे पिउनी रससार तें, ।

रसिकमानसहंस तथा भजे. ॥ ११ ॥

*

*

*

(वृत्त-स्रग्धरा)

“ तो बोले स्निग्ध, राधे ! वच परुष तुझे; नम्र तो धीट तूं ही; ।

तो प्रेमी, द्वेषिणी तूं वदन ब्रधत तो तूं अशी वक्र, पाहीं; ॥

तेव्हां हें योग्य कीं, जें विषमम लग्नी चंदना, सूर्य चंद्रा, ।

क्रीडा पीडाचि भासे, हिमहि दहनसें, काय ही कानतंद्रा?! ॥१२॥

*

*

*

(वृत्त-शादूलविक्रीडित)

नारींना भुळवी, शिरांशि डुळवी, तेथें फुलें हालवी, ।

स्तब्धांही वळवी, मुदश्रु गळवी, खेदासही घालवी; ॥

भ्याले जे सुरसंघ दानवभयें तद्दुःख ना दे उरों, ।

तो हा मावयवेणुनाद तुमचें कल्याण मोदें करो ! ॥ १३ ॥

मुग्धमुकुंदवदन नामक

नववा सर्ग

समाप्त

सर्ग दहावा

[प्रबंध १९ वा—रात्रौ श्रीकृष्ण राधिकेप्रत येऊन तिचा अनुनय करतो
च तिचा रोष घालवितो (श्लोक १-९); अनुनय पुढें चालूं (११-१६)
सर्गसमाप्तीस कल्याणेच्छा (१७).]

(वृत्त—हरिणी)

भदनविकळा रात्री राधा मनीं अनुरागिणी ।

बहुत पसरी श्वासज्वाळा, जशा विष नागिणी, ॥

प्रियकर हरी हर्षें तीतें सगद्गद बोलला; ।

युवति बधते लाजोनीयां सखीमुख कोमला ॥ १ ॥

*

*

*

(वृत्त—शिल्वरिणी)

“ सुशीले ! अव्यंगे ! तव वदन हें निर्मल शशी, ।

प्रिये ! नेत्रज्योत्स्ने ! मजवरि वृथा कोप करिशी. ॥

स्मराग्नीनें माझें हृदय जळतें, धैर्य पळतें, ।

मुखाब्जींचें राधे ! मधु तरि मला पाज पळ तें ! ॥ २ ॥

सुहास्ये ! विव्रोशी ! वदसि मज तूं अल्पहि गिरा — ।

प्रभा दंतांची ती, सुदति ! नुरवी भीतितिमिरा. ॥

चकोरी मद्दृष्टी; इस भुलवुनी त्वन्मुदशशी — ।

वदे प्रेमें ‘ पी गे ! मदधरसुधा ही मधुरशी. ’ ॥ ३ ॥

प्रिये ! राधे ! वरुद्धा जरि अससि तूं स्वल्पहि खरी ।

मला दंडावें त्वां, प्रखरनखिं घायाळहि करीं. ॥

भुजांनीं बांधोनी सुदृढ मज तूं घाल सुचिर, ।

करीं दंताघातां, कर इतरही जें सुव्रकर. ॥ ४ ॥

विभूषा तूं माझी, अससि सखये ! प्राणहि मम; ।

भवाब्धीमध्ये या मम अससि तूं रत्न परम. ॥

सदा संतुष्टा तूं मजवरि असावीस ह्यणुनी, ।

अहोरात्रीं राधे ! झटत असतों मी तनुमनीं. ॥ ५ ॥

स्वभावं जें नीलोत्पलसम निळें लोचन तव ।

प्रिये ! रोषें झालें अरुण, जणुं रक्तांबुज नव; ॥

तया राधे ! लाली मधु पिउनियां येइल जर, ।

मनोज्ञे ! मानांधे ! तरिच तव शोभेल नजर ! ॥ ६ ॥

प्रसन्ना हो, राधे ! मधुर वद कीं, लाजविं पिका; ।

तुझ्या खेळावी ही कुचकलशिं गे ! हारलतिका; ॥

हलावी ही कांची, तव पृथुनितंबावरि सये ! ॥

स्वघोषानें सांगो चतुर मदनाज्ञा, रमविं, ये ! ॥ ७ ॥

प्रभा ज्या पायांची स्थलकमलशोभेहुनि बरी, ।

बघोनी जें डोळां, उठति हृदयानंदलहरी, ॥

प्रिये ! ज्याच्या योगें रतिहि खुलतें तें तव पद ।

करुं ना मी त्यातें सुरचिररसें रंगित ? वद. ॥ ८ ॥

तुझीं पादांभोजें स्मरगरळही नाशितिं क्षणीं, ।

सुरम्यें तीं माथां मम लवकरी ठेविं, रमणी !

हृदुद्यानीं माझ्या, सुमुखि ! भडके कामदव हा ।

पदच्छत्रें, राधे ! शमविं तरि तो, सुंदरि ! पहा. ” ॥ ९ ॥

*

*

*

असैं त्या राधेला मुरलिधर बोले बहु मलें, ।

प्रियेच्या तें कर्णी वच मधुर पीयूष गमलें, ॥

रमे ज्याच्या छंदे सकल-रमणी-कोमल-मन ।

अहो ! गा हो ! तें, हो सुखद जयदेवैकवचन. ॥ १० ॥

*

*

*

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

“ श्रोणी थोर, तसे घनस्तनहि हे ज्या शोभवती तुला, ।

त्या त्वां मद्दृदयप्रदेश सगळा व्यापीयला आंतला; ॥

तेथें कोणि न अन्य धन्य शिरतो एका अनंगाविना ! ।

शंका मानिनि ! मानितीस कसली ? दे देवि आळिगना !! ॥११॥

(वृत्त-मंदाक्रांता)

वरुद्धे ! मुग्धे ! प्रखरदशने ! वरूर हो ! दंश अंग ।

दोर्वल्लींनीं कवळुनि, कुचें पीडिशी कीं न, सांग ! ॥

चंडि ! प्रेम प्रकट कर कीं एकदां, तूंचि थारा;

मेलों मेलों ! अहह ! मदनें ओढिलें प्राणसारा ! ॥ १२ ॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

भ्रुवल्ली तव गे ! अघोर कुटिला प्रत्यक्ष नागीण ही ।

फूत्कारें तरुणांसि मोहवि विषें, शोषील ती प्राणही; ॥

आहे सुंदरि ! सिद्धमंत्र जवळीं तत्काळ मोहापह - ।

तो हा ओष्ठ तुझा, जयांतिल सुधा नाशी विषें दुःसह ! ॥१३॥

टाकीं मौन गडे ! वृथाचि धरलें, तूं बोल गे ! सुस्वर, ।

दृष्टीनें मम ताप नाशि, रुससी कां देवि ! माझ्यावर ? ॥

आलों भामिनि ! मी त्वदर्थे, हृदयीं स्नेहा धरुनी स्वयें, ।

त्यातें स्वागत हें असें उचित कीं ? तूं सांग आतां, सथे ! ॥१४॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

राघे ! बंधूक-पुष्पप्रभ अधर तुम्हा, नेत्र नीलाब्ज भासे, ।
 गालीं स्नेहं मधूकद्यतिहि धरिबली, कुंदसे दंत खासे; ॥
 अव्यंगा नासिका ही, जणुं तिलकलिका, उन्नता गौरंगा; ।
 प्रायः पुष्पायुधानें तव मुख नभिलें, जो करी विश्वभंगा ! ॥१५॥

(वृत्त-पृथ्वी)

सुदृक् तव मदालसा, बहु मनोरमा चालशी, ।
 मुखेंदुमति ! ऊरु हे दिसत थोर रंभा जशी; ॥
 रतीं अति कलावती, भृकुटि चित्ररेखेपरी, ।
 प्रिये ! सकळ अप्सरा, तुजमधेंचि पृथ्वीवरी ! ** ॥१६॥

* * * * *

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

कुंभी आकळिलें, रणीं कुवल्यापीडासि मर्दावया, ।
 राधापीनपयोधरमृति कशी व्हावी न कृष्णा तथा ? ॥
 भ्याला वारण, मारिला यदुवरें तैं ' जिकिलें ! जिकिलें ! ' - ॥
 हा कोलाहल जाहला अरिजनीं; देवो हरी मंगलें ! ॥१७॥

चतुरचतुर्भुज नामक

दहावा सर्ग

समाप्त

* टीपः—या श्लोकांत स्वर्गीय अप्सरा मदालसा, मनोरमा, इंदुमती, रंभा, कलावती, चित्ररेखा या पृथ्वीवर (भूवर व पृथ्वीवृत्तांत) तुझ्यामधेंच जणूं वास्तव्य करतात असैं श्रीकृष्ण राघेस गौरवून सांगतो. अप्सरांची वरील नामें श्लिष्टार्थानें उल्लेखिलीं आहेत. पृथ्वी हें वृत्तनाम; मुद्रालंकार श्लेष व स्मरण इ. अलंकारांचें यांत मिश्रण आहे.

सर्ग अकरावा

३५१

[प्रबंध २० वा-राधेस सखी श्रीकृष्णासह रममाण होण्यास्तव त्वरा करायला पुनः सांगते (श्लोक १-१०); सखीकृत कृष्णस्थितिवर्णन (१२) अभिसारिका व रात्रीचा अंधकार यांचें वर्णन (१३-१४); प्रबंध २१ वा-कुंजद्वारी उभ्या असलेल्या प्रियकरास पाहून लजित झालेल्या राधेस सखी सांगते (१६-२२); सखी पुन्हां सांगते (२४); प्रबंध २२ वा-श्रीकृष्णवर्णन; (२६ ते ३४); भक्तकल्याणकारी ईश्वराचें स्मरण करून सर्गसमाप्ति (३७).]

(वृत्त- शिखरिणी)

चहु प्रार्थोनीही लव न दमला, मात्र रमला, ।
हरी तो राधेच्या वदनकमला भानु गमला ! ॥
प्रमोदें अन्योन्या रमणयुवती ते सजविती, ।
जरी रूपें होतीं मदनरतितेंही रिझवितीं ! ॥ १ ॥

*

*

*

(वृत्त-अनुष्टुभ्)

संध्येतें गांठिलें सूर्यें कुंजशय्येसि केशवें; ।
राधा ऐके सखीवाणी, आणी सानंद आंसवें ! ॥ २ ॥

(वृत्त-पंचचार)

“ सये ! सुकुंदवल्लभे ! मनोरमे ! क्षितानने ! ।
विलोचनांबुजें तुझीं कुरंगगर्वभोचनें; ॥
असे नितांतकांतं तो लतावितानमंडपीं ।
तयाधि भेट जा, सये ! सुधाधरा उदंड पी ! ॥ ३ ॥

तुझे पदाब्ज वंदिलें मुरारिनें अनेकदा, ।

वदेहि कांत मंजु मंजु रंजवी तुला सदा; ॥

मुकुंद वल्लरीगृहीं असे तरंगिणी-तटीं ।

तिथेंचि जा प्रियाकडे ! मिळो हरीसि गोरटी ! ॥ ४ ॥

घनस्तनी नितंबिनी, मतंगमंदगामिनी ।

विलासिनी सुहासिनी सये ! मुकुंदकामिनी ! ॥

तया वनांत जा झणीं, रमावयासि साजणी ! ।

घुमोत राजहंससे विलोल मेललामणी ! ॥ ५ ॥

सये ! न ऐकिलीस काय कृष्णवेणु मंजुळा ?

कुरंगलोचनामनासि मोह घालि कोमळा ॥

‘ विरोध सोड अंगने ! ’ असे स्मरोक्त बोल ते ।

कळों हणोनि कोकिळाहि तेंच तेंच बोलते ! ॥ ६ ॥

अमंद गंधयुक्त वायु डोलवीत वल्लरी, ।

स्वपल्लावासि हालवूनि बोलवीति सत्वरिं ॥

क्षणांत टाक सर्पसा विलंब हा नितंबिनि ! ।

तुझेचि भाग्य थोर बाइ ! अंबुदामचुंबिनि ! ॥ ७ ॥

विशाल हेमकुंभसे तुझे सये ! पयोधर, ।

करीत अंबुधारसा विहार हार त्यांवर ! ॥

तयांसि कंप देतसे अनंग काय वायुसा ! ।

विचार हेतु, सांगतील ‘ कृष्ण-संग-लालसा ! ’ ॥ ८ ॥

अनंगयुद्ध खेळण्यासि सज्ज होइ अंगना ।

असेंहि वृत्त पांचलेंचि या तुझ्या सखीजना ॥

प्रचंडघोष घंटिका घुमोत दुंदुभिध्वनी ! ।

सलज्ज होशि कां अशी ? उशीर होइ भामिनि ! ॥ ९ ॥

नखें अनंगशस्त्रतुल्य ज्या करासि साजती, ।

घरुनि त्या करें सखीस, तूहि चाल आज ती ! ॥

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पंत
प्रतिनिधि यांचे
चित्रसंग्रहालयातील

अभिसारिका

कांग्रा व्हॅली चित्रपद्धति १८ वे
शतक. औध चित्रशाळा.

काश्मीरगौर तनु लेवुनि रत्नकांची । रेघसमान दिसते अभिसारिकांची ॥
अंधार हाचि निकषोपल भासला मे ! । त्यांचे जणूं प्रणयहंम कसास लागे ! ॥

सुश्लोकगोविंद, सर्ग ११ श्लोक १४

निनाद रत्नकंकणें तुझीं करोत, सुंदरि ! ॥

अनंगतंद्रिता प्रियासि ऊठवोत मंदिरीं ! ” ॥ १० ॥

* * *

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

ऐसें श्रीजयदेव वर्णन करी, जें ती सखी बोलली ।

तें कंठीं धरितील भक्त हरिचे, तैशी न हारावली ; ॥

वामाक्षी-करपद्मही न सजतें तैसें तयांच्या गळां ! ।

नाहीं भक्तिरसाहुनी त्रिभुवनीं शृंगारही आगळा ! ॥ ११ ॥

* * *

“ ‘ मातें पाहिल कीं ? वदेल मधु कीं ! आश्लेष देईल कीं ? ।

येवोनी सखि ! ती रमेल मशिं कीं ? ’ ही त्यास चिंता निकी ॥

ध्यानीं कुंजतमीं बघे तुज हरी, कांपे सरोमांच, तो - ॥

हर्षे, स्वदिं भरे, उठे, न दिसतां तूं तत्क्षणीं मूर्च्छतो ! ॥ १२ ॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

नेत्रांना अंजनें हा जणुं भरत असे, ठेवि कर्णीं तमाला , ।

कस्तूरीनें स्तनांना सजवि, जणुं शिरीं अर्पि नीलाब्जमाला ! ॥

सर्वांगीं नीलवस्त्रें, अभिसरणपरा स्त्रीस झांकीत ऐसी ।

राधे ! अंधार तो हा बघ युवतिजनां देइ आलिंगनासी ! ॥ १३ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

काश्मीरगौरतनु लेबुनि रत्नकांची ।

रेघेसमान दिसते अभिसारिकांची ; ॥

अंधार हाचि निकषोपल भासटा गे ! ।

त्यांचें जणूं प्रणयहेम कसास लागे ! ” ॥ १४ ॥

* * *

(वृत्त-शिखरिणी)

अलंकारांचा तो मणिगण जिथ वारि तिमिरा, ।

अशा कुंजद्वारीं निरखुनि उभ्या त्या प्रियकरा - ॥

अधोदृष्टी पाहे कमलवदना लजित मनीं, ।
सखी तीतें बोले बहुकुशल जे खेददमनीं. ॥ १५ ॥

*

*

*

(वृत्त-मालिनी)

“ सुभग सदन केलें रम्य लावूनि वेली, ।
मधुरिपुसह येथें त्वां करावीस केली ; ॥
स्मितमुखि रतिकामे राधिके ! आंत जा, ग !
रमुनि रमणसंगें सर्वही रात जाग !! ॥ १६ ॥

मृदुल नवदलांच्या कोंवळ्या मंचकाची ।
रुचि जर तव चिर्ती, राधिके ! आंत जाचि ! ॥
तव कुचकलशांशीं खेळतो पुष्पहार, ।
हरिकरकमळांही तेथ लाभो विहार ! ॥ १७ ॥

परिमळ सुमनांचा कोंदला आंत भारी, ।
प्रियकरहि तुझा तो तेथ आहे मुरारी, ॥
तव तनु सुकुमारी ही जणूं गौर वेल; ।
हरिविण कवणें ती राधिके ! गौरवेल ? ! ॥ १८ ॥

मलयपवन राधे ! वाहतो मंद मंद, ।
त्वरित रमणि ! आतां गांठ आनंदकंद; ॥
गुणगण रमणाचे घोळुनी अंतरंगीं - ।
गुणगुण करिशी तूं मुग्ध शृंगारभृंगी ! ॥ १९ ॥

रुचिर विविध वेली शोभती मंडपाला, ।
शयनिं कमलिनींचा घातला थंड पाला ; ॥
बहुपृथुलनितंबे पीनरंभोरु बाळे ! ।
लवकरि हरिसंगें खेळ जा गे ! रसाळे ! ॥ २० ॥

सर्ग अकरावा

मधुकर मधुलोभें मीनले सर्व आंत, ।
श्रवणमधुर नादें तेथ आहत गात; ॥
कुसुमशर तुझ्या या मोह घाली मनासी ।
रमुनि रमवुनी ती मोहिनी शीघ्र नार्शी ॥ २१ ॥
कलरव करिती या कोकिला कूडकूड ।
वदति जणुं ' वसंतीं आम्हि ऐशाचि गाऊं ! ' ॥
सुदति ! शयनसर्त्रीं तूंहि ऐशीच जा ग !
प्रियकर रमवावा त्वां सदा सानुराग. " ॥ २२ ॥

* * *
मुखवि निजसतीला नित्य पद्मावतीला, ।
नमुनि हरिपदांला जो मनामाजिं घाला, ॥
कविवर जयदेवा त्या, तसें माउलीला ।
करुनि नमन गाई ' राम ' गोविंद-लीला. ॥ २३ ॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

“ चित्तानें वाहुनीयां सुचिर तुज, सथे ! जो अतिश्रांत झाला, ।
कंदर्पें तस केला, तव अधरसुधा इच्छितो प्यावयाला, ॥
राघे ! अंकीं तयाच्या क्षणभरिं बस गे ! भीरु ! भ्यावें कशास ? ।
त्वां हा भरुक्षेपमूल्यें सखि ! विकत नवा घेतला कृष्णदास ! ” ॥ २४ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

ती भीत भीत ललना उदनांत गेली, ।
नेत्रें मृकुंदवदना बघण्या भुकेलीं; ॥
केला निनाद चरणांबुजिं नूपुरांनीं, ।
सानंद मंद जणुं ते कलहंस रानीं ! ॥ २५ ॥

(वृत्त-शिखरिणी)

विलासाची इच्छा बहु दिन जयाची न पुरली, ।

गमे ज्याच्या रूपी मदनशतके काय मुरली, ॥

प्रियालाभें झाला अतिशयाचि जो हें त मनीं, ।

तया देखे राधा मुदितहृदया केलिभवनीं. ॥ २६ ॥

बघूनी राधेला उठति हृदयीं प्रेमलहरी, ।

असावी ती ज्योत्स्ना सलिलनिधि हा कोमल हरी, ॥

नव्हे कीं तें राधावदन, परि तो केवळ शशी - ।

विकासी कांताच्या मुखकुमुदिनीतें जणुं निशीं ! ॥ २७ ॥

निळ्या वक्षोभागीं घवल वनमाला विलसलीं, ।

वियद्रंगा ती कीं विमल गगनामाजि दिसली ! ॥

असे किंवा फेनोद्गमचि यमुना-नील-सलिलीं ! ।

गमे त्या कृष्णाव्दीं रुचिर चपला काय हललीं ! ॥ २८ ॥

हरीची ती श्यामा मृदुल अभिरामा तनुलता, ।

बघोनी जी डोळां, सकळ सुरमेळाहि भुलता; ॥

वरी शोभा देतें शुभ वसन, ज्या रंग पिवळा, ।

परागांचें वेष्टी पटल जणुं तें नील कमळा ! ॥ २९ ॥

कटाक्षांतें फेंकी मुरलिधर तो श्यामलतनू ।

मृगाक्षींचे चित्तीं उपजविति जे मानसजनू ॥

शरत्काली भासे मधुरिपुतडागांत विहग ।

मुखांभोजीं लीलापर चपळ कीं खंजनयुग ! ॥ ३० ॥

प्रभेनें चंडाशुद्रयसम असें कुंडलयुग ।

सुशोभे तें कर्णीं, वदनकमला सेवि सुभग; ॥

विराजे जें गालीं अरुण अधरीं हास्य घवल ।

अनंगातें निर्मी युवतिहृदयीं, हें न नवल ! ॥ ३१ ॥

दिसावे जैसे ते शशिकिरण मेघोदरिं निशीं ।

मुकुंदाच्या केशीं घवलकुसुमें शोभति तशीं; ॥

टिळा श्रीखंडाचा निटिलिं बधुनी हें मनिं सुचे- ।

असे कीं अंधारावरति जणु तें त्रिं विधुचें ! ॥ ३२ ॥

प्रियाप्रेमोत्कर्षे पुलक उठले नीलतनुला, ।

स्फुरे चित्तीं त्याच्या सुरतमधुतृष्णाहि अतुला ; ॥

शरीरीं रत्नांचे नग विखरिती दीप्तिकिरण, ।

असा तो राधेचा रमण दिसला कामशरण. ॥ ३३ ॥

(वृत्त-वसंततिलका)

श्रीकृष्णमूर्ति बहु सोज्ज्वळ रूपखाणी, ।

तीतें करी द्विगुणिता जयदेव-वाणी; ॥

हा शाङ्गपाणि, जनहो ! हृदयांत राहो ! ।

संसारवारिनिधितें सहजीं तरा हो ! ॥ ३४ ॥

(वृत्त-शिखरिणी)

बघोनी नाथातें विमलतम हर्षाश्रु तिजला ।

तदा आले त्यांनीं हळु हळु तिचा गाल भिजला. ॥

निघाले जे जाया श्रवणपुटपर्यंत नयन ।

श्रमें तत्स्वेदाचें घडत जणु तें तेथ पतन ! ॥ ३५ ॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

राधा लाजोनि पाहे प्रियकरवदना, रम्य जें कामभावे, ।

जाई शय्येकडे ती परि बधुनि सख्या हांसती त्या स्वभावे; ॥

गेल्या बाहेर, हास्या लपवुनि कपेटे खाजवूनी कपोलीं, ।

लजाही राधिकेची त्वरित सहजिं ती पार कोठें लपाली ! ॥ ३६ ॥

मारोनी बाहुदंडें सहज कुवल्यापीड नाभें गजासी ।

रक्तानें बाहु शोभे, मुदित जणुं तथा वीर सेंदूर फासी ! ॥

देवेंद्रें वर्षिलीं ज्यावरि जयसुमनें दिव्यमंदार मोदें ।

तो बाहु श्रीहरीचा प्रिय निजभजकां सर्व सौख्यें सदा दे ! ॥३७॥

सानंदगोविंद नामक

अकरावा सर्ग

समाप्त

सर्ग बारावा

[प्रबंध २३ वा-श्रीकृष्णाची राधिकेस रतिप्रार्थना (श्लोक २-११)
रतोत्सववर्णन (१२-१८); प्रबंध २४ वा-सुरतोत्सवानंतर विस्कळित
झालेला आपला शृंगार राधिका श्रीकृष्णाकडून पुनः नीट करवून घेते
(१९-२८); पुनश्च तेंच सांगते (२९); उपसंहार (३०-३५).]

(वृत्त-मंदाक्रांता)

गेल्या जेव्हां चतुरमति त्या प्रेमळा सर्व आली; ।
राधाचिर्ती मदन भरला लाज जाया निघाली , ॥
हास्यें शोभे; मृदुल शयना लोलनेत्री विलोकी; ।
बोले तीतें प्रियकर तिचा पाळितो जो त्रिलोकीः- ॥ १ ॥

* * *

(वृत्त-इंद्रवज्रा)

“ हे राधिके ! सुंदरि ! मुग्ध बाले ! ।
त्वद्दर्शनें मन्मन हें निवालें ! ॥
प्रार्थितसे हा तुज नम्र दास ।
हे भीरु ! रंभोरु ! न हो उदास ॥ २ ॥

(वृत्त-द्रुतविलंबित)

तव पर्दीं रत हा मुरलीधर, ।
कुसुमसायक ज्या करि जर्जर. ॥
क्षणभरीं मज लाभ तुझा घडो, ।
हृदयदैवत हें मम सांपडो ! ॥ ३ ॥

(वृत्त-मालिनी)

किसलयशयनीं या कंजनेत्रे ! सुशीले ! ।

निजपदकमलांता ठेव तूं, गौरत्राले ! ॥

मृदु शयन गमे हें त्वत्पदांभोजवैरी, ।

रुचिर कितिहि झालें तें तरी न्यून भारी ! ॥ ४ ॥

तुजऋडुनि निशीं मीं चालवीलींहि रानें, ।

श्रम बहु दयितेला म्यां दिले निष्ठुयानें; ॥

मजसमचि घडे ज्यां त्वत्पदीं सन्निवास, ।

पळभरि शयनीं त्या ठेव तूं नूपुगांस. ॥ ५ ॥

मधुर मधुर ऐसे, वल्लभे ! बोल बोल !

अमृत मजसि दवो त्वन्मुखेंदू अमोल ! ॥

पृथुल कुचयुगातें झांकितें वस्त्र हें जें ।

विरहसम गमे तें काढितों गे ! न लाजें ! ॥ ६ ॥

मदनदहन जाळी माझिया अंतरातें, ।

निजकुचकलशांनीं शांतवीं त्यासि, कांते ! ॥

प्रियतमपरिभ्रा फार जे वांछिणारे ।

पुलकिततनु राधे ! ते कुणा लाभणारे ? ॥ ७ ॥

सखि ! मज निजतेजें दग्ध केलें अनंगें; ।

अशरण तव पार्यीं लीन झालों प्रिये गे ! ॥

मज अधरसुधा ती चावया होइं सिद्ध; ।

अमृत मृततनूही ऊठवी हें प्रसिद्ध ! ॥ ८ ॥

तव मधुरनिनादा मेखला मंजु वाजो, ।

श्रवणिं रव पडूं दे ऐकण्या त्या हवा जो ! ॥

मम विरहि मनाला त्रासिलें कोकिलांनीं; ।

सुमृखि ! बघवते कीं माधवप्राणहानि ? ॥ ९ ॥

हरिणनयनराधे ! कारणांवीण कोपें- ।

बघसि मजसि वक्रा, तों तुझें चक्षु लोपे ॥

निरखुनि गमतें कीं लाजतें तें बघाया ।

त्यजुनि सकळ रोषा, ये रमाया क्षणीं या ! ” ॥ १० ॥

*

*

*

(वृत्त-शिरुरिणी)

मृगाक्षीतें ऐसें प्रणयमय तो माधव वदे ।

घनश्यामाचें तें हृदय भरलें हो ! बहु सुदें ॥

कथा शृंगाराची सुकविजयदेवें रचियली ।

गमे श्रीकृष्णाच्या रसिकभजकां ती अति भली ! ॥११॥

प्रियेला आलिंगी परि पुलकितें व्यत्यय घडे ! ।

बधे प्रेमें डोळां तरिहि निमिषें खंडचि पडे ! ॥

कथाक्रीडांनीं तो अधरमधुपानासि विसरी ! ।

तसें अत्यानंदें सुरतहि सरे, ज्या नच सरी ! ! ॥१२॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

बाहूंनीं बांधिलेला, कुचकलशभरें कर्कशें पीडिलेला, ।

दंतांनीं खंडिलेला, नखिंहि छळियला, श्रोणिंनीं ताडिलेला ॥

हस्तानें वांकवीला कच धरुनि, मधू पाजुनी मूढ केला- ।

या रीतीं कांत घाला; कुसुमशर अहो ! वक्रमार्गा भुकेला !! ॥१३॥

(वृत्त--शार्दूलविक्रीडित)

कांतातें नमवावया स्मरणीं, जों व्यूह घेयें रची ।

तों स्तब्धा जघनस्थली, शिथिलही हो बाहुवल्ली तिची; ॥

वामाक्षीहृदयासि कंप सुटला, झांके भयें नेत्र तो; !

बाला त्या अबलाचि ! पौरुषरस स्त्रीतें कुठें साधतो ? ! ॥ १४ ॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

वक्षोभागीं नखांचीं अकरुण हृदयें केलिं कातें क्षतें तीं, ! ।
 नेत्रांचा रक्तिमा तो, अधरिं अरुणता जाहली छिन्न दंतीं, ॥
 वणीमाळा गळाली, निरखिलि कटिची साडिही सैल काळी, ।
 बाणांनीं या स्मराच्या, पतिहृदय पहा विद्ध केलें सकाळीं ! ॥१५॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

‘ राघे ! तूं अनुरक्त आपण अशी माझ्यावरी पाहतां ! ।
 अप्राप्या तुज जाणुनी, शिव गमे प्याला विषा तत्त्वतां ’ ॥
 ऐशा पूर्वकथामिषें भुलवुनी, ओढुनि वामांचला ।
 पाहे जो स्तनकोरकां रमणिच्या, तो कृष्ण पावो मला ! ॥१६॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

वेणी सारी सुटोनी अलक विखुरले, स्वेद गालांसि आला, ।
 ओष्टांची गेलि लाली, सरलि कुचतटांपासुनी रत्नमाला; ॥
 कांचीही मौक्तिकांची ढळलि कुणिकडे ! हें असें आत्मरूप - ।
 देखे ती लाजुनीयां, परि हरिसि दिला हर्ष तेणें अमूप ! ॥१७॥

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

किंचित् लोचन झांकले, विलसलें अत्यंत रम्य स्मित, ।
 सीत्कारां करितांचि दंतरुचि दे शुभ्रत्व ओष्टांप्रत ; ! ॥
 श्वासें कंपित जे पयोधर तयां देऊनि आलिंगन ।
 हर्षें आनन चुंबितो रमणिचें तो घन्य, हो, अन्य न... ॥१८॥

*

*

*

(वृत्त-मालिनी)

करुनि सुरतकेली होय ती क्लांत चाला, ।
 मदन-दहन तीचा अंतरीं शांत झाला; ॥

‘सजविं हरि ! तनू’ हें बोलली, लाजली न; ।
यदुपति बहु होता राधिकेच्या अधीन. ॥ १९ ॥

(वृत्त-द्रुतविलंबित)

स्मितमुखी रमणी दमली रतें, ।

हरि तिचें करि पूजन थोर तें; ॥

हरिखली हरिची हृदयेश्वरी ।

प्रियकराप्रति बोललि यापरी. ॥ २० ॥

*

*

*

(वृत्त-वसंततिलका)

“ हे नाथ ! शीतल करें मज सौख्य द्यावें, ।

कस्तूरिनें मम पयोधर रंगवावे, ॥

जो पंचबाण रतिकांत अनंगराया, ।

हे हेमकुंभ जणुं मंगल त्या कराया ! ॥ २१ ॥

ज्या पाहतां भ्रमरगर्व असे गळाला, ।

त्या चुंबिलेंसि, हरि ! लोचनकज्जलाला, ॥

तूं त्यांत तें भर करांगुलिनें मुरारे ! ॥

नेत्रेंचि काम निजसायक सोडि सारे ! ॥ २२ ॥

हीं कुंडलें नयनरम्य तशीं सुवर्णी ।

तूं माझिया, हृदयवल्लभ ! घाल कर्णी; ॥

हे कर्ण पाश जणुं भासति मन्मथाचे ।

जे आंवरीति, जर नेत्र-कुरंग नाचे ! ॥ २३ ॥

भृंगाहुनी असित कुंतल हे, मुकुंदा ! ।

जे झांकिती विमल मद्ददनारविंदा; ॥

या त्रास देति किति षट्पदपंक्ति धीट ! ।

हे खेळते अलक माधव ! बांध नीट ! ॥ २४ ॥

हे पुंडरीकनयना ! मम भालभार्गी ।
 कस्तूरिकातिलक सुंदर लाव वेर्गी; ॥
 झालेत घर्मजलबिंदु अदृश्य आतां, ।
 भासो कलंक वदनैंदुसि या पहातां ! ॥ २५ ॥

जे बंधमुक्त अतिसुंदर कृष्ण केश, ।
 जे शोभती मज मयूरशिल्खंडवेश, ॥
 जे चामरें ध्वज जणों मदनासि होती, ।
 तूं त्यांत अर्पिं सुमनें प्रियमाधवा ! तीं. ॥ २६ ॥

डोले जिथें मदनवारण तो मदांध, ।
 त्या या मदीय जघनीं रशनेसि बांध; ॥
 हे वल्लभा ! हृदयपंकजकोशभृंगा ! ।
 तूं भूषवीं सतत या मम अंतरंगा ! ” ॥२७॥

* * *

(वृत्त—मालिनी.)

स्मृति हरिचरणाची हीच पीयूषधारा ।
 कलिकलुषित चित्ता, सेवुनी ही, सुधारा ! ॥
 शुभकर जयदेवें निर्मिले जे प्रबंध; ।
 रसिकहृदय घेई त्यांतला दिव्यगंध. ॥ २८ ॥

* * *

(वृत्त—हरिणी)

“ कुचतटिं हरे ! काढीं चित्रें तशीच कपोलिंही, ।
 कथिसि सखया ! कांची घालीं, गळां मम माळ ही, ।
 कनकवलये हातीं घालीं ! पदांबुजिं नूपुर ! ” ।
 वदत दयित्तीं जें जें, तें तें करी प्रिय तत्पर ! ॥ २९ ॥

* * *

(वृत्त-शार्दूलविक्रीडित)

शेषाच्या शतशः फणामणिगणीं विवें सहस्रावधी ।

कृष्णें जीं धरिलीं, जणों म्हणतसे, जो आत्मचित्तामर्षी- ॥

‘ दों नेत्रें अपुरीं ! असंख्य नयनीं पाहूं रमारूप तें ’-

तो तूं पाव मला; प्रणाम कमलानाथा ! तुला श्रीपते ! ॥३०॥

जी गांधर्वकलेंतली कुशलता, जी कृष्णभक्ती मनीं, ।

जी शृंगारमयी मनोज्ञ रचना चित्तासि आह्लादिनी, ॥

त्यांचा स्वाद जरी असेल बघणें, प्राज्ञा ! स्वकीये मतीं ।

वाचावी जयदेवपंडितकृति श्रीगीतगोविंद ती ॥३१॥

(छंद-गीति)

श्रीभोजदेव, राधादेवी हीं होत ज्या पिता, जननी ।

त्या श्रीजयदेवाचें राहो सत्काव्य हो ! रसज्ञमनीं ॥३२॥

(वृत्त-स्रग्धरा)

वाणी शृंगारखाणी अवनिवरि असे जोंवरी या कवीची ।

सोडीं गर्वा मधो ! तूं तंवर कर बये ! शर्करे ! तूंहि तेंचि ! ॥

द्राक्षे ! भक्षूं तुला कां ? नच तुजहि सुधे ! भासशी नीर दुग्धातूं ! ।

आम्ना ! त्वां नम्र व्हावें; धर झणिं अधरा ! तूं दुजा मार्ग सुग्धा ! ॥३३॥

(छंद-गीति)

रसिकमनोभ्रमर रमे सुमधुररसशालि गीतगोविन्दें; ।

म्यां गाइलें यथामति तद्भावार्थासि आपुल्या छंदें ॥३४॥

श्रीराधादामोदर, कविवर जयदेव तेविं रसिकवर ।

हर्षोत या कृतीनें, जोडितसे ‘ राम ’ त्यांप्रति स्वकर ॥३५॥

प्रीतपीतांबर नामक बाराधा सर्ग

समाप्त

सुश्लोकगोविंद संपूर्ण

* । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । *

अथ

श्रीजयदेवकविविरचितं
गीतगोविन्दम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीजयदेवकविविरचितं

गीतगोविन्दम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै- ।

नक्तं भीरुरयं त्वमेव मदिमं राधे गृहं प्रापय ॥

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं ।

राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

चाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतमेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥२॥

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदावल्लिं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां ।

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः ॥

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पद्धीं कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो घोषी कविक्षमापतिः ॥४॥

(अथ प्रथमप्रबन्धो मालवरागेण रूपकताले गीयते ।)

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् । विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ॥

केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे ॥ १ ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे । धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ॥

केशव धृतकच्छपरूप जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना । शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ॥

केशव धृतसूकररूप जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गम् । दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् ॥

केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन । पदनखनीरजनितजनपावन ॥

केशव धृतवामनरूप जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम् । स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ॥

केशव धृतभृगुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम् । दशमुखमौलिवलि रमणीयम् ॥

केशव धृतरघुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम् । हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥

केशव धृतहृत्धररूप जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् । सदयहृदय दर्शितपशुघातम् ॥

केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

म्लेच्छनिवहनिघने कलयसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥

केशव धृतकल्किशरीर जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् । शृणु सुखदं शुभदं, भवसारम् ॥

केशव धृतदशविधरूप जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

(इति प्रथमः प्रबन्धः ।)

वेदानुद्धरते जगन्ति वहते भूगोलमुद्धिभ्रते ।

दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ॥

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते ।

म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयप्रबन्धो गुर्जरीरागेण प्रतिमठताले गीयते ।)

श्रितकमलाकुचमण्डल धृतकुण्डल ए ।

कलितललितवनमाल जय जय देव हरे ॥ १ ॥

दिनमणिमण्डलमण्डन भवखण्डन ए ।

मुनिजनमानसहंस जय जय देव हरे ॥ २ ॥

कालियविषघरगञ्जन जनरञ्जन ए ।

यदुकुलनलिनदिनेश जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

मधुमुरनरकविनाशन गरुडासन ए ।

सुरकुलकेलिनिदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

अमलकमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवनभवननिधान जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण जितदूषण ए ।

समरशमितदशकण्ठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुन्दर धृतमन्दर ए ।

श्रीमुखचन्द्रचकोर जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

तव चरणे प्रगता वयमिति भावय ए ।

कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ।

मङ्गलमुज्ज्वलगीतं जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

(इति द्वितीयः प्रबन्धः ।)

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्नाशमीरमुद्रितसुरो मधुसूदनस्य ॥

व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेदस्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ ६ ॥

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमौरैरवयवै-

भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ॥

अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतथा ।

चलद्वाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयप्रबन्धो वसन्तरागेण रूपकताले गीयते ।)

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते । नृत्यति युवतिजनेन समं सखि

विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रु० ॥

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।

मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥ १ ॥

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलोपे ।

अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे ॥ २ ॥

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥ ३ ॥

मदनमहीमतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकासे ।

मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ ४ ॥

विगलितलजितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।

विरहिनिक्वन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे ॥ ५ ॥

माधविकाशरिमलललिते नवमालतिजातिसुगन्धौ ।

मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबन्धौ ॥ ६ ॥

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरम्भणमुद्गुलितपुलकितचूते ।

वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयतु हरिचरणस्मृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ ८ ॥

(इति तृतीयः प्रबन्धः ।)

दरविगलितमल्लीवह्निचञ्चत्परागपकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ॥

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः प्रसरदसमन्वाणप्राणवद्गन्धवाहः ॥८॥

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर- ।

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण- ।

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ ९ ॥

अनेकनारीपरिरम्भसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ॥

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥१०॥

(अथ चतुर्थप्रबन्धो रामकरिरागेण रूपकताले गीयते ।)

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे । विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ १ ॥

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ॥ १ ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ २ ॥

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ ३ ॥

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले ।

चारु चुचुम्भ नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ ४ ॥

केलिकलाकुतुहेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।

मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ५ ॥

करतलतालतरलवल्यावलिकलितकलस्वनवंशे ।

रासरसे सहनृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ ६ ॥

श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि रमयति कामपि रामाम् ।

पश्यति सस्मितचारु परामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।

वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ ८ ॥

(इति चतुर्थः प्रबन्धः ।)

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर— ।

श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ॥

स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः ।

शृङ्गारः सखि मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥११॥

अद्योत्सङ्गवसद्भुजङ्ग रुवलक्लेशादिवेशाचल-- ।

प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ॥

किं च स्निग्धरसाः मौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया— ।

दुन्मीलन्ति कुहुः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥१२॥

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा— ।

मभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुग्धः प्रेमान्धया राधया ॥

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति— ।

व्याजादुद्भट्चुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु व- ॥१३॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम

प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

विहरति वने राधासाधारणप्रणये हरौ ।

विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गतान्यातः ॥

क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली- ।

मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमप्रबन्धो गुर्जरीरागेण रूपकताले गीयते ।)

गसे हरिमिह विहितविलासम् । स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्र० ॥

संचरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।

चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ॥ १ ॥

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।

प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ २ ॥

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्बितलोभम् ।

बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् ॥ ३ ॥

विपुलपुलकभुजपल्लववलयितबल्लवयुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रम् ॥ ४ ॥

जलदपटलचलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।

पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ ५ ॥

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ ६ ॥

विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।

मामपि किमपि तरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ ८ ॥

(इति पञ्चमः प्रबन्धः ।)

गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते ।

वहति च परीतोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ॥

युवतिषु चलत्तृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना ।

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ २ ॥

(अथ षष्ठप्रबन्धो मालवरागेण एकतालीताले गीयते ।)

सखि हे केशिमथनमुदारम् । रमय मया सह मदनमनोरथ— ।

भावितया सविकारम् ॥ ध्रु० ॥

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ।

चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ॥ १ ॥

प्रथमसमागमलजितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ २ ॥

किसञ्चयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानम् ॥ ३ ॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।

श्रमजलसिक्तकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ ४ ॥

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।

श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ॥ ५ ॥

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

मुखरविशृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ॥ ६ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥७॥
श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
सुखमुत्कण्ठतराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् ॥८॥

(इति षष्ठः प्रबन्धः ।)

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रुवल्लिमद्वल्लवी- ।
वृन्दोत्सारि दृगन्तवीक्षितमतिस्वेदारद्रगण्डस्थलम् ॥
मामुद्रीक्ष्य विलजितस्मितसुधामुग्धाननं कानने ।
गोविन्दं व्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ ३ ॥
दुरालोकस्तोकस्तत्रकनककाशोकलतिका- ।
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ॥
अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल- ।
प्रसूतिश्चूतानां सखि शिखरिणीयं सुखयति ॥ ४ ॥
साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित- ।
भ्रुवल्लीकमलीकदर्शितभुजाबालार्धहस्तस्तनम् ॥
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य ललितां काञ्चिच्चिरं चिन्तय- ।
न्नन्तर्मुग्धमनोहरो हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥५॥

इति श्रीगीतगोविन्दे अञ्जेशकेशवो नाम

द्वितीयः सर्गः ।

तृतीय सर्गः ।

कंसारिरपि संसारवासनावन्धशृङ्खलाम् ॥

राधामाधाय हृदये तत्याज ब्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणव्रणखिन्नमानसः ॥

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे निषसाद माधवः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमप्रबन्धो गुर्जरीरागेण प्रतिमठताले गीयते ।)

हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ध्रु० ॥

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥ १ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ २ ॥

चिन्तयाभि तदाननं कुटिलभ्रु रोषभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ ३ ॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ ४ ॥

तन्वि खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ ५ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ॥ ६ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥ ७ ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।

किन्दुविल्वसमुद्रसम्भवगोहिणीरमणेन ॥ ८ ॥

(इति सप्तमः प्रबन्धः ।)

हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः ।

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ॥

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि ।

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग करुधा किमु धावसि ॥ ३ ॥

पाणौ मा कुरु चूतसायकमसुं मा चापमारोपय ।

क्रीडानिर्जितविश्व मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ॥

तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रेङ्खत्कटाक्षाशुग- ।

श्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधुक्षते ॥ ४ ॥

भ्रूपल्लवो घनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ॥

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवतायामस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥५॥

भ्रुचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां ।

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यमम् ॥

मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां बिम्बाधरो रागवान् ।

सद्वृत्तः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ६ ॥

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा-

स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा ॥

सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि मन्मानसं ।

तस्यां लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥ ७ ॥

तिर्यक्कण्ठविल्लोलभौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चर-

द्रीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ॥

संमुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राघामुखेन्दौ मृदु-

स्पन्दं कन्दलिताश्विरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम

तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

यमुनातीरवानीरनिकृञ्जे मन्दमास्थितम् ॥

प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

(अथ अष्टमप्रबन्धो कर्णाटकरागेण एकतालीताले गीयते ।)

सा विरहे तव दीना । माधव मनसिजविशिखभयादिव

भावनया त्वयि लीना ॥ ध्रु० ॥

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥ १ ॥

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् !

स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥२॥

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥३॥

वहति चलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगालितामृतधारम् ॥ ४ ॥

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमघो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥५॥

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥६॥

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम् ।

क्लिपति हसति विषीदति रोदिति चञ्चति मुञ्चति तापम् ॥७॥

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।
हरिविरहाकुलवल्लवयु तिसखीवचनं पठनीयम् ॥ ८॥

(इति अष्टमः प्रबन्धः)

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते ।
तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ॥
सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं ।
कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयञ्छार्दूलविक्रीडितम् ॥२॥

(अथ नवमप्रबन्धो देशाखरागेण एकतालीताले गीयतेः ।)

राधिका तव विरहे केशव ॥ ६० ॥

स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।

सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ॥१॥

सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥२॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥३॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥४॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितहुताशविकल्पम् ॥५॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।

बालशशिनमिव सायमलोलम् ॥६॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निकामम् ॥७॥

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥८॥

(इति नवमः प्रबन्धः ।)

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति ।

ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ॥

एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात् ।

स्ववैद्यप्रतिम प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥३॥

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य त्वदङ्गसङ्गामृतमात्रसाध्याम् ॥

विमुक्तबाधां कुरुषे न राधामुपेन्द्र वज्रादपि दारुणोऽसि ॥४॥

कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं ।

चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु संताम्यति ॥

किंतु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेवमेकं प्रियं ।

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥५॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे नयननिमीलनखिन्नया यया ते ॥

श्वसिति कथमसौ रसालशाखां चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥६॥

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं ।

विभ्रद्बल्लवसुन्दरीभिरधिकानन्दाच्चिरं चुम्बितः ॥

कम्दर्पेण तदर्पिताघरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो ।

बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतः श्रेयांसि कंसद्विषः ॥७॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्निग्धमाधवो नाम

चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अहमिह निवसामि याहि राधामनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ॥
इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधाम् ॥१॥

(अथ दशमप्रबन्धो वराढीरागेण रूपकताले गीयते ।)

तव विरहे वनमाली सखि सीदति ॥ ध्र० ॥

बहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥१॥

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदनविशिखे विलपति विकल्तरोऽति ॥२॥

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ।

मनसि वलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति ॥३॥

वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।

लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम ॥४॥

भणति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ।

मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु संकृतेन ॥५॥

(इति दशमः प्रबन्धः ।)

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय- ।

स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ॥

ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलिं ।

भूयस्त्वत्कुचकुम्भेनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥२॥

(अथ एकादशप्रबन्धः केदाररागेण एकतालीताले गीयते ।)

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ १० ॥

रतिसुखसोर गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम् ।

न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥ ११ ॥

नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुम् ।

बहु मनुते ननु ते तनुसंगतपवनचलितमपि रेणुम् ॥ १२ ॥

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।

रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् ॥ १३ ॥

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं सतिभिरपुञ्जं शील्य नीलनिचोलम् ॥ १४ ॥

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलबलाके ।

तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके ॥ १५ ॥

विगलितवसनं परिहृतरशनं घटय जघनमपिधानम् ।

किसलयशयने पङ्कजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् ॥ १६ ॥

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।

कुरु मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥ ८ ॥

(इति एकादशः प्रबन्धः ।)

विकिरति मुहुः श्वासानाशाः पुरो मुहुरीक्षते ।

प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन् मुहुर्वहु ताम्यति ॥

रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते ।

भदनकदनङ्गान्तः कान्ते प्रियस्तव वर्तते ॥ ३ ॥

त्वद्वाक्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तं गतो ।

गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ॥

कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना ।

तन्मुग्धे विफलं त्रिलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ ४ ॥

आश्लेषादनु चुम्बानादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तजात् ।

प्रोद्धोषादनु संभ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ॥

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः संभाषणैर्जानतो—

दम्पत्योर्निशि को न नो न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥५॥

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिभिरे पथि ।

प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ॥

कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः ।

सुमुखि सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥६॥

राधासुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली - ।

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ॥

स्त्रच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं ।

कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ ७ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षो नाम

पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ॥
तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

(अथ द्वादशप्रबन्धो गुणकरीरागेण रूपकताले गीयते ।)

नाथ हरे जय नाथ हरे । सीदति राधा वासगृहे ॥ध्र०॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ॥ १ ॥

त्वदभिसरणरभसेन वलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ २ ॥

विहितविशदत्रिसकिसलयवलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरहमिति भावनशीला ॥ ४ ॥

त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ ५ ॥

श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ ६ ॥

भवति विलम्बिनि विगलितलजा ।

विलपति रोदिति वासकसजा ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥८॥

(इति द्वादशः प्रबन्धः ।)

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त- ।

र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती ॥

तव कितव विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां ।

रसजलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥२॥

अङ्गेष्वामरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि संचारिणि ।

प्राप्तं त्वां परिशङ्कने वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ॥

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासंकल्पलीलाशत- ।

ज्यासक्तापि विना त्वया वरतनुनैषा निशां नेष्यति ॥३॥

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि ।

भ्रातर्यासि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ॥

राधाया वचनं तदध्वगमुखान्नन्दान्तिके गोपतो ।

गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥४॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सोत्कण्ठवैकुण्ठो नाम

षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपात- ।

संजातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ॥

वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै- ।

दिक्सुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥१॥

प्रसरति शशधरविम्बे विहितविलम्बे च माधवे मधुरा ॥

विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥२॥

(अथ त्रयोदशप्रबन्धो गौडमाल्वरागेण प्रतिमठताले गीयते ।)

यामि हे कमिह शरणं सखीजनवचनवञ्चिता ॥ ध्र० ॥

कथितसमयेऽपि हरिरहह न यथौ वनम् ।

मम विफलमेतदनुरूपमपि यौवनम् ॥१॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥२॥

मम मरणमेव वरमतिवितथकेतना ।

किमिति विप्रहाभि विरहानलमचेतना ॥३॥

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ ४ ॥

अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् ॥५॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

स्रगपि हृदि हन्ति मामतिविप्रमशीलया ॥६॥

अहमिह निवसामि न गणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥७॥

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥८॥

(इति त्रयोदशः प्रबन्धः ।)

तर्कि कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकेलिभि— ।

बद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनोपान्ते किमु भ्राम्यति ॥

कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः ।

संकेतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥३॥

अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विप्रादमूकाम् ।

विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवेदतदाह ॥४॥

(अथ चतुर्दशप्रबन्धो वसन्तरागेण एकतालीताले गीयते ।)

कापि चपला मधुरिपुणा । विलसति युवतिरधिकगुणा ॥१॥

स्मरसमरोचितविरचितवेषा । गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ॥२॥

हरिपरिरम्भणवलितविकारा । कुञ्चकलशोपरि तरलितहारा ॥३॥

विचलदलकललिताननचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्द्रा ॥४॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपोला । मुखरितरशनजघनगतिलोला ॥५॥

दयितविलोकितलज्जितहसिता । बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥६॥

विपुलपुलकपृथुवेषथुभङ्गा । श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥७॥

श्रमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥८॥

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् । कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥९॥

(इति चतुर्दशः प्रबन्धः ।)

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजद्युतिरय तिरयन्नपि वेदनाम् ॥

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चदशप्रबन्धो गुर्जरीरागेण एकतालीताले गीयते ।)

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुगारिरधुना ॥ ध्र० ॥

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ २ ॥

घटयति सुघने कुचयुगगने मृगमदरुचिरुषिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ ३ ॥

जितत्रिसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले ॥ ४ ॥

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।

मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ ५ ॥

चरणफिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ ६ ॥

रमयति सुदृशं कामपि सदृश खलहलधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे ॥ ७ ॥

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ ८ ॥

(इति पञ्चदशः प्रबन्धः ।)

नायातः सखि निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति किं दूयसे ।

स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ॥

पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-

रुक्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ६ ॥

(अथ षोडशप्रबन्धो देशाङ्गरागेण रूपकताले गीयते ।)

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु० ॥

अनिलतरलकुवलयनयनेन । तपति न सा किसलयशयनेन ॥ १ ॥
विकसितसरसिजललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ २ ॥
अमृतमधुरमृदुतरवचनेन । ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ ३ ॥
स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन । लुठति न सा हिमकरकिरणेन ॥ ४ ॥
सजलजलदसमुदयरुचिरेण । दलति न सा हृदि चिरविरहेण ॥ ५ ॥
कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन । श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ ६ ॥
सकलभुवनजनवरतरुणेन । वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवभणितवचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ ८ ॥

(इति षोडशः प्रबन्धः ।)

मनोभवानन्दनचन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामताम् ॥
क्षणं जगत्प्राण विधाय माघवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ १ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो ।

विषमिव सुधारश्मिर्दूरं दुनोति मनोगमम् ॥

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात् ।

कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ ७ ॥

बाधां विधेहि मलयानिल पञ्चबाण प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ॥

किं ते कृतान्तभगिनि क्षमया तरङ्गैरङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ८ ॥

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदीविषद्वन्दैरमन्दादरा- ।

दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ॥

स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुरं ।

श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे नागरनारायणो नाम

अष्टमः सर्गः ।

अथ कथमपि यामिनीं निनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ॥
अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

(अथ सप्तदशप्रबन्धो भैरवरागेण रूपकताले गीयते ।)

हरिहरि याहि माधव याहि केशव मा वद कैतववादम् ।
तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥ ध्रु० ॥

रजनिजनितगुरुजागरागकषायितमलसनिमेषम् ।
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ॥ १ ॥

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम् ।
दशनवसनमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपम् ॥ २ ॥

वपुरनुवहति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरैलम् ।
मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥ ३ ॥

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।
दर्शयतीव बहिर्भदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ॥ ४ ॥

दशनपदं भवदघरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥ ५ ॥

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।
कथमथ वञ्चयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ॥ ६ ॥

भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।
प्रथयति पूतनिकैव वधूत्रघनिर्दयबालचरित्रम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितरतिवञ्चितखण्डितयुञ्जतिविलापम् ।

शृणुत सुधामधुरं विबुधा विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ ८॥

(इति सप्तदशः प्रबन्धः ।)

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव ।

प्रियापादालक्तच्छुरितमरुणन्नोति हृदयम् ॥

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव ।

त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ २ ॥

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीतांशुकं ।

राधायारुचकितं विलोक्य हसति स्वैरं सखीमण्डले ॥

व्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने

स्वादुस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥३॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विलक्ष्णलक्ष्मीपतिर्नाम

अष्टमः सर्गः : ।

नवमः सर्गः ।

अथ तां मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसम्पन्नाम् ॥
अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहसि सखी ॥ १ ॥

(अथ अष्टादशप्रबन्धो गुर्जरीरागेण यतिताले गीयते ।)

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ ध्रु० ॥

हरिरभिसरति वहति मधुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥ १ ॥

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।

किं विफलीकुरुषं कुचकलशम् ॥ २ ॥

कति न कथितनिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशयश्चिरम् ॥ ३ ॥

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ ४ ॥

मृदुनलिनीदलशीतलशयने ।

हरिमवलोकय रुफलय नयने ॥ ५ ॥

जनयसि मनसि किमिति गुरुवेदम् ।

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभाणितमतिललितम् ।

सुखयतु रक्षिकजनं हरिचरितम् ॥ ८ ॥

(इति अष्टादशः प्रबन्धः ।)

स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि ।

द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ॥
तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विषं ।

शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ २ ॥

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनवलन्मन्दारविस्त्रंसन- ।

स्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदशाम् ॥
दृष्यद्दानवदूयमानदिविषदुर्वारदुःखापदां ।

भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽश्रेयांसि वंशीरवः ॥ ३ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सुग्धमुकुन्दवदनो नाम

नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

अत्रान्तरेऽमसृणरोषवशामसीमनिःश्वासनिःसहमुखी सुमुखीमुपेत्य ॥
सत्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते सानन्दगद्गदपदं हरिरित्यवाच ॥१॥

(अथ एकोनविंशप्रबन्धो देशवराढीरागेण अष्टतालीताले गीयते ।)

प्रिये चारुशीले प्रिये चारुशीले मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।

सपदि मदनानलो दहति भम मानसं देहि सुखकमलमधुपानम् ॥२०॥

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरसीधेव तव वदनचन्द्रमा रोचयति लोचनचकोरम् ॥ १ ॥

सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी देहि खरनखरशरघातम् ।

घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं येन वा भवति सुखजातम् ॥२॥

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी तत्र मम हृदयमतियत्नम् ॥३॥

नीलनलिनाभमपि तन्त्रि तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम् ।

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयसि कृष्णमिदमेतदनुरूपम् ॥ ४ ॥

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।

रसतु रशनापि तव घनजघनमण्डले घोषयतु मन्मथनिदेशम् ॥५॥

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि करत्राणि चरणद्वयं सरसलसदलक्तकसुरागम् ॥६॥

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो हरतु तदुपहितविकारम् ॥७॥

इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो राधिकामधिवचनजातम् ।

जयति जयदेवकविभारतीभूषितं मानिनीजनजनितशातम् ॥८॥

(इति एकोनविंशः प्रबन्धः ।)

परिहर कृतातङ्के शङ्कां त्वया सततं घन— ।

स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ॥

विशति वितनोरन्यो घन्यो न कोऽपि ममान्तरं ।

स्तनभरपरीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥२॥

मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदन्तदंशं दोर्वल्लिखन्धनिबिडस्तनपीडनानि ॥

चण्डि त्वमेव मुद्मञ्चय पञ्चबाणचण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥३॥

शशिमुखि तव भाति भङ्गुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ॥

तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥४॥

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि प्रपञ्चय पञ्चमं ।

तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥

सुमुखि विमुखीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय ।

स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ ५ ॥

बन्धूकद्युतिबन्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि— ।

गण्डश्चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ॥

नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये ।

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्यायुधः ॥ ६ ॥

दृशौ तव मदालसे वदनमिन्दुमत्यान्वितं ।

गतिर्जनमनोरमा विधुतरम्भमूरुद्वयम् ॥

रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवा— ।

वहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि पृथ्वीगता ॥ ७ ॥

प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवल्यापीडेन सार्धं रणे ।

राधापीनपयोधरस्मरणकृत्कुम्भेन सम्भेदवान् ॥

पत्रे विभ्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकना— ।

ब्ध्यामोहेन जितं जितं जितमभूव्यालोलकोलाहलः ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे चतुरचतुर्भुजो नाम

दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

सुचिरमनुनेयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं गतवति कृतवेषे केशवे कुञ्जशय्याम् ॥
रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे स्फुरति निरवसादां काऽपि राधां जगाद ॥१॥

(अथ विंशप्रबन्धो वसन्तरागेण रूपकताले गीयते ।)

मृग्धे मधुमथनमनुसर राधिके ॥ ध्रु० ॥

विरचितचाटुवचनरचनं चरणरचितप्रणिपातम् ।

संप्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

घनजघनस्तनभारभरे दरमन्थरचरणविहारम् ।

मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् ॥ २ ॥

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावम् ।

कुसुमशरासनशासनबन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥३॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।

प्रेरणमिव करभोरु करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बम् ॥४॥

स्फुरितमनङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।

पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममुं कुचकुम्भम् ॥५॥

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुरपि रतिरणसज्जम् ।

चण्डि रसितरशनारवडिण्डिममभिसर सरसमलज्जम् ॥६॥

स्मरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलीलम् ।

चल वलयकणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् ॥७॥

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥८॥

(इति विंशः प्रबन्धः ।)

एकादशः सर्गः ।

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनेः ।
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि समागम्येति चिन्ताकुङ्कुमः ॥ ३ ॥
स त्वां पश्यति कम्पते पुलकयत्यानन्दति स्थिद्यति ।
प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे प्रियः कश्चाय

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलिं ।

मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ॥

धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वङ् निकुञ्जे सखि ।

ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ३ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणामावद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ॥

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ ४ ॥

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदामकेयूरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य ॥

द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य व्रीडावतीमथ सखी निजगाद राधाम् ॥ ५ ॥

(अथ एकविंशतितमप्रबन्धो वराडीरागेण आडवताले गीयते ।)

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।

विलस रतिरभसहसितवदने ॥ १ ॥

नवभवदशोकदलशयनसारे । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।

विलस कुचकलशतरलहारे ॥ २ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।

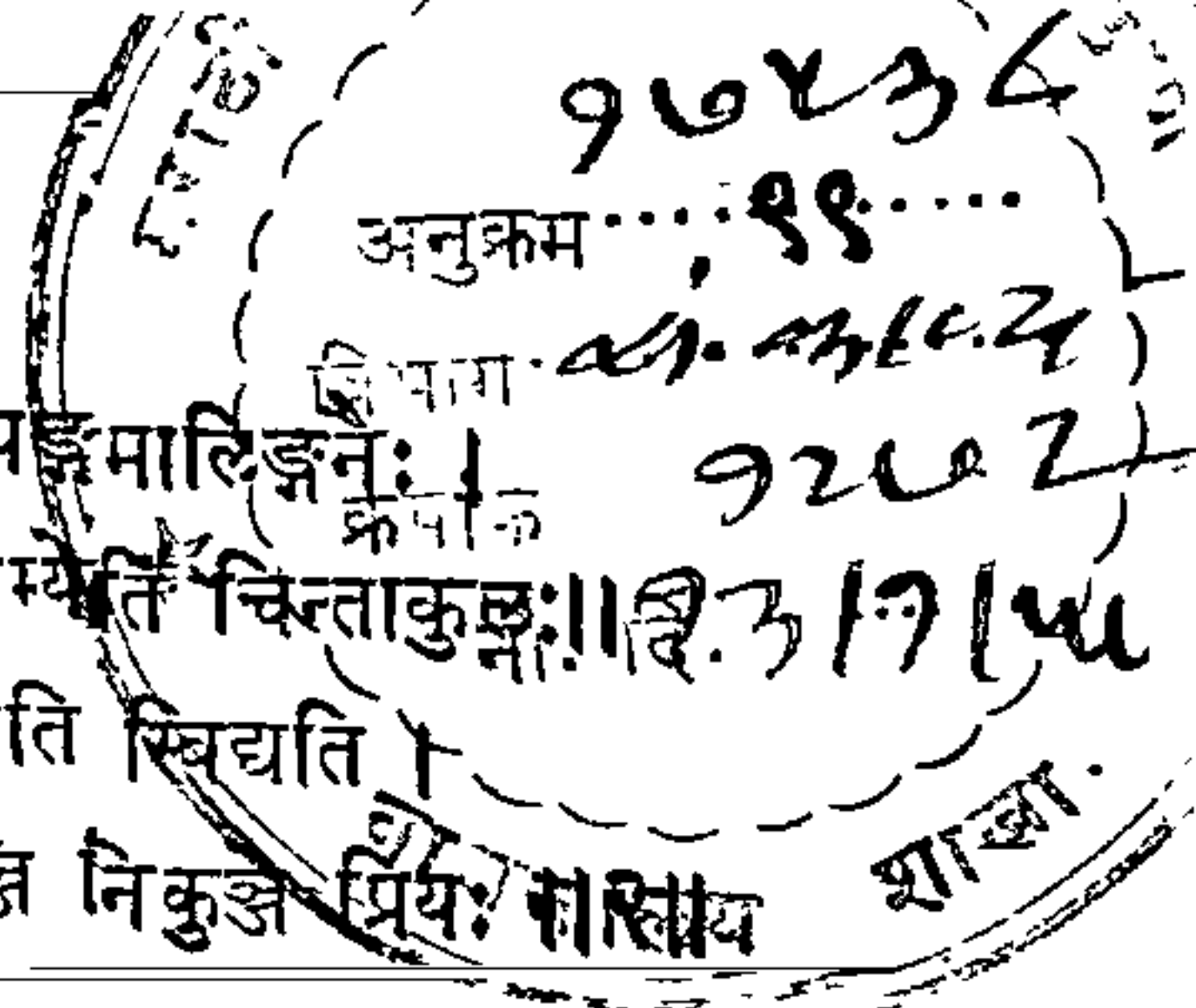
विलस कुसुमसुकुमारदेहे ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।

विलस रसवलितललितगीते ॥ ४ ॥

विततबहुवल्लिनवपल्लवघने । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।

विलस चिरमलसपीनजघने ॥ ५ ॥

मधुमिलितमधुपकुलकलितरात्रे ॥ प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।
विलस मदनरसरभसभावे ॥ ६ ॥

मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे । प्रविश राधे माधवसमीपमिह ।
विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे ॥ ७ ॥

विहितपद्मावतीसुखसमाजे । कुरु सुरारे मङ्गलशतानि ।
भणति जयदेवकविराजराजे ॥ ८ ॥

(इति एकविंशतितमः प्रबन्धः ।)

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः ।
कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंवाघविम्बाधरम् ॥

अस्याङ्कं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीनव- ।

क्रीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः संभ्रमः ॥ ६ ॥

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ॥

सिञ्जाना मञ्जुमञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ७ ॥

(अथ द्वाविंशतितमप्रबन्धो वराढीरागेण रूपकताले गीयते ।)

हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ।

सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गनिवासम् ॥ ६० ॥

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिलम्बितदूरम् ।

स्फुटतरपेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ २ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डनमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ ३ ॥

तरलदृगञ्जलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलौदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥ ४ ॥

वदनकमलपरिशीलनमीलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसमुल्लसितोक्षरपल्लवकृततरतिलोभम् ॥ ५ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरकुसुमसुकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ ६ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं भवजलसुकृतोदयसारम् ॥ ८ ॥

(इति द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।)

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन- ।

प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ॥

इदानीं राधायाः प्रियतमसमालोकसमये ।

पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ ८ ॥

भजन्त्यास्तल्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित- ।

स्मितं याते गेहाद्वहिरवहितालीपरिजने ॥

प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरशरवशाकृतसुभगं ।

सलजाया लजा व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ ९ ॥

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः ।

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ॥

भुजापीडक्रीडाहतकुवल्यापीडकरिणः ।

प्रकीर्णासृग्विन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ १० ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सानन्दगोविन्दो नाम

एकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर- ।

स्मरशरवशाकृतस्फीतस्मितस्नपिताधराम् ॥

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव- ।

प्रसवशयने विक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

(अथ त्रयोविंशतितमप्रबन्धो विभासरागेण एकतालीताले गीयते ।)

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके ॥ १ ॥

किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।

तव पदपल्लववैरिपराभवभिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ २ ॥

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोषकमुरसि दुकूलम् ॥ ३ ॥

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमन्यदुरापम् ।

मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ ४ ॥

अधरसुधारसमुपनय मामिनि जीवय मृतमिव दासम् ।

त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुष्पमविलासम् ॥ ५ ॥

शशिमुखि मुखरय मणिरशनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।

मम श्रुतियुगले पिकरं वविकले शमय चिरादवसादम् ॥ ६ ॥

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितमधुनेदम् ।

मीलितलज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रधिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥८॥

(इति त्रयोविंशतितमः प्रबन्धः ।)

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च ।

क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ॥

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू- ।

दुद्भूतः स तयोर्वभूव सुरतारम्भः प्रियंभावुकः ॥२॥

दोभ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै- ।

राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ॥

हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्देन सम्मोहितः ।

कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥३॥

माराङ्के रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहस- ।

प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्संभ्रमात् ॥

निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं ।

वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां क्रुतः सिद्धयति ॥४॥

तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ ।

निर्धूताधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ॥

काञ्चीदाम दरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशौ- ।

रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मनः कीलितम् ॥५॥

त्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे ।

शङ्के सुन्दरि कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः ॥

इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो निक्षिप्य वामाञ्चलं ।

राघायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥६॥

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ।

स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ॥

काञ्ची काञ्चिद्रताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः ।

पश्यन्ती चात्मरूपं तदपि विलुलितस्त्रग्धरेयं धिनोति ॥७॥

ईषन्मीलितदृष्टि मुग्धहसितं सीत्कारधारावशा— ।

दव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्वन्तांशुधौताधरम् ॥

श्वासोत्कम्पिपत्रोघरोपरि परिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो ।

हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो घयत्याननम् ॥८॥

अथ सा निर्गतावाधा राधा स्वाधोनभर्तृका ।

निजगाद रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ ९ ॥

अथ सहसा सुप्रीतं सुरतान्ते मानितातिखिन्नाङ्गी ।

राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥१०॥

(अथ चतुर्विंशतितमप्रबन्धो रामकरीरागेण यतिताले गीयते ।)

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ ध्रु० ॥

कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतेरण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ॥१॥

अलिकुलगञ्जनसंजनकं रतिनायकसायकमोचने ।

त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥२॥

नयनकुरङ्गतरङ्गविलासनिरोधकरे श्रुतिमण्डले ।

मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥३॥

भ्रमरचयं रत्नयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सन्मुखे ।

जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥४॥

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन विश्रमितश्रमसीकरे ॥५॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मनसिजध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डशिखण्डकडामरे ॥६॥

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय वासय सुन्दरे ॥७॥

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।

हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने ॥८॥

(इति चतुर्विंशतितमः प्रबन्धः ।)

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो- ।

घटय जघने काञ्चीमञ्च स्रजा कवरीभरम् ॥

कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरा- ।

विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥११॥

पर्यङ्गीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनां गणे ।

संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम् ॥

पादाम्भोरुहधारिवारिधिसुतामक्षणां दिदृक्षुः शतैः ।

कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥१२॥

यद्भ्रान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं ।

यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ॥

तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः ।

सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥१३॥

श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ॥

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥१४॥

साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि ।

द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ॥

माकन्द क्रन्द कान्ताघर धरणितले गच्छ यच्छन्ति भावं ।

यावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥१५॥

इति श्रीगीतगोविन्दे प्रीतपीताम्बरो नाम

द्वादशः सर्गः ।

। इति श्रीगीतगोविन्दम् ।

सुश्लोकगोविंद व गीतगोविंद

यांची अन्योन्यसंबंधसूची

[सु.= सुश्लोकगोविंद. गी.= गीतगोविंद. प्र.=प्रबंध. क.= कडवें]

सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.
	सर्ग १ ला	श्लो.		श्लो.		श्लो.	
१	--	२३	क. ७	४५	क. ४	१६	क. ४
२	श्लो. १	२४	" ८	४६	" ५	१७	" ५
३	" २	२५	" ९	४७	" ६	१८	" ६
४	" ३	२६	श्लो. ६	४८	" ७	१९	" ८
५	प्र. १ला	२७	" ७	४९	श्लो. ११	२०	" ८
६	क. १	२८	प्र. ३रा	५०	" १२	२१	--
७	" २	२९	ध.	५१	" १३	२२, २३, २४	श्लो. ३
८	" ३	३०	क. १	सर्ग २	रा.	२५	" ४
९	" ४	३१	" २	१	श्लो. १	२६	" ५
१०	" ५	३२	" ३	२	प्र. ५वा	सर्ग ३	रा.
११	" ६	३३	" ४	३	ध.	१	श्लो. १
१२	" ७	३४	" ५	४	क. १	२	" २
१३	" ८	३५	" ६	५	" २	प्र. ७वा	
१४	" ९	३६	" ७	६	" ३	३, ४	ध. व क. १
१५	" १०	३७	" ८	७	" ४	५	क. २
१६	" ११	३८	" ९	८	" ५	६	" ३
१७	श्लो. ५	३९	" १०	९	" ६	७	" ४
१८	प्र. २रा	४०	प्र. ४था	१०	" ७	८	" ५
१९	क. १	४१	ध.	११	श्लो. २	१०	" ६
२०	" २	४२	क. १	१२	प्र. ६वा	११	" ७
२१	" ३	४३	" २	१३	क. १	१२	" ८
२२	" ४	४४	" ३	१४	" २	१३	श्लो. ३
	" ५		" ४	१५	" ३	१४	" ४
	" ६						" ५

सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.
श्लो.		सर्ग ५ वा.		श्लो.		श्लो.	
१५	श्लो ६	श्लो. १	श्लो. १	६	क. ४	२१	क. ७
१६	" ७	प्र. १० वा		७	" ५	२२	" ८
१७	" ८	२	ध्रु.	८	" ६	२३	श्लो. ५
		३	क. १	९	" ७		प्र. १५ वा
	सर्ग ४ था	४, ५	" २	१०	" ८	२४	ध्रु.
१	श्लो. १	६	" ३	११	श्लो. २	२५	क. १
	प्र. ८ वा	७, ८	" ४	१२	" ३	२६	" २
२	ध्रु.	९	" ५	१३	" ४	२७	" ३
३	क. १	१०	श्लो. २		सर्ग ७ वा.	२८	" ४
४	" २		प्र. ११ वा	१	श्लो. १	२९	" ५
५	" ३	११	ध्रु.	२	" २	३०	" ६
६	" ४	१२	क. १		प्र. १३ वा	३१	" ७
७	" ५	१३	" २	३	ध्रु.	३२	" ८
८	" ६	१४	" ३	४	क. १	३३	—
९	" ७	१५	" ४	५	" २	३४	श्लो. ६
१०	" ८	१६	" ५	६	" ३		प्र. १३ वा
११	श्लो. २	१७	" ६	७	" ४	३५	ध्रु.
	प्र. ९ वा.	१८	" ७	८	" ५	३६	क. १
१२	ध्रु. व क. १	१९	" ८	९	" ६	३७	" २
१३	क. २	२०	श्लो. ३	१०	" ७	३८	" ३
१४	" ३	२१	" ४	११	" ८	३९	" ४
१५	" ४	२२	" ५	१२	श्लो. ३	४०	" ५
१६	" ५	२३	" ६	१३	" ४	४१	" ६
१७	" ६	२४	" ७		प्र. १४ वा	४२	" ७
१८	" ७		सर्ग ६ वा.	१४	ध्रु.	४३	" ८
१९	" ८	१	श्लो. १	१५	क. १	४४	श्लो. ७
२०	श्लो. ३		प्र. १२ वा	१६	" २	४५	" ८
२१	" ४	२	ध्रु.	१७	" ३	४६	" ९
२२	" ५	३	क. १	१८	" ४	४७	" १०
२३	" ६	४	" २	१९	" ५		सर्ग ८ वा
२४	" ७	५	" ३	२०	" ६	१	श्लो. १

सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.	सु.	गी.
श्लो.		श्लो.		श्लो.		श्लो.	
	प्र. १७वा	४	क २	१६	क. १	७	क. ४
२	ध्रु.	५	" ३	१७	" २	८	" ५
३	क. १	६	" ४	१८	" ३	९	" ६
४	" २	७	" ५	१९	" ४	१०	" ७
५	" ३	८	" ६	२०	" ५	११	" ८
६	" ४	९	" ७	२१	" ६	१२	श्लो. २
७	" ५	१०	" ८	२२	" ७	१३	" ३
८	" ६	११	श्लो. २	२३	" ८	१४	" ४
९	" ७	१२	" ३	२४	श्लो. ६	१५	" ५
१०	" ८	१३	" ४	२५	" ७	१६	" ६
११	श्लो. २	१४	" ५		प्र. २२वा	१७	" ७
१२	" ३	१५	" ६	२६	ध्रु.	१८	" ८
	सर्ग ९ वा	१६	" ७	२७	क. १	१९	" ९
१	श्लो. १	१७	" ८	२८	" २	२०	" १०
	प्र. १८वा		सर्ग ११ वा	२९	" ३		प्र. २४वा
२	ध्रु.	१,२	श्लो. १	३०	" ४	२१	क. १ ध्रु.
३,४	क. १		प्र. २०वा	३१	" ५	२२	" २
५	" २	३	ध्रु.	३२	" ६	२३	" ३
६	" ३	४	क. १	३३	" ७	२४	" ४
७	" ४	५	" २	३४	" ८	२५	" ५
८	" ५	६	" ३	३५	श्लो. ८	२६	" ६
९	" ६	७	" ४	३६	" ९	२७	" ७
१०	" ७	८	" ५	३७	" १०	२८	" ८
११	" ८	९	" ६		सर्ग १२ वा	२९	श्लो. ११
१२	श्लो. २	१०	" ७	१	श्लो. १	३०	" १२
१३	" ३	११	" ८		प्र. २३वा	३१	" १३
	सर्ग १० वा	१२	श्लो. २	२,३	ध्रु.	३२	" १४
१	श्लो. १	१३	" ३	४	क. १	३३	" १५
	प्र. १९वा	१४	" ४	५	" २	३४	—
२	ध्रु.	१५	" ५	६	" ३	३५	—
३	क. १		प्र. २१वा				

सुश्लोकगोविंदांतील काव्यालंकारसूची

[जाडे अंक सर्ग दाखवितात व इतर अंक श्लोक.]

अनुप्रास-१-१६, २२, २३, २९	५-२४; ७-१७, २१, २३, २६;
३०, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१,	३७, ३६, ४०; ९-५, ९; १०-
४२, ४४, ४६; २-११, २०,	६; ११-५, ७, ८, २२, ३१, ३२
२५; ३-१, २; ४-९; ५-२२;	कारकदीपक-४-२०; ५-२२; ९-
६-१०, १२; ७-४, ८, ९, ४३;	१३; ११-२, १२
९-१, ७; १०-१०, ११; ११-	आन्तिमान्-३-१२, ६-८
२, ३, ४, ८, १२, २५; १२-३३	चेतनधर्मारोप-१२-३३
अनुमान-५-४; ७-४५	मुद्रा-२-२५, ४-११, २१, २३;
अपह्नुति-३-१२; ६-१३; ११-	६-११; १०-१६
२७	यमक-१-१८, १९, २१, २४,
अथान्तरन्यास-२-२०; ३-३; ११-	२६, २७, ४९, ५०; २-१, ४,
११; १२-८, १३, १४	८, १३, २१, २३; ३-५, ७,
उत्प्रेक्षा-१-१२, १४, २६, ३१,	८; ४-६, ८, १६; ५-१५,
३२, ३५, ३७; २-४, ३-१४;	१८, २४; ६-३; ७-३, ६, ७
४-४, ६, १४, १७; ५-३,	१०, ११, २१, २५, २७, ४४;
१२, १६, २४; ७-१, २०,	८-४; ९-१३; १०-२, ११;
२१, २५, २८, ४७; ८-५, ६,	११-१, ५, १९; १२-३०
११; १०-६, १०; ११-१३,	रूपक-१-८, १९, २५, ३२, ४०;
१४, १८, २२, २५, २६, २७,	२-१५, २३; ३-१, १४; ४-
२८, २९, ३०, ३२, ३५, ३७;	४, ११, १४, १५, २०, २१;
१२-२१, २३, २६, ३०	५-२, १०, २०, २४; ६-११;
उपमा-१-१२, १७, २१, २३, २७;	७-११, २०, २१, २३, २६,
२-७, २०, २४, ४-११, २०;	२९, ३५, ४०; ८-१, ९; ९-

९, ११; १०-१, २, ३, ५,	संसृष्टि-उपमा व रूपक ७-२६, ९-९
९, १३; ११-१, ९, १४, १७,	उपमा, रूपक व श्लेषमूलक व्याजस्तुति
१९, २४, २७, ३१, ३४;	३-१५; उत्प्रेक्षा व विरोध ५-३.
१२-६, ७, २४, २५, २६,	संकर-अनुमान व विरोध ५-४
२७, २८	उत्प्रेक्षा व तद्गुण ७-४७
रूपक-परंपरित-- १-१९, ५-२;	उत्प्रेक्षा व रूपक १-३१, ३-१४,
१०-५; ११-१;	४-१४, ७-११
रूपक-माला-१०-५	उत्प्रेक्षा व सांगरूपक १-३२
रूपकातिशयोक्ति-४-१५	उपमा व उत्प्रेक्षा १०-६
रूपक-सांग-७-२९; १०-१३	उपमा, उत्प्रेक्षा व रूपक ५-२४
विरोध- ३-१५; ४-८; ५-४;	उपमा व रूपक १-१२, ४-११,
७-९, ४५	१०-१
व्यतिरेक- १-२३, ३१; २-१७;	उपमा व व्यतिरेक ९-५
९-५; १०-८; ११-३, २६;	रूपक व विरोध ७-२३
१२-१२, २४, ३३	सहोक्ति-५-२१; ११-२
व्याजस्तुति-३-१५	सूक्ष्म-२-२६
श्लेष-३-१५; ६-१३; ८-८, ९;	स्मरण-१०-१७
१०-१६	स्वभावोक्ति-८-२ ते ९, १२;
ससंदेह-७-१२	११-३६

परिशिष्ट

१. श्रीजयदेवकवीविषयीं आख्यायिका

[भक्तकथा प्रेमळ, रसाळ वाणीनें व भाविकपणें गाणारा महाराष्ट्राचा लोकप्रिय कवि महीपति यानें आपल्या ' भक्तविजय ' ग्रंथांच्या दुसऱ्या अध्यायांत जयदेवासंबंधीं कथाभाग वर्णन केला आहे. त्याचा सारांश, महीपतीच्याच ओव्या मधून मधून उद्धृत करून येथें जिज्ञासु वाचकांसाठीं दिला आहे.]

जगदीशांनीं व्यासास जयदेवरूपानें अवतार घ्यावयास आज्ञा केली. तदनुसार ' जगन्नाथक्षेत्रासमीप जाण । तुंदुबिल्वग्रामनामाभिधान । ब्राह्मणवंशीं अवतार पूर्ण । तेथें घेतला श्रीव्यासें '. जयदेव व्रतबंधानंतर विनाभ्यासच सर्वशास्त्रीं निपुण झाला. भगवद्भक्ति करण्यासाठीं त्यानें गीतगोविंद ग्रंथ केला. पद्मपुराणांतील राधाविलास त्यांत वर्णिला आहे. गीतगोविंद अनेकांनीं लिहून घेतलें व घरोघर लोक तेंच गाऊं लागले.

पुष्पें असतीं एके स्थळीं । परि सुवास धावे भूमंडळीं ।

तैसाच ग्रंथ उर्वीस्थळीं । गीतगोविंद प्रकटला ॥

जगन्नाथक्षेत्रांचा राजा ' सात्त्विक ' यानेंहि जयदेवस्वामींसारखाच एक ग्रंथ करून लोकांना तोच म्हणण्याविषयीं आज्ञा केली. परंतु विद्वान् लोक रागावले व राजास म्हणाले—

“ सर्वज्ञ जे कां होती । ते स्वमुखें कीर्ति न वर्णिते । तूं सांगतोसि जनांप्रति । ' माझा' ग्रंथ पाठ करा ! ' ...उत्तम कविता, चातुर्यपण स्वमुखें वर्णितां मूर्खत्व ये. ”

मग दोनी ग्रंथ जगन्नाथसमोर ठेवून देवास कोणता मामवतो हें पहावयाचें ठरलें. त्याप्रमाणें रात्री देवासनिध ते ठेवल्यावर गाभान्यास कुलूप लावून टाकलें. दुसरे दिवशीं पहाटे पाहतात तों गीतगोविंद मात्र

देवाजवळ होतें व राजाचें काव्य गाभाऱ्याबाहेर पडलें होतें ! सर्वास आनंदीआनंद वाटला. राजा मात्र अति कष्टी झाला. देवास शरण जाऊन, ग्रंथाचा अवेहर केल्याबद्दल त्यानें देवास काकुळतीनें जात्र विचारला. देवानें ग्रंथ न स्वीकारल्यास राजानें प्राणत्यागाचाच निर्धार केला. तेव्हां नारायण प्रसन्न होऊन त्यानें राजाच्या काव्यांतील चोवीस श्लोक गीतगोविंदांत लिहिले. या तडजोडीनें राजाचें समाधान झालें !

जगन्नाथक्षेत्रांतील एका भगवद्भक्त अग्निहोत्री ब्राह्मणास एक कन्यारत्न झालें. तिचेंच नांव पद्मावती. उपवर झाल्यावर ही लावण्यगुणराशि कन्या ब्राह्मणानें जगन्नाथास त्याचेंच प्रसादफल म्हणून मनोभावानें अर्पण केली व तिला कोणी मागणी घातली तर ' कन्या कृष्णार्पण केली आहे ' असें तो सांगे. पुढें जगन्नाथानें ब्राह्मणास स्वप्नांत दर्शन दिलें, व सांगितलें कीं, ' माझाच अवतार जयदेव आहे. त्यासच हें सालंकृत कन्यादान कर. ' मग जयदेव व पद्मावती यांचा थाटानें विवाह झाला व ते जगन्नाथपुरींत राहिले.

जयदेवस्वामी नित्य हरिकीर्तन करीत व सच्छिष्य पाहून त्यास अनुग्रहहि देत. त्याप्रमाणें एका सच्छील व उदार सावकारास त्यांनीं अनुग्रह दिला. सावकारानें एकदा गुरुस आपले घरीं बोलवून षोडशोपचारें पूजा करून महिनाभर ठेवून घेतलें व उत्तम गुरुसेवा केली; आणि बोळवितेवेळीं रथांत गुप्तदान म्हणून पुष्कळ संपत्ति ठेवून त्यांतून जयदेवास परत पाठविलें. बरोबर दिलेल्या सेवकास तें द्रव्य पद्मावतीस देण्याविषयीं सावकारानें सांगितलें होतें. मार्गांत सेवकानें कांहीं जरूरीच्या कामानिमित्त घरीं परत जाण्याची परवानगी जयदेवाकडे मागितली व जयदेवानें त्यास जाऊं दिलें. इतक्यांत पाळत राखून दोन चोर तेथें आले. जयदेवानें ' सर्व घेऊन जा ' म्हणून त्यांच्या ताब्यांत रथ दिला व आपण पुढें तसाच चालला. परंतु चोरांनीं त्यास पुनः गांठून त्याचे हातपाय तोडून त्यास एका कूपांत फेकून दिलें व संपत्ति घेऊन ते पसार झाले. जयदेव तशाहि स्थितींत हरिभाक्ति करीत आनंदांत होता. कौंच नामक राजा शिकारीस सहज तेथेंच आला. तेव्हां त्यास कूपांत तेजस्वी प्रकाश दिसला. पाहतो तो विष्णुभक्त ध्यानस्थ आहे ! राजानें त्यास बाहेर

काढिलें व चौकशी केली. जयदेवानें आरण उपजतच इंद्रियातीत व करचरणविरहित आहों असें सांगितलें. राजानें जयदेवस्वामींस बरोबर नेलें व त्यांची त्यानें उत्तम वरदास्त ठेवली. स्वामींनीं राजास सेवाव्रत आचरावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें राजानें येतील त्या साधुसंतांस इच्छा-भोजन व वस्त्रसुवर्णादि देण्याचा नेम केला. तेव्हां अनेक साधुंनत व याचकृगण राजाकडे येऊं लागले. ते प्रथम साहजिकच जयदेवस्वामींस भजत व नंतर राजा त्यांचा सत्कार करी. जयदेवाचे चोरहि साधुवेष घेऊन द्रव्यप्राप्तीसाठीं तेंथे आले. परंतु जयदेवास पाहतांच ते भयभीत झाले. जयदेवानेहि त्यांस जाणलें. पण जयदेव म्हणजे क्षमेची मूर्ति असल्यानें त्यानें साधुरूपी चोरांसच नमन केलें व त्यांचा उत्तम सत्कार करावयास सांगितलें. कपटी साधूंना पुष्कळ द्रव्य मिळालें व ते निघून गेले. त्यांस दूतांनीं विचारिलें कीं, 'जयदेवस्वामी आपल्याविषयीं इतका विशेष आदर कां दाखवितात?' त्यांनीं खोटेपणानें उत्तर दिलें, "जयदेवास पूर्वीं एका राजानें देहान्त शिक्षा दिली होती, ती बजावण्याचें कार्य आम्हांकडे होतें. आम्हांस दया घेऊन आम्हीं जयदेवाचे फक्त करचरण तेवढेच तोडले व त्यास जीवदान दिलें; त्यामुळें तो आम्हांस मानतो!" तो काय चमत्कार झाला कीं, सर्वसहा अशा पृथ्वीलाहि हें असत्य स्वपलें नाहीं. तत्काळ भूमी तेंथेंच दुभंग झाली व तीत ते कपटी साधु गाडले गेले! दूतांनीं हें आश्चर्यवृत्त जयदेवस्वामींस कळविलें तेव्हां भगवंतांची प्रार्थना करून स्वामी "म्हणे, हे कृष्णा पतितपावना । भक्तवत्सला रुक्मिणीहरणा । माझे शत्रूसि जगज्जीवना । अधोगतीस कां नेलें?" तेव्हां देव प्रसन्न झाले व त्यांनीं तत्काळ पुष्पक घाडून वेषधारी साधूंना वैकुंठास नेलें. जयदेवासहि पुनः हस्तपाद फुटले. तेव्हां क्रौंच राजास साराच चमत्कार वाटला. जयदेवानें राजास सर्व पूर्ववृत्त कथन केलें. राजानें नंतर शिविका पाठवून पद्मावतीस आणविलें व गुरुमातेप्रमाणें तिची पूजा केली. तसेंच राणीसहि पद्मावतीची सेवा करावयास त्यानें सांगितलें.

पुढें एकदा राजस्त्रिया बोलत वसल्या असतां, राणीचा बंधु मृत झाल्याची बातमी आली. तेव्हां त्याची बायको सती जाण्यास निघाली.

साऱ्या बायकांना नवल वाटलें व त्या स्तब्ध झाल्या, परंतु पद्मावती शांतपणें पहात होती. ती म्हणाली, “ अशा सती जाण्यानें पुनः पतिसमागम कसचा होणार ? भ्रताराचें ऐकोन मरण । आपण तत्काळ द्यावा प्राण । सूर्य मावळतां जैसे किरण । अस्त होती तयासवें ! ॥ ” मग एकदां राणीनें प्रचीति पाहण्यासाठीं जयदेव राजाबरोबर मृगयेस गेला असतां प्रधानाकडून, जयदेव मेल्याचें खोटेंच वृत्त आणविलें. तें ऐकतांच पद्मावतीनें खरोखरीच प्राण सोडला ! राजा नगरास परतल्यावर त्याला हें वृत्त कळतांच राणीच्या कृतीचा त्यास भयंकर संताप आला. व तिला मारण्याचेंहि त्यानें मनांत आणलें, परंतु स्त्रीहत्याभीतीनें त्यानें तो वेत सोडून दिला व स्वतःच अग्निकाष्ठें भक्षण करण्याची सिद्धता केली. त्यानें जयदेवस्वामींस वंदन करून पद्मावतीच्या मृत्यूचें वृत्त त्यांस कळविलें. जयदेवानें भार्येच्या प्रेताजवळ येऊन, टाळवीणा करीं घेऊन राधाविलास चौवीस प्रबंधांत गाइला. ईश्वरनामसंकीर्तनांत जयदेव तल्लीन होऊन हरिरंगणीं नाचूं लागला तव्हां परमेश्वर प्रसन्न झाले व त्यांनीं जयदेवास प्रेमालिंगन दिलें आणि वरहि दिला कीं,

‘ तुझ्या अष्टपद्या अखंड गाती । कीं आवडी करुनि ऐकती ।

तयांसि मी लक्ष्मीपति । कर जोडोनि उभा असें ॥ ’

पद्मावतीसहि आलिंगन देऊन ईश्वरानें पुनरुज्जीविन केलें ! त्यावेळीं चहूंकडे एकच जयजयकार होऊन देवांनींहि विमानांतून पुष्पवृष्टि केली.

महर्षिपति नम्रपणें म्हणतो कीं, “ ग्वाल्हेर देशीचा ‘ नामाजी) नामक एक परमविष्णुभक्त असा ब्राह्मण होता —

भक्तचरित अति अद्भुत । त्याणें वर्णिलें यथार्थ ।

त्याचीं पदें पाहून निश्चित । ग्रंथ महाराष्ट्र लिहिला ॥

सायखेडीयाचें बाहुलें । नाचवी त्या सूत्रें नाचलें ।

जयदेव आख्यान बोलिले । माझिया मुखें तैसेंचि ॥ ”

चंद्रदत्तकृत संस्कृत ‘ भक्तमाला , ग्रंथांत (अध्याय ३९ ते ४१) अशाच प्रकारच्या जयदेवाच्या आख्यायिका असून प्रत्यक्ष कृष्णांनीं जयदेवरूपानें येऊन जयदेवास समर्पक शब्दयोजना कांहीं स्थळीं सुचत

नव्हती, ती लिहिली अशा आशयाचीहि एक आख्यायिका त्यांत वर्णिली आहे. आणखीहि इतर चमत्कारांच्या कथा भक्तनालंत आहेत. हे तिनी अध्याय निर्णयसागरी गीतगोविन्द काव्याच्या संपादकांनी प्रस्तावनेत दिले असून ते जिज्ञासूय उपयोगी पडतील. प्रस्तुत चमत्कारिक आख्यायिकांवर कोणाचा विश्वास न बसला, तरी तेवढ्यावरून जयदेव हा उत्तम रसिक कवि, परमभगवद्भक्त व उत्कृष्ट साधु होता हें कोणासहि अनुमान करतां येईल.

२. गीतगोविंदांतील नायिकांचे प्रकार

नायिकांचें वर्णन गीतगोविंदावरील बहुतेक टीकांत कोठून कोठून उद्धृत केलें असून तें थोडक्यांत असें:—

अभिसारिका—प्रियकराकडे संकेतस्थलीं जाणारी स्त्री (गीतगोविंद, सर्ग ५)

‘ लज्जां हित्वा समाकृष्य यौवनन मदेन वा ।
अभिसारयते कान्तं कीर्तिता साभिसारिका ॥ ’

वासकसज्जा—अलंकार घालून प्रियकराच्या स्वागतास सज्ज स्त्री.
(गीतगोविंद, सर्ग ६)

‘ दूतीमहरहः प्रेष्य सजिते वासवेश्मनि ।
यस्या न मिलति प्रेयान्सा हि वासकसज्जिका ॥ ’

‘ भवेद्वासकसज्जासौ सज्जिताङ्गरतालया । ’

‘ स्ववासकवशात्कान्ते समेष्यति गृहं प्रति ।
सज्जीकरोति चात्मानं या सा वासकसज्जिका ॥ ’

‘ वासवेश्मनि (सु)कलिततल्पे वा समागमत्रिधिं विदधाना ।
पश्यति प्रियसमागमशय्यां पश्यति स्म प्रियवासकशय्याम् ॥ ’

उत्का अगर उत्कण्ठिता—(प्र. १३ गी. गो.)

‘ उत्का भवति सा यस्याः संकेतं नागतः प्रियः ।
तस्यानागमने हेतुं चिन्तयन्त्याकुला यथा ॥ ’

स्वाधीनभर्तृका-(प्र. २३)

‘ यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वे न मुञ्चति ।

विविन्नविभ्रैर्युक्ता स्वाधीनपतिका यथा ॥ ’

‘ क्षणं कराहतेनैव क्षणं चरणपातिते ।

कन्दुकेनेव कान्तेन क्रीडेत्स्वाधीनभर्तृका ॥ ’

खण्डिता-(प्र. १७) पतीचें अखंड प्रेम नसल्यानें रागावलेली स्त्री.

‘ उल्लंघ्य समयं यस्याः प्रेयानन्योऽभोगवान्

भोगलक्ष्म्याङ्घ्रिनः प्रातरागच्छेत्सा हि खण्डिता ’

निद्राकषायकलुषीकृतताम्रनेत्रो नारीनखत्रणविशेषविचित्रिताङ्गः ।

यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥

विप्रलब्धा-(सर्ग ७) प्रियकरानें संकेत न पाळल्यानें फसविलेली नायिका.

कलहान्तरिता-(गीतगोविंद सर्ग ९) प्रियकरावर प्रणयकोपानें स्वतःच

रागावून त्याला झिडकारणारी व तो गेल्यानंतर पश्चात्ताप करीत असलेली स्त्री.

‘ प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण लभ्यं तं चाटुकारमचिरादवधार्य पश्चात् ।

संतप्यते मदनवह्निशिखासहस्रैर्वाष्पाकुला नु कलहान्तरितेति सा स्यात् ॥ ’

‘ प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण भीतं या चाटुकारमवधीर्य विशेषवाग्भिः ॥

संतप्यते मदनवह्निशिखासहस्रैर्वाष्पाकुला च कलहान्तरिता हि सा स्यात् ॥’

३. गीतगोविंदांतील पाठांतरें

हीं पाठांतरें बरीच आहेत. त्यांमुळे मूळ कवीच्या कृतीवर निष्कारण दोष येण्याचा संभव उत्पन्न झाला आहे, उदाहरणार्थ स. ७ श्लो. ९ याच्या दुसऱ्या ओळींत ‘ संदर्शितेन्दीवग्म् ’ असा व ‘ संदर्शितेन्दिन्दिरम् ’ असाहि पाठ आहे. पैकीं दुसरा अधिक सयुक्तिक दिसतो सुश्लोकगोविंदांत पहिला स्वीकारला गेला आहे, कारण त्याच्या रचनाकारांनीं हा दुसरा पाठ मला आढळला नव्हता.

त्याचप्रमाणें गीतगोविंदांत क्षेपक भागहि असावा असा विद्वानांचा कयास आहे. विशेषतः सर्गसमाप्तीचे कांहीं श्लोक निरनिराळ्या प्रतीत निरनिराळे आहेत. क्वचित् ते अजिबात नाहींत. सर्गांचीं नांवेहि निर

निराळ्या प्रतीत निरनिराळीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर सर्व प्रबंधांस देखील निरनिराळीं नांवे असल्याचें कुम्भनृपतीच्या टीकेवरून दिसतें. गीतगोविंदांत श्लेषक भाग थोडा तरी असावा या विधानास महीपतीनें भक्तविजयांत वर्णन केलेल्या जयदेवाख्यानांत जें सांगितलें आहे कीं, सात्त्विक राजाच्या काव्यापैकीं २४ श्लोक प्रत्यक्ष जे न्यायानेंच गीतगोविंदांत घातले, त्या कथाभागानेंहि कांहींशी पुष्टि मिळते असें म्हणतां येईल (पहा पृ. ११२)

४. गीतगोविंदांतील गुणापकर्षक स्थले

गीतगोविन्दकार जयदेव ' पण्डितकवि ' ' कविगज ' इत्यादि प्रकारें ख्यात असला तरी त्याच्या काव्यांत फार थोडे कां होईना, पण कांहीं स्थलीं मात्रादोष, यतिभंग इत्यादि आढळतात. कदाचित् ते अनवधानानें आले असावेत. कदाचित् लेखकांच्या प्रमादानेंहि हीं स्थले राहिलीं आसावीत. तीं पुढीलप्रमाणें होतः—

सर्ग २, श्लो. १—हरिणीवृत्तांत असणारी दुसरी यति प्रथम चरणांत पाळली गेली नाही. ' विदरति वने राधा साधारणप्रणये हगौ ' यांत ' साधारण ' हा यतिभंग आहे.

सर्ग १२, प्र. १३ क. ६ मध्ये ' मम श्रुतियुगले ' यांत ' श्रु ' मुळें होणारा मागील अक्षरावर्चा आघात पाळलेला नाही.

सर्ग १२ श्लो. १५—' यावन्लुङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वांसि ' यांत ' जयदेवस्य ' हा यतिभंग होय.

गीतगोविंदांत काहीं ठिकाणीं क्लिष्टार्थत्वहि आहे. प्रसिद्ध उदाहरण

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ॥ (सर्ग ६, प्र. १२, क. १)

हेंच उदाहरण कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांचे चरित्रांतील आठवणीत उद्धृत केलें आहे. (खरे—चरित्र पृ. ११३). यांतील ' त्वत् ' चा अर्थ ' अन्य ' गोपी असा कोणी कोणी करतात.

सुश्लोकगोविंदमधील कांहीं श्लोकांचें संगीतनियोजन

योजक—पं. वामनरावजी पाध्ये,

गांधर्व महाविद्यालय, कोल्हापूर.

स्वर-ताल चिहनांचें स्पष्टीकरणः—

तार सप्तकाच्या स्वराच्या शीर्षस्थानीं उभी रेघ उदा. सां रे गं
मन्द्र ” ” ” टिंब उदा. निं धं पं
मध्य सप्तकास नुसतीं अक्षरें उदा. सा रे ग
कोमल स्वर पाय मोडून (अर्धे) उदा. रे ग् ध् नि
तीव्र स्वर दीर्घ. फक्त ' म ' व तो ' मा ' असा लिहिला आहे.
मेंड म्हणजे स्वर न तोडतां जोडून घेणें रे ध्
गाण्यामध्ये अशी :: खूण म्हणजे ऽ अवग्रह समजावा.

चिह्न	अर्थ
५	= दोन मात्रा
—	= एक मात्रा
०	= अर्ध मात्रा
ॷ	= पाव मात्रा

उभी रेघ । म्हणजे तालाचें आवर्तन पूर्ण झाल्याचें चिह्न.

तालामध्ये काल किंवा खाली म्हणजे + चें चिह्न.

तालामध्ये टाळी ज्या मात्रेवर आहे तेथें त्या मात्रेचे आंकडे १, २, ३.

गाण्याची स्थायी (अस्ताई भाग) संपल्याची खूण ॥

गाण्याचा अंतरा संपल्याची खूण ॥॥

॥ श्री ॥

राग मालकंस - ताल तीनताल

या रागांत गांधार, धैवत, निषाद हे स्वर कोमल. ऋषभ, पंचम वर्ज्य. बाकी सर्व शुद्ध स्वर.

श्लोकः—

आरोहः	सा ग् म ध नि स	विरहे जधि राधिका भरे ।
	० ० ऽ ० ० ऽ	वदला ते जयदेव सुस्वरैः ॥
अवरोहः	नि ध् म ग् सा	बहु दृष्ट करील नित्य ती ।
	० ० - - -	रसवती राधिकां सरस्वती. ॥

सुश्लोकगोविंद—सर्ग ६ श्लो. १०

स्थायी

सा ग् म ध् नि सा नि सां		ध् नि ध् म ध् म ग् सा
० ० ० ० ० ० ० ०		- ० - - ० ० ० ०
वि र हें :: :: :: ज धि		रा धि का :: :: म रे ::
+		१ ३

ध् नि सा म ग् म	
० ० - - ० ०	
व द ला ते ज य	
+	७

ध् नि सां सां ग सां नि ध् नि ध् म	
- - ० ० - - - - ० ० ०	
दे :: :: व सु :: :: स्व रे ::	
१	३

अंतरा

गुं	म	घ	नि	सा	ऽ	सां	गं	सां		नि	घ	ऽ	म	घ	नि	सां	घ	नि	सां	घ	नि
०	०	०	०	०	-	०	०	०		०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
वं	हु	ह	::	::		ष्ट	क	::		री	::		ल	नि	::	::	त्य	::	ती	र	स
+						७				१						३					+

सां	गुं	मं	गुं	सां	घ	नि		घ	नि	सां	नि	घ	नि	घ	म	गुं	
०	०	०	०	०	०	०		०	०	०	०	०	०	०	०	०	
वं	::	::	::	ती	र	सि		कां	::	::	स	र	::	स्व	ती	::	
				७				१					३				

— : ० : —

राग काफी - ताल तीनताल

या रागांत गांधार, निषाद कोनल. बाकी सर्व शुद्ध स्वर.

आरोहः सा रे गुं म प घ नि सां ऽ
० ० ० ० ० ० ० ० -

अवरोहः नि घ म प गुं रे सा
० ० ० ० ० ० -

श्लोकः— पूजा प्रेमं करित, रमणी राधिका ती फुलांनी ।
रूपानें की मदन दुसरा, चित्त जावें भुळेनी ॥
जो राधेच्या हृदयकमलीं भृग जैसा वसावा ।
माझ्या चित्तीं सुरलिघर तो सर्वकालीं असावा ॥

सुश्लोकगोविंद सर्ग १ श्लो १

स्थायी

सां नि ध प प ध नि ध प म म प ध प म ग् रे ग्
 - ० ० ० - - - ० ० - - - ० ० ०
 पू जा :: :: प्रे :: :: मे :: क :: रि :: त र म ::
 ३ + ७

प. ऽ म ध ध नि ऽ नि ध नि सां नि सां |
 - - - ० - ० - ० - - ० - - ० - - |
 णी :: रा धि का ती फु लां :: :: :: ::
 १ ३ + ७

रे सा नि नि नि ध प म रे म प ध प ध नि ध सां नि | ऽ
 - - ० - - - - - - ० ० ० ० ० ० | -
 नीं :: :: रू पा :: :: नै कीं :: :: म द न दु स रा
 १ ३ + ७ १

ध नि ध नि रे सां ऽ नि ध नि सां नि ध प म | ग् रे ||
 - ० - - ० ० - ० - - - ० ० ० | ० ० ||
 चि त्त जा :: :: वे भु लो :: :: नी :: :: :: ::
 ३ + ७ १

अंतरा

म ध नि सां सां ऽ ध नि सां नि रे |
 - ० ० - - ० ० ० ० ० ० |
 जो रा :: धे च्या हृ द य क म
 ३ + ७

सां नि सां नि रे सां ऽ नि नि ऽ ध नि सां नि |
 - - ० ० ० ० - ० ० - - - - |
 लीं भृ ग जै :: सा व सा :: :: :: ::
 १ ३ + ७

स्थायी

मा घ् | सां रे नि सां ऽ नि धू ऽ प प प घ् मा प मा ग मा घ् |
 ० ० | - - - ० ० - ० ० ० - - ० ० ० ०

ये :: तां :: :: व सं त ह्य द र्थी :: :: :: स्म र
 १ ३ + ७

नि सां ऽ
 ० ० ऽ
 हा ::
 १ ३

मा घ् नि सां रे सां नि धू प मा सा | म ग नि धू ऽ प मा घ् प मा |
 - - - ० ० ० ० ० ० - | - ० ० - - ० - -

उ :: दे :: :: ला :: :: बा ला :: विला प :: करि व
 + ७ १ ३ + ७

घ् नि नि धू प मा घ् नि सां रे सां नि धू प म् ||
 ० ० - ० ० - - - ० ० ० ० ० ||

ल्ल भ दू :: र गे :: :: ला :: :: ::
 १ ३ + ७

अंतरा.

मा घ् | नि सां ऽ नि सां ऽ नि सां नि सां | ऽ सां घ् नि धू सां ऽ
 ० ० | ० ० ऽ ० ० ऽ ० ० ० ० | - ० - - - ०

ज्ञा :: ले :: प हा ब कु ल पु ष्प र :: सां ::
 १ ३ + ७ १ ३

नि धू ऽ प मा ग मा ग मा ध् | ग मा ऽ ग नि धू प म घ प मा |
 ० ० - ० - - ० ० ० ० | ० ० - - - - - ० - - -

त दं :: :: ग अ :: लं :: त नी :: ल :: त नु हे
 + ७ १ ३ ७

ध् नि नि ध् प गं रे सा नि ध् प मा ग ॥
 ० ० - ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ॥
 मं दे मं :: द भूं :: :: :: :: :: ग
 १ ३ + ७

—: ० :—

राग पिलु - ताल तीनताल.

या रागांत दोन ऋषभ, दोन गांधार, दोन धैवत. दोन निषाद,
 बाकी शुद्ध स्वर.

स्वरूप:- निं सा ग् रे सा निं सा रे सा निं धूं पं नि सा
 ० ० - ~ ~ ० - - ० ० ० ० - -

आरोह:- सा ग म ध प ग प म ग म प निं सां
 ~ ~ ~ ~ ० ० ० ० - ० ० - -

अधरोह:- नि ध् प ग् रे सा निं ऽ सा
 ० ० ० ० ~ ~ ० - -

श्लोक:- कविवर जयदेवें, सेवकें माधवाच्या ।

परम सुरस गीता गाइलें गोड वाचा ॥

मुदितहृदय झाला कृष्ण कारुण्यराशी ।

मुकृत बहु म्हणोनी वंदितो ' राम ' त्यासी ॥

सुश्लोकगोविंद सर्ग ५ श्लो. १९

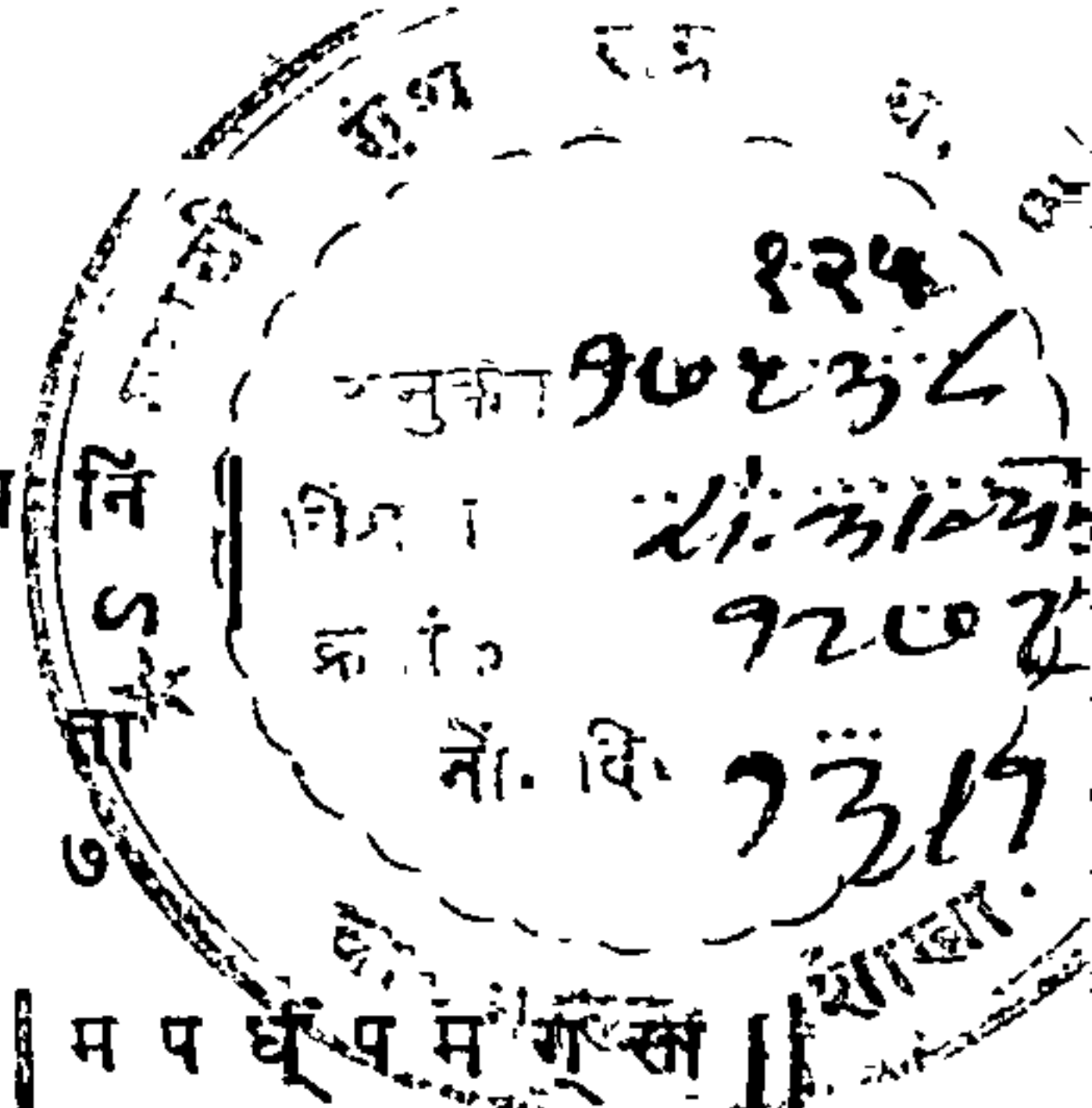
स्थायी

ग म ध् प ग् ग् रे सा निं | सा ऽ ग म प म प ऽ म प ध प ग |
 ० ० ० ० ० ० ~ ~ ० | - ० - ० - ० ० - ~ ~ ० ० ० |
 क वि व र ज य दे :: :: वे से व कें मा :: :: :: :: ध वा
 + ७ १ ३ + ७

संगीतनियोजन

प म ग सा ग् ग् ग् ग् ग् ग् | रे सा सा नि
 ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० | - - ०
 :: च्या :: :: प र म सु र स गी :: ::
 १ ३ + ७

सा रे सा नि धं प सा ग् सा ग म ग म प | म प धं प म ग सा
 - ० ० ० - ० ० ० ० ० ० ० ० ० | ० ० - ० ० ० ०
 गा इ लें :: गो ड वा :: :: :: :: :: :: :: चा :: :: ::
 १ ३ + ७ १ ३

अंतरा

नि सा ग म प प प | प ऽ ग म प प ग म प ध नि ध प ध
 ० ० ० ० ० ० - | ऽ - - - ० - - - ० ० ० ०
 मु दि त हृ द य सा ला कृ :: :: ण का :: :: :: रु :: ण्य
 + ७ १ ३ + ७

ग प ग प ध प म ग
 - ० - - - ० -
 रा :: :: :: :: शी ::
 १ ३

ग् ग् ग् ग् ग् प म ग् ग् | रे सा सा रे सा नि ऽ नि सा ग् सा
 ० ० ० ० ० ० - - ० - - ० ० ० ०
 सु कृ त व हु म्ह णो :: :: नी :: वं दि तो रा :: म त्या :: ::
 + ७ १ ३ + ७

म ग म प ध प ग् सा
 ० ० ० ० - - ० -
 :: :: :: :: सी ::
 १ ३

राग तिलककामोद - ताल एकताल.

या रागांत दोन निषाद बाकी सर्व शुद्ध स्वर

आरोहः- सा रे म प सौ म प नि सां

~ ~ ~ ~ - ० ० - -

अवरोहः-नि ध म ग सा रे ग सा नि पं नि सा रे ग सा

० ० ० ० ~ ~ ० ० - ~ ~ ~ ~ ० -

श्लोकः—शृंगारसारविपुला जयदेव-वाणी ।

पद्मश-वृत्त, मग काय रसासि वाणी ? ! ॥

वंदोनियां तिजसि सदहृदि वैसलीला ।

वर्णीयली मधुर ही हरि-रासलीला ॥

सुश्लोकगोविंद सर्ग १ श्लो. ४८

स्थायी

ध म प ग सा रे ग ग सा | नि सा रे म प प रे म प ध प ध म ग सा
- - ० ० ० ० ० ० - | ० ० ० ० ० ० ~ ~ ~ ~ ~ ० ० ०

शृंगारसा :: रविपुला जयदे :: :: ववा :: :: :: :: णी :: ::

१ + ३ + ५ ६ १ + ३ + ५ ६

नि नि ऽ नि सा ऽ सा नि सा | रे म म म म प प प ध म प सां प म
- - ० ० - ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० ~ ~ ~ ~ ० ० ०

पद्म श वृत्त मगका :: यरसा :: सिवा :: :: :: णी ::

१ + ३ + ५ ६ १ + ३ + ५ ६

अंतरा.

म प निनि सां नि नि नि नि | सां सां सां सां प प प नि सां रे' गं सां प म |
 -- ० ० - ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० - - - - ० ० ० ० |
 वंदो नियां :: ति ज सि स :: द्दृ दि वै :: सली :: :: :: ला :: ::
 १ + ३ + ५ ६ १ + ३ + ५ ६

म म म म प म ग ग सा | सा रे म प प प ध म प सां प म ग ||
 -- ० - - - ० ० - | ० ० ० ० ० - - - - - ० ० ० ||
 वर्णी यली म :: धु र ही ह रि रा :: सली :: :: :: ला :: ::
 १ + ३ + ५ ६ १ + ३ + ५ ६

राग देशी तोडी - ताल तीनताल.

या रागांत गांधार, निषाद, कोमल; दोन धैवत, बाकी सर्व शुद्ध स्वर.

आरोहः-सा रे म प नि सां ऽ

० ० ० ० ० ० -

अवरोहः-प ध म प ऽ ध रे धि म प रे ग् रे नि सा

- - - - - ० ० ० ० ० ० ० ० -

श्लोकः— अधरिं मधुर पांवा, माधवें वाजवावा ।

शशिमुखि ! तव ध्यावें लक्षदां गोड नांवा ॥

पवनचलित साधा रेणुही तो पुजावा ।

तरिहि अरसिके ! त्वां कां न कान्हा भजावा ? ॥

सुश्लोकगोविंद सर्ग ५ श्लो. १३

स्थायी.

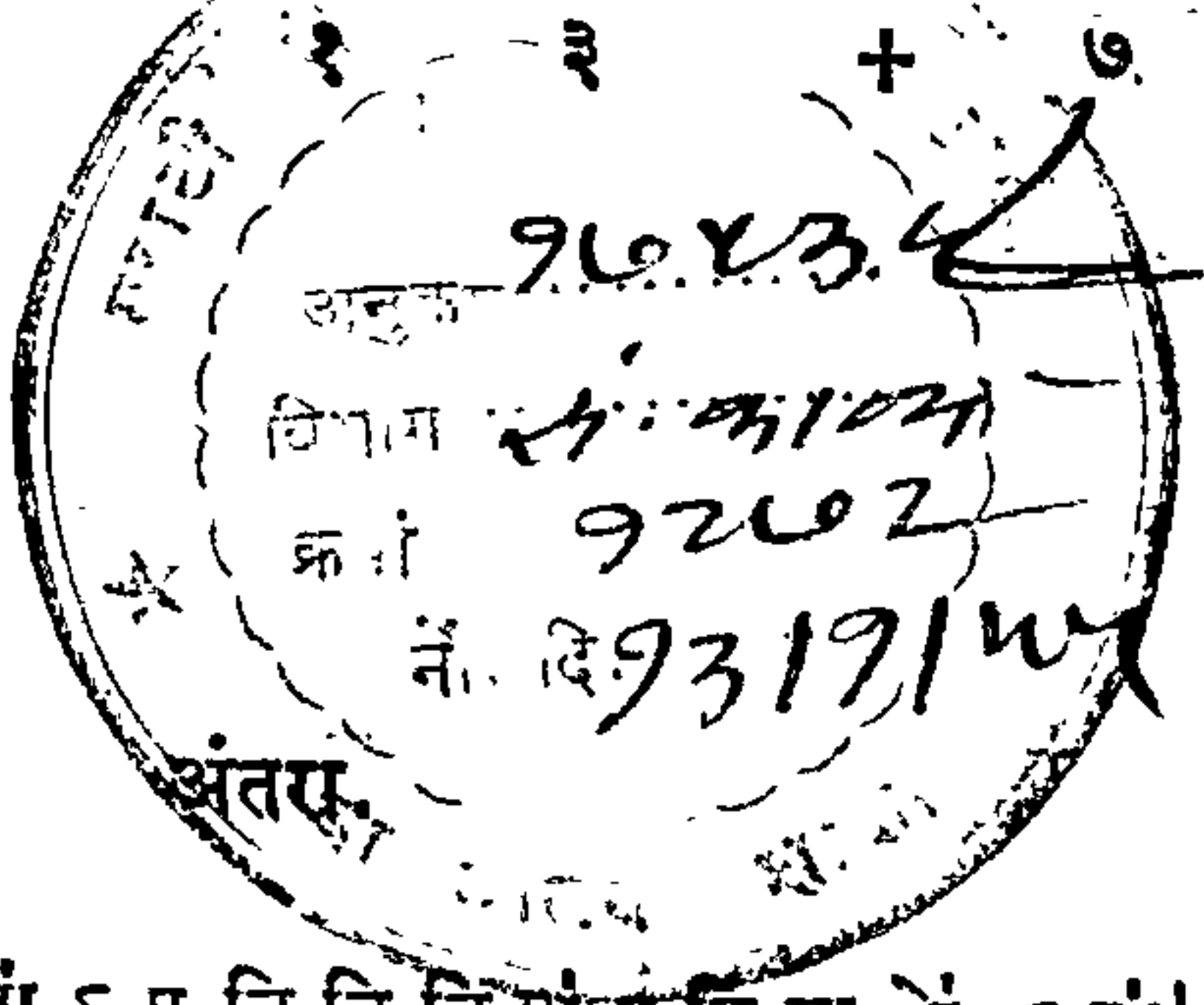
म ग् रे सा सां रे सा नि सा | नि सा ऽ सा सा रे म रे प म | प प ध प म
 ० ० ० ० ० ० ० - - | ० ० ऽ - ० ० ऽ - - ० | ० ० ० - -
 अ ध रिं म धु र पां :: :: वा :: मा ध वें :: वा :: :: ज वा :: ::
 + ७ १ ३ + ७ १

प ग् सा रे निं सा रे म प प म प | निं सां ऽ रे म प घ ऽ रे धि घ् प म प |

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० | ० ० - ० ० ० ० - ० - ० ० ० ० |

:: वा :: :: श शि मु खित व ध्या :: वें :: ल :: क्ष दा गो :: ड नां :: ::

३ + ७
म प रे ग् र निं सा ||
० - ० ० ० ० ०
वा ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
१ ३

म म म प निं निं सां | निं सां ऽ प निं निं निं सां प निं सा रे ऽ सां |

० ० ० ० ० ० - | ० ० ५ ० ० ० ० ० - ० ० ० ० ० ० ० ० |

प व न च लित सा धा :: रे :: णु ही :: तो :: :: :: पु

+ ७ १ ३ + ७
निं सां प घ
० - ० ०
जा :: वा ::
१ ३

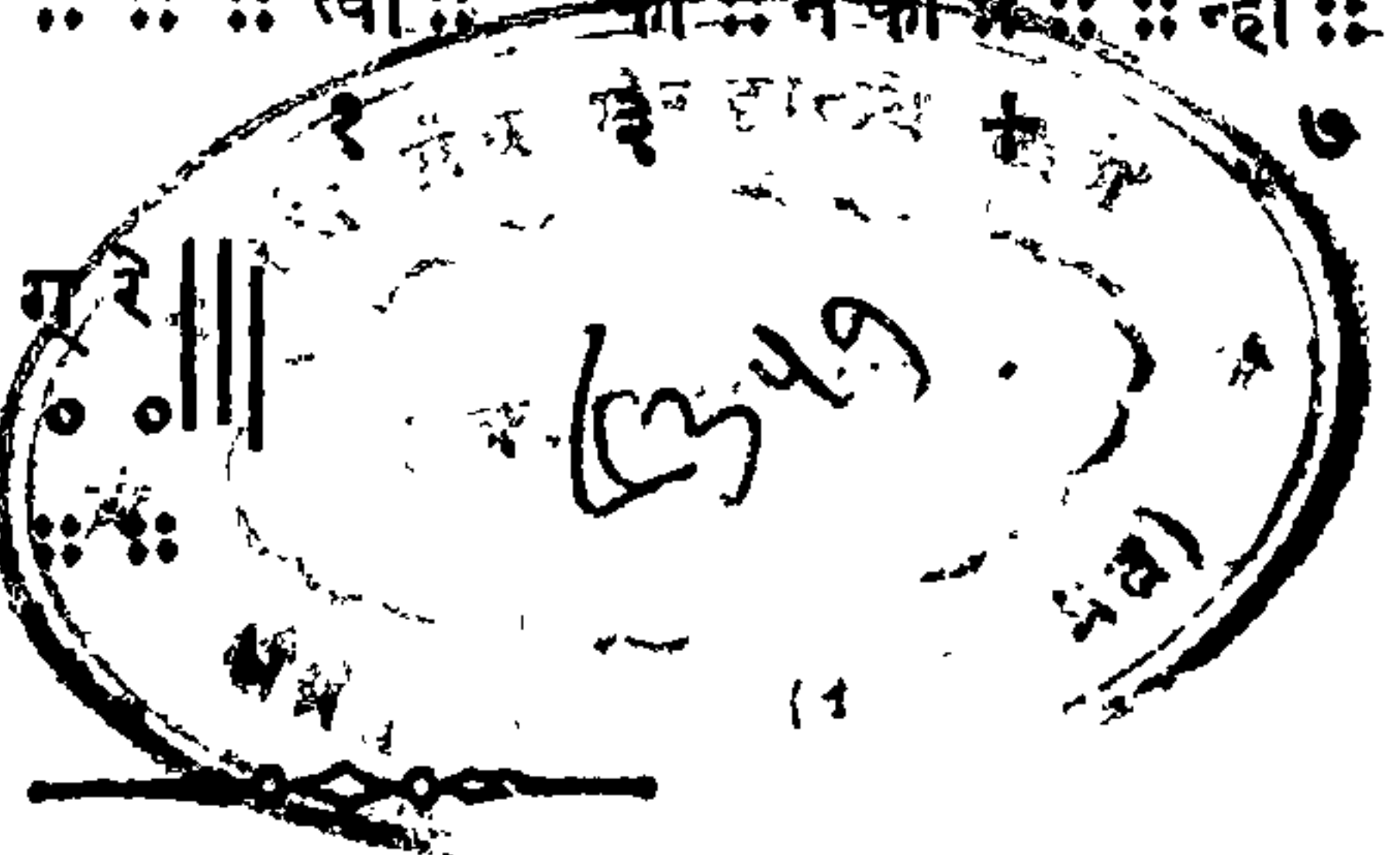
REFBK-0008351

म प म प निं सां रे रे रे ग् मं ग् | रे सां ऽ निं सां प प घ म प म प ऽ

० - ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० | ० ० - ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० -

:: त रि हि अ र सि के :: :: त्वां :: कां न का म :: न्हा ::

+ ७
म प | निं सां प घ म प ग् रे ||
० ० | ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०
म जा :: :: वा :: :: :: ::

डॉ. रा. चिं. श्रीखंडेकृत ग्रंथ

- ★ वाङ्मय-श्री-खण्ड [श्रीखंडे बंधुभगिनी व कवि किं. ६ रु.
कात्रेशास्त्री यांची सुरस रचना
गद्य व पद्य; संस्कृत कवितांसह]
- ★ सुश्लोक-गोविंद गीतगोविंदाचा सुरस श्लोकानुवाद ४ रु.
सचित्र. विवेचक प्रस्तावना व मूळ
गीतगोविंद यांसह. [२री आवृत्ति]
- ★ सुश्लोक-कुमार 'कुमारसंभव' महाकाव्याचा सुरस ४ रु.
श्लोकानुवाद सचित्र. विवेचक
प्रस्तावना व मूळ कुमारसंभव
यांसह
- ★ कुंदमाला दिङ्नागकृत संस्कृत कुंदमाला १। रु.
नाटकाचें मराठी भाषांतर. कै.
रड्डीशास्त्री व डॉ. रा. चिं.
श्रीखंडेकृत
- ★ सुश्लोक-मेघ सुरस श्लोकमय मेघदूतानुवाद ४ रु.
मूळ मेघदूत व विस्तृत विवेचक
प्रस्तावना यांसह
- ★ सुश्लोक-सानस श्रीतुलसीरामायणाचा सुरस मराठी ५ रु.
भाग १ ला प्रसन्न रचनेचा श्लोकानुवाद, बाल-
कांड. सचित्र
- भाग २ रा अयोध्या, अरण्य व किष्किंधाकांड ५ रु.
सचित्र
- भाग ३ रा सुंदर, लंका व उत्तरकांड सचित्र (आगामी)

पुस्तकें मिळण्याचा पत्ता :- डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे,
एम्. वी. वी. एस्.

श्रीतुलसीमंजरी, बेलबाग, कोरहापूर.